LVIII
B.
15

BIBLIOTECA NAZ.
Vittorio Emanuele III
LVIII
B
15
NAPOLI

# ROMANA
# ANTIQVITAS
# DISSERTATIONIBVS

# ROMANA ANTIQVITAS DISSERTATIONIBVS

Hiſtorico-Criticis illuſtrata.

QVIBVS

Priſci Scriptores emendati, dilucidatique:
Recentes caſtigati, inque meliorem ordinem digeſti:
Veteres Opiniones nouis fulcris firmatæ:
Propria demùm Cogitata non infirmis coniecturis ſtabilita,

A D. IVLIO MINVTOLO
CÆLESTINORVM ABBATE,
S.Theol.Licentiato, Sacrorum Canonum, & Eccleſiaſticæ Hiſtoriæ Lectore.

Domus prof. neap. Soc. Jesu Cat. inscr.

ROMÆ,
Typis Ioannis Iacobi Komarek. 1689.

*Superiorum Permiſſu.*

EMINENTISS. AC REVERENDISS.
PRINCIPI
# CAROLO
S. R. E.
# CARD. BARBERINO,
Cœleſtinæ Congregationis Protectori Vigilantiſſimo.

*EA tandem eſt, Seneca teſte, Beneficij vis, vt vel ferreos animos in obſequium flectat Benefacientis: feræque prorsùs ſit aſſimilandus is, qui gratitudinis non perſentiat igniculos, ſicut ſcitè quidem Tullius aſſeruit. Hæc cum ità ſe habeant, diù mihi elaborandum haùd fuit in perquirendo Operum meorum Patrono. Tot ſiquidem, tamque egregia ſunt ea, quibus, tùm me, tùm Cœleſtinos meos (CAROLE CARDINALIS, re non minùs,*

*quàm titulo Eminentiſſime ) deuinxiſti beneficia, vt nec, ſi poſſem, vellem, nec, vellem licèt, potis eſſem, exiguo hocce grati ănimi monumento, meam ergà Te clientelam haudquaquam conteſtari. Enimuerò, vt priuata prætercam, quæ tùm multitudine, tùm magnitudine etiam, omnem eloquentiam ſuperant, publica ipſa quod attinet, inopem fateor me vel fandi copiam effeciſſe; nec vndè exordium prætexerim, mihi integrum ſupereſſe. Siuè enim vigilantiam tuam perpenderim, qua noſtræ Congregationis tutamini, columitatique præes; ſiuè comitatem illam eximiam, qua cunctis te pertractabilem offers, cunctis ſuauitatem minimè aculeatam, vt fuit Plauti luſus, tuæ Apes mellificant; ſiuè animi alacritatem, qua noſtrûm negotia, æquo ac tua, aggrederis conatu; aut ergà ſtudiorum nitorem, profectumque Zelum; aut in dijudicando æquitatem; aut in præmiorum elargitionibus munificentiam inſpexerim, ſemper Te, vt multis paraſangis alijs ſuperiorem, ità tibi ipſi vbique æqualem animaduerto. Quid? quod nuper eos nobis Generales Præſules auſpicatò præfici*

*cura-*

*curaueris, quos tùm ditiſſmam ob virtutumſegetem, tùm ob diutinum prudentiæ experimentum, nos ipſi ſuffragijs noſtris elegiſſemus, ſicùt iamdudum ſummis optaueramus votis, deſignaueramus auſpicijs, plauſibuſque conclamaueramus. Vt longanimitatem illam tuam miſſam faciam, qua Generalibus noſtris Comitijs non ſemel, aut bis adeſſe paſſus es: vbi lacertoſa Orationis ſuada,* mellisque medulla, *ſicut loquitur apud Tullium Ennius, exemplo verò magis, ad æqui, boniqueſtudium ſingulos excitaſti, allicuiſti, prouocaſti. Quibus iam ritè perpenſis, inexpiabilis profectò me flagitij reum crederem, ſi primos mei ingenij flores tuis non exhibuiſſem Apibus: quippè cùm ſatis, ſuperque perſpecta ſit Lycurgi lex, qui rerùm omnium primitias munifico offerendas iuſſerat Principi, in obſequij, gratitudiniſque conteſſerationem. Alia his acceſſit non inæqualis ponderis ratio. Cum enim Romanam Antiquitatem pertractandam ſuſceperim, eccuinam illam aptiùs inſcripſiſſem, quam Romani Senatus inclyto Purpurato; Romanæ inſuper Vrbis nobili Præfectura inſignito, Antiquis, cùm*

*morum integritate, tùm animi candore, equidèm comparando? Vrbem ergo Romam à me illuſtratam, Illuſtratori ipſi Vrbis iure omni litandam cenſui. Poſtremum his ſuperuenit momentum, innoxij ſcilicet fœnoris cupiditas: quatenus è Barberinis Apibus, ſuauis, ampliſſimi mellis, vſura, Patrocinij, inquam, ac tutaminis dulcedo meis ſtudijs inſtillaretur. Quanta verò hæc euaſura ſit, is æquè librauerit, cui Eminentiæ Veſtræ incomparabiles dotes perſpectæ fuerint. Vt enim nobilitatem miſſam faciam, quà Triregnis, quà Purpuris, quà Sacris Tiaris, quà Ciuilibus Togis, quà Militari Sago, & Clamyde, imò & Diademate, inſignem; hæc potiùs mihi admirationi ſunt, profuſa nempè Tui in pauperes charitas; non vacuus ſubditorum amor; vigil commiſſi tibi Gregis Zelus: Sapientia illa, & prudentia, miraque in rebus exequendis Solertia, ob quas nè dùm Italia, proximæque Nationes, verùm & exteræ, efferæque indolis homines, ipſi etiam Balthici littoris Incolæ præſentiſſimum Eminentiæ Tuæ Patrocinium expoſtulant; & vbique Terrarum Magnum CAROLVM, Magni illius*

*lius VRBANI Nepotem, tùm nomine, tum perfectione Octaui, [qui, vt Octauum Vrbi dedit Vrbanum, ità & Orbi Octauum Miraculum adiecit] ſuum Tutelare Numen proclamant. Vnde Tibi profectò occinit, quod Claudianus de ſuo cecinerat Probo, mutato ſolum Probi in Caroli, nomine, imò nè hoc quidem variato:*

Illum fama vehit trans ęquora, tranſque remotas
Tethyos ambages, Atlanteoſq; receſſus.

*Sed quò me obſequij ardor, magis verò impenſius veritatis ſtudium impulit, vt ex Hiſtorico Encomiaſtes, contra genium, iuſſumque tuum, euaderem? His ergo iam ſatis: Traianos ſiquidem ſoli ritè decantabunt Plinij: Nec pium Aeneam alter æquè commendauerit, quàm aut Maro, aut Maroni par: vtuè cum Claudiano rem claudam,*

Nèc mihi centenis reſonent ſi vocibus ora,
Multifiduſque ruat centum per pectora Phœbus,
Acta Tui narrare queam:

*Siquidem, vt Cenſorini mutuer verba,* ad id virtutum omnium faſtigium aſcendiſti,

vt

vt cuncta iſta, quæ vel ſapientèr monentur, vel familiaritèr prædicantur, vita, moribuſque ſuperaueris. *Quare illud reliquum eſt, vt munuſculum hocce ea, quæ tuarum Apum eſt, ſuauitate, ea, quæ tuæ frontis eſt, hilaritate, ſuſcipias; è ſummoque Clementiæ Tuæ Cœlo, benefico proſpicere velis aſpectu Me*

*Eminentiæ Veſtræ Reuerendiſſimæ*

Addictiſſimum interminabilis obſequij Clientem,

*Domnum Iulium Minutolum Cœleſtinorum Abbatem.*

FA-

## *Facultas Reuerendiſſimi Patris Generalis Cœleſtinorum.*

CVM Librum, cui titulus, *Romana Antiquitas Diſſertationibus Hiſtorico-Criticis illuſtrata &c.* à Domno Iulio Minutolo Abbate concinnatum, duo noſtri Theologi recognouerint, atque in lucem edi poſſe probauerint, facultatem facimus, vt typis mandetur, ſi ijs, ad quos ſpectat, ità videbitur. Cuius rei gratia has literas manu noſtra ſubſcriptas, ſigilloque noſtro munitas, damus in Venerabili Monaſterio S. Mariæ Colliſmadij propè Aquilam, hac die 10. Decembris 1688.

*D. Ioannes Baptiſta Riccardi Abbas Generalis Cœleſtinorum.*

APPRO-

# APPROBATIO
Illuſtriſſimi, & Reuerendiſsimi D.
# MARCELLI SEVEROLI
*Vtriuſque Signaturæ SS. D. N. PP. Referendarij.*

ROmanas Antiquitates à P. Abbate D.Iulio Minutolo noua Methodo, nouoque ſtylo illuſtratas, ne dùm aliquid continere, quod bonis moribus, fideique aduerſetur, non comperij, ſed omnia,quæ proponuntur, magna eruditione, perpolitaque ſententia fuiſſe ab Auctore diſcuſſa, animaduerti, Quapropter opus prælo digniſſimum cenſeo, Hac die 20. Ianuarij 1689.

*Marcellus Seuerolus.*

Opus

OPus, cui titulus, *Romana Antiquitas &c.* à P. Abbate D. Iulio Minutolo compoſitum, ex mandato Reuerendiſs. P. Generalis D. Ioannis Baptiſtæ Riccardi, attentiſſimè legi, & maxima animi oblectatione inueni vetuſtam Romam inter fracta rudera hùcvſque quæſitam, ad venuſtiorem integram formam erudito Auctoris calamo redactam, & accurata criſi ad ſua primæua loca repoſitam; cumque neque in eo quidquam orthodoxæ fidei, boniſque moribus aduerſum depræhenderim, vt typis mandetur digniſſimum cenſeo. Ex noſtro Ven. Monaſterio S. Euſebij de Vrbe die 5. Octobris 1688.

*D. Benedictus Giancaſperi Abbas S. Euſebij.*

---

DE mandato Reuerendiſs. P. noſtri Abb. Generalis recognoui opus inſcriptum, *Romana Antiquitas Diſſertationibus &c.* in quo Romanæ magnificentiæ conatus diſerto, accuratoque calamo percurrens Author, modernos animos priſca eruditione vtiliter non minùs, quàm iucundè inſtruit. Cumque nihil in eo, quod Catholicæ Religioni, probiſq; moribus aduerſetur, compererim, dignum Typis, & æternitate cenſeo. Ex noſtro Vener. Monaſterio S. Euſebij de Vrbe die 18. Octobris 1688.

*D. Iulius Stantionus S. Theol. Lector.*

*Impri-*

*Imprimatur.*

Si videbitur Reuerendiſs. Sacri Palatij Apoſt.Magiſt.

*I.Steph.Menattus Epiſc.Cyrenen. Viceſg.*

*Imprimatur.*

Fr.Thomas Maria Ferrarij Reuerendiſs.Sac.Pal.Ap.Mag.Ord.Præd.

# INDEX DISSERTATIONVM, SECTIONVMQVE.

DISSERTATIO I.

*De Vrbis Romæ Origine, & Fundatione.* Pag. 1.

*Varijs Enarratis hacce de re opinionibus, vulgata Romuli, Remique hiſtoria à nonnullorum cauillis vindicatur.*

Sect. Vnica. *Romanæ Originis Series hucuſque in generali exhibitæ, in particulari, & Chronologica Methodo explicatur.* Pag. 25.

DISSERTATIO II.

*De Vrbis Romæ Incrementis, & Caſu.* Pag. 43.

*Incrementa Vrbis ſub Regibus ordinatim enarrantur.*

Sect. 1. *Vrbis ſub Conſulibus, & Imperatoribus Augmenta veſtigantur.* Pag. 60.

Sect. Vlt. *De Romani Imperij Caſu.* Pag. 79.

DISSERTATIO III.

*De Vrbis Romæ Topographia.* Pag. 87.

*Circuitus Mænorum Vrbis ſub Regibus, qui Seruium Tullium præceſſerunt, expeditur.*

Sect. 1. *De Seruij Tullij Mænibus.* Pag. 94.

Sect. 2. *De Mænibus Aureliani, & deinceps ad noſtra vſque tempora.* Pag. 117.

Sect. 3.

Sect.3. *De Aliis ad interiorem Vrbis deſcriptionem pertinentibus.* Pag.128.

Sect.Vlt. *De Reliquis extra Vrbem.* Pag.150.

## DISSERTATIO IV.

*De Domibus.* Pag.172.

*Materia, & Forma Domorum, vna cum variis ſtructuræ generibus ex Vitruuio contra Vitruuij Scholiaſtas examinantur.*

Sect.1. *Romanarum Aedium ſtructura per varias ætates, magiſque in particulari inueſtigatur.* Pag.189.

Sect.2. *De Domorum Partibus.* Pag.198.

Sect.Vlt. *De Domibus in particulari.* Pag.232.

## DISSERTATIO V.

*De Templis.* Pag.254.

*Declaratur Origo, & cauſæ Templorum, forma præſertim; necnon ſanctitas, qua colebantur.*

Sect.1. *De Templorum Partibus, & Ornamentis, variiſque Sacrarum Aedium ſpeciebus.* Pag.273.

Sect.2. *De Templis in particulari.* Pag.297.

## DISSERTATIO VI.

*De Sepulchris.* Pag.325.

*Variæ Sepulchrorum ſpecies, eorumque materia, & forma, Ornamentaque enarrantur.*

Sect.1. *De Reliquis ad Sepulchra ſpectantibus.* Pag.342.

Sect.2. *De Sepulchris in particulari.* Pag.362.

Sect.Vlt. *De Sepulchralibus Lucernis perpetuò ardentibus.* Pag.373.

DIS-

## DISSERTATIO VII.

*De Aedificijs Iudicialibus, ſcilicet Foris, Baſilicis, Roſtris, Curijs, Græcoſtaſi, Senaculis, & Comitio.* Pag.386.

*Poſt traditam Fororum Originem, & diuerſitatem, Materiam, & Figuram, & Ornamenta, Fora ipſa ſpecialiter vendendis rebus deſtinata deſcribuntur.*

Sect.1. *De Foris Iudiciorum exercitio dicatis.* Pag.396.

Sect.2. *De Baſilicis, Roſtris, Curia, Græcoſtaſi, Senaculo, & Comitio.* Pag.422.

ARGV-

## ARGVMENTVM PRÆSENTIS LIRRI
Ab Authore ipſo Operis poeticè elucubratum ad tædij diminutionem, & nonnihil leuaminis.

*EXcinerat Prima antiquæ primordia Romæ,*
*Vindicat, ac firmat Romulidum Geneſim.*

*Pugnantes Aquilas, atque incrementa, Secunda,*
*Prolatos Fines, poſtea & Interitum.*

*Circuitum, Portas, Colles, Fonteſque, Cloacas,*
*Pontes, atque Vias, Tertia, & inde Tybrim.*

*Exhibet & priſcas Aedes, Formamque ſtruendi,*
*Et Partes omnes ordine Quarta locat.*

*Reddit Quinta Aras, Tēpla, & Delubra Deorū,*
*Cellas, & Pronaon, ac Simulachra Deûm.*

*Sexta ſepulchrales Vmbras, triſteſque Cupreſſus*
*Lugens, atque Sacra Relligione colit.*

*Septima Baſilicas pandit, Comitia, Roſtra,*
*Tandem vendit, emit, iudicat inque Foris.*

# DISSERTATIO PRIMA

## *De Vrbis Romæ Origine, & Fundatione.*

QVONIAM nequit res, qua de agitur, ritè, exactèque pertractari, niſi appoſita ad radicem ſecuri, eius origo, primaque omninò ſtamina acu, quod aiunt, indicentur, ſicut probè quidem, pluribuſq; in locis inquit Philoſophus: hinc Romanas res explanaturus, piaculum me commiſiſſe crediderim, ſi Vrbis Romę originem minimè detexiſſem. Quapropter rectò ſanè conſilio Operis mei exordium ab exordio ipſo Vrbis prætexo.

Sed verò videor hic primo mei laboris in limine cogi, vt ab hiſtorico, quod ſuſcepi, inſtituto pauliſper digreſſus, palęſtram, vel inuitus, ingrediar, vbi Hiſtoriæ leges tranſgrediens, quæ pacem, quietemque iubent, gymnaſticis munitus armis in arenam deſcendam, vt peruulgatam, totoque Orbe celeberrimā Romæ originem diſtricto mucrone, apertoque Marte propugnem; quippe quam derideri à pleriſque comperiam, atque inter fabellarum omninò commenta

amandari. Quod ſi in re tam nota prolixior fortaſſis, quàm par ſit, euaſero, vitio id mihi verti nolim, ſed potiùs iis, qui inanibus ſuis oppoſitionibus rem claram obfuſcarunt, meque ad acuendum, producendumque calamum cogerunt.

Nihil ſanè magis per ora hominum circumlatum, longaque temporis præſcriptione ſtabilitum, quàm Vrbis Romæ Conditores fuiſſe Romulum, Remumque gemellos fratres, Albanos, Rheę Syluiæ filios, ab Ænea per Aſcanium oriundos. Quia verò nulla veritas aduerſario caret, hinc mirum videri minimè debet, prærogatiuam hanc multos Albanis fratribus abiudicaſſe, vt alios pro lubitu ea gloria inſignirent. Id dumtaxat mirari ſubit, in re tam clara, ipſiſque balneatoribus cognita, tot diſcordantes confingi ſententias potuiſſe: Plutarchus (*a*) enim octo recenſet, decem numerat Feſtus; Halicarnaſſenſis (*b*) verò duodecim; vt nuperos miſſos faciam, qui noua figmenta commoliti ſunt. At parcendum id tum temporis indoli, quod clariora quæque, annorum vmbris, ſæpè obnubilat: tum hominum ingenio, quibus noua ſemper placent, tametſi à veritate vtplurimùm quamlongiſſimè aberrantia.

Vt ergo ex tot opinionibus celebriores ſal-

(*a*) *In Romuli vita*. (*b*) *Antiq. Rom. l.1.*

ſaltem recenſeam, in binas claſſes illas diuido, vt ita ordo in hoc opere à nobis promiſſus ritè obſeruetur. Primi ergo longè ante Troianum excidium conditam Vrbem affirmant. Sic Ariſtoteles (*a*) à Græcis quibuſdam illam ædificatam ait à procellæ impetu in Latium depulſis: Dionyſius Chalcidenſis (*b*) à Romo Emathionis filio: alij ab altero Romo Itali filio: alij à Roma è Leucaria genita; alij à Romo è Circe nato; in qua ſententia Xenagoras etiam fuit: (*c*) alij apud Solinum (*d*) à Romo tyranno è Lycia in Italiam appulſo: alij apud Plutarchum à Pelaſgis: alij tandem, multis prætermiſſis, ab Euandro Arcade; quę ſententia præ cæteris probabilior Cluuerio exiſtimatur, vt infra.

Altera Authorum claſſis Vrbis fundationem Æneæ, aut eius filijs, Nepotibuſque attribuit. Sic Demaſtes Sigenſis (*e*) cenſet ab Ænea Romam extructam, nomenque ei inditum à muliere quadam Troiana Roma nuncupata; Cephalo Gergithius (*f*) à Romulo, & Remo Æneæ filijs poſt captum Ilium profugis; cui opinioni Demagoras, & Agathyllus adſtipulantur: quidam (*g*) à Roma Ænee vxore, vel nepte. Ita Greci



(*a*) *Apud Halic. loc. cit.* (*b*) *Apud eundem* (*c*) *Ibidem.* (*d*) *c. 1.* (*e*) *Ex Halic. & Plut. cit.* (*f*) *Ex Halic. cit.* (*g*) *Plut. in vit. Rom.*

Scriptores, quibus conſentire videntur priſci etiã Romani ab Halicarnaſſio recenſiti.

Verùm enimuerò non hic litterarij noſtri belli exordium. Quandoquidem, ſi cum his dumtaxat pugnandum nobis eſſet aduerſarijs, abſque vllo ſanè congreſſu certamen finiretur. Scio à pleriſque enarratas opiniones paruipendi, & fabuloſas reputari: id quod & mihi quoque arriſerat. Sed re ad æquiorem trutinam expenſa aliter ſentio: ſi enim veterum Scriptorum authoritatem minuerimus, totius Hiſtoriæ debilitabimus armamentaria; nec ſcio quibus propugnaculis noſtram tueri ſententiam valeamus. Nouam ergo lubet calcare viam, antiquis tamen fundamentis innixam, priſcos ſcilicet ſupra laudatos Authores noſtræ, peruulgatæque opinioni conciliando. Sed qua inquis methodo? Filum porrigit in hac labyrintho Halicarnaſſeus. Vt enim à poſtrema Authorum claſſe incipiam, ſic ad rem noſtram opportuniſſimè eximius hic Author loquitur: *Vnde colligitur Romam bis fuiſſe conditam, ſemel quidem paulò poſt bellum Troianum, iterum verò decimaquinta ætate poſt priorem Vrbem conditam, Romuli, Remique ductu.* Ex quibus concludere licet, Æneam, aut eius filios, nepoteſque Romam quidem ædificaſſe, prout allati Authores teſtantur, quam tamen antiquitate collapſam Albani

fra-

fratres, ſicut noſtra fert opinio, reędificarint. En ergo priſcos Authores ad noſtram, vulgatamque opinionem perductos.

Sed quid, ais, dicendum de prima claſſe Scriptorum, qui longè ante Æneæ tempora conditam Vrbem eſſeuerabant? Nondum etiam hunc, ceu alter Macedo, idem Halicarnaſſeus reſcindit his verbis: *Quod ſi longiùs ſpectare, & res conſiderare velis, & tertia quædam Roma his antiquior inuenietur, quæ condita fuit antequam Æneas, & Troiani in Italiam venirent.* Ex quibus iterum, citra noſtræ opinionis, ſuperiorumque Authorum præiudicium, adſtrui tutò poteſt, antiquiorem quidem Romam ante Troiæ excidium à commemoratis conditoribus ædificatam, diuerſam tamen ab ea, quam Albani in Palatino Monte condiderunt. Fuiſſe verò diuerſam, eiuſdemmet Halicarnaſſei dubitatio confirmat; ſic enim de antiquiſſima Roma inquit: *Sed vtrum in eodem loco ſita fuerit, in quo noſtri ſæculi Vrbs incolitur, an verò alius locus ita vocaretur, cum ille* (Antiochum Syracuſanum vetuſtiſſimum Scriptorem intelligit) *rem iſtam incertam reliquerit, nè ego quidem conijcere poſſem.* Hæc ille. Id autem, quod antiqui Authores indefinitum reliquere, quis audeat definire? Stet igitur alias Romas antiquiſſimè ab alijs conditas, dummodò hæc, quæ extat, gemellos fra-

tres conditores habuiſſe, firmum, ratumque ſit, aut minimùm renouatores.

Sed eſt, qui inſtet, ampliatam dumtaxat vetuſtiſſimam illam Romam, non conſtitutam à Romulo fuiſſe. At ecce iterum Halicarneſſeus hunc ictum retundit, ſic inquiens: *Hæc quodam tempore deſerta, iterum alius aduentu coloniæ ab Albanis miſſæ, Romulo, & Remo ducibus, veterem ſtatum recuperauit:* Hæc ipſe. Vbi non ampliauit, ſed *veterem*, ait, *ſtatum recuperauit*; quod idem certè, niſi me latinus ſermo deſeruit, ſonat, ac collapſam Romam renouaſſe, veteres muros, ædeſque refeciſſe, & nouis Ciuibus ſolitudinem illius frequentaſſe; eò vel maximè, quòd eandem *quodam tempore deſertam* dicat.

Reconciliatis ad hunc modum Antiquis, ecce Iani portas nuperi aperiunt, bellumque nobis indicunt Philippus Cluuerius, & Ioannes (a) Temporarius, (b) qui intenſis lacertis ſuadere conantur, omnia ea, quæ de Romulo, & Remo, nec non de Albani Regni per Aſcanium fundatione, imò quotquot de Æneæ in Italiam aduentu circumferuntur, fabulam omninò ſapere, adeoque diſtortis buccis exibilanda. Operę ergo pretium poſcit, vt denudatis humeris Anphitheatrum luctaturi ingrediamur.

Primò

(a) *l.3.c.2. antiquæ Ital.* (b) *Chronolog.demonſtrand.3.*

Primò verò omnium, præfatorum Authorum arma, quibus nos laceſſunt, perpendenda ſunt. Præcipua eorum ratio eſt, quod res Romuli, & Remi multis fabellarum verodiſſimilium inuolucris contegantur; vt ſunt compreſſio Rheę Syluiæ à Marte: expoſitio puerorum in Tyberi remoto, cùm propinquior, adeoque commodior adeſſet Albanus lacus; & lactatio puerorum à Lupa: tùm quia incredibile eſt miniſtrum regium in ripa amnis viuos pueros reliquiſſe; magis incredibile, Romulum, Vrbem ſuam, Romam appellare voluiſſe, & non potiùs è ſuo nomine Romulam: tum etiam quia Rhea Romuli Mater exiſtimata, à priſcis Scriptoribus dicitur Saturni vxor, à Latinis Ops, Cybeles, & Veſta appellata: (*a*) Romulus verò Deus aſſeritur ſub Quirini nomine: (*b*) ex quibus colligit Cluuerius nec Rheam, nec Romulum homines vmquam fuiſſe. His addit claros Scriptores; Plutarchus(*c*)enim poſtquam dixit de cõditione Romę Peparethium Dioclem aliquid primùm prodidiſſe, addit, ſuſpectam haberi eius narrationem, vt fabuloſam, atque commentitiam: Liuius (*d*) deinde hæc eadem *poeticis magis decora fabulis, quam incorruptis monimentis affirmat*. Saluſtius



(*a*) *Strab.l.1.* (*b*) *Ouid.2.Faſt.* (*c*) *in Rom. vita.* (*d*) *Decad.1*

tandem (*a*) de Roma loquens, nullam Romuli mentionem facit.

De Æneæ in Italiam aduentu quid dicam? Hunc videtur Homerus (*b*) penitus infringere, cùm Neptunū introducit Æneę prædicentem cum filijs dominaturum Troianis: tum quia Dyctes Cretenſis Æneam ait Troię manſiſſe ſolo Antenore diſcedēte: id quod etiam affirmat Strabo (*c*) eum aſſerens in Regnum poſt Priamum ſucceſſiſſe. Idem teſtatur Hellanicus. (*d*) Cauſam addit Menecrates Xanthius (*e*) Æneam inquiens prodidiſſe Troiam Achiuis, inque præmium obtinuiſſe, vt omnis ab eius domo iniuria arceretur. Quæ ergo neceſſitas fugiendi, & pellegrinas conquirendi terras? Eſto autem fugerit, teſtes tamen ſunt Cephalo Gergithius, & Ægeſippus Thraciam tenùs perductum Æneam illic vitam terminaſſe: Ariſtus etiam (*f*) & Agatyllus ſcribunt Æneam toto vitæ ſuæ tempore in Orchonemo Arcadio habitaſſe. (*g*) Ex quibus inferunt eruditi Æneæ in Italiam aduentum à Maronis Muſa poetico more confictum fuiſſe: imò, quod magis mirere, Troiæ etiam excidium, quod peculiari libro Dio Chryſoſtomus (*h*) fabuloſum oſtendit: ſicut & Dido-

nis.

(*a*) *de bell.Catil.* (*b*) *Iliad.20.* (*c*) *lib.13.* (*d*) *In rebus Troicis.* (*e*) *Apud Cirinum in ſua Roma c.8.* (*f*) *in rebus Arcad.* (*g*) *Apud Cir. cit. c.8.* (*h*) *Orat. de Ilio non capto.*

nis in Æneam amores,de quibus vide Auſonium, (*a*) Trogum,(*b*)& Macrobium;(*c*)qui caſtiſſimam adſtruunt Didonem . Quapropter corruente Æneæ in Italiam aduentu , Albani Regni ab Aſcanio fundati effictio corruat neceſſe eſt : quibus addit Cluuerius Authorum de Albanis Regibus ſcribentium diſcrepantias, cum alij (*d*) plures , alij (*e*) pauciores enumerent , in nomine quoque , & ordine etiam diſſentientes.

Hæ ſunt baliſtæ , hi arietes , hæc iacula , quæ contra noſtram, vulgatamque ſententiam laudati Authores intorquent. Quorum tamen ictibus ſuccumbendum nobis non eſt , neque à communi recedendum opinione , quæ tum Æneæ in Italiam aduentum , tum Albani Regni ab Aſcanio fundationem, tum Romuli, Rhemique res pro ratis omninò habet ; dummodò à paucis quibuſdam fabulis purgentur , quod noſtri erit operis , ac laboris .

Abundantiſſima iſtorum omnium demonſtratio peti poſſet ab antiqua traditione, non vnius Populi Romani , ſed omnium ferè , non plebis dumtaxat , ſed emunctæ etiam naricis hominum . Quantùm verò traditionibus deferendum ſit , norunt iamdiù Sapientes : ijs enim ſemel neglectis , mul-

(*a*) *In proſop.* (*b*) *lib.7.* (*c*) *Saturn. l.5. c.17.* (*d*) *Ouid. 4. Faſt.* (*e*) *Vict. de Orig. Rom.*

multa erunt, quæ omni probationum fulcro carebunt; cum multa ſint, quæ præter puram putam traditionem nulli ſolidiori argumento innitantur. Tunc autem vel maximè traditioni fidendum omninò eſt, cum veris chronologijs minimè opponitur, cuius generis eſſe Romuli res, infra apparebit. Quare his denegatis, ingens aperiretur via, qua vniuerſa antiquitas peſſumdaretur.

Accedunt traditioni cordatiſſimi, magnæque fidei Scriptores. Imprimis Halicarnaſſeus ſæpiùs á nobis laudatus, qui, vt Romanas res ſumma puritate libris exararet, viginti annorum ſpatio latinum ſermonem didicit, omneſque Scriptores reuoluit. Accedit Liuius accerrimi vir iudicij; Item Velleius Paterculus Scriptor breuis, ſed ſenſatus; Aurelius Victor Author equidem diligentiſſimus; Florus elegans non magis, quam veridicus; Sextus Rufus vir Conſularis; Eutropius, Trogus, Iuſtinus, Tacitus, vno verbo, omnes; (a) ſi vnum, vel alterum excipias. Æneæ aduentum, præter laudatos Authores, teſtatum reliquit Dares Phrygius, quo in rebus Troicis fideliorem vtiq; non habemus, quippe qui eodem tempore, & loco vixerit.

Authoritatibus, & traditioni ſuppetias ferat praxis ipſa priſcorum Romanorum. Hi

(a) *Apud Collect. ſcript. Hiſt. Romanæ tom. 1. & 2.*

Hi enim firmiſſima hac opinione altè animo imbuti, ſemper tamquam primos ſuos parentes Troianos venerati ſunt. Hinc tot Senatuſconſulta, & conſtitutiones Principum emanarunt, pleniſſimam immunitatem Ilienſibus tribuentes propter eorum cum Romanis, ratione originis, coniunctionem. Sic teſtatur Calliſtratus I. C. (a) Clariùs verò Liuius (b) ita ſcribens, *Ilienſibus ex Senatus authoritatè immunitatem datam, non tam ob recentia vlla merita, quam originum memoriam; Ilienſibus quidem ab ſe oriundos Romanos præferentibus; Romanis autem lætis origine ſua.* Miſſos facio Strabonem, Tacitum, alioſque, cùm ſolùm lubeat Suetonium (c) afferre, qui ſic ait; *Ilienſibus, quaſi Romanæ gentis authoribus, Cæſar Claudius tributa in perpetuum remiſit, recitata vetere epiſtola græca S.P.Q.R.* Iuſtinianus (d) etiam; *ſi quis*, ait, *ad antiquiſſima Romanæ Reipublicæ tempora reſpexerit, Æneas Rex Troianus nobis Reipublicæ Romanæ princeps eſt; & ab illo Æneadæ nos vocamur.* Id quod & alibi etiam inculcat. (e) Fuiſſe verò Romanos etiam ante Iuſtinianum Æneadas appellatos, plura exempla teſtantur, præſertim Clypei illi argentei Delphis Apollini dicati à T. Flaminio, poſtquam Philippum Macedonum Regem profliga-

*(a) tit. de excuſationibus, l. non tantum 17. §. 1.* (b) *l. 38.* (c) *In vita Claud.* (d) *Nouell. 47.* (e) *Nouell. 25.*

fligauit. Legatur Auguſtinus, (*a*) qui omnem prorſus hac de re dubitationis nebulam eliquat.

Non ſum hic vſqueadeo ipſe ingenio hebes, vt non perſentiam vtramque noſtram hanc probationem rideri ab aduerſarijs poſſe aſſerentibus, Authores à nobis allatos parum acceſſionis facere, cùm Auguſti ſęculum non excedant: praxim inſuper Romanorum nihil roboris habere, quod ortum duxerit ab inani quodam rumore, mendacique fama à Græcis ſparſa, Peparethij pręſertim, quem primum de his rebus ſcripſiſſe, ab eoque Latinos ſuſcepiſſe, teſtatur Plutarchus. Quis autem neſciat Græcorum iactantiam? Quare cum Troianis origine fęderatos Græcos affirmet Halicarnaſſeus, nil mirum ſi à Troianis, dicam meliùs, à ſeipſis oriundos fuiſſe Romanos in vulgus iactauerint Græci, *genus in gloriam ſuam effuſiſſimum*, vt ait Plinius.

Huic obiectioni vt ſatisfiat, noſtræ partes erunt demonſtrare traditionem hance ab Antiquiſſimis Scriptoribus, iiſque non Græcis, ſed Romanis ortum habuiſſe. Eia igitur antiquitatis monumenta, priſcaque perluſtremus cymelia, vt ab ipſis ſepulchralibus vmbris facem noſtris Scriptis afferamus. At ecce hic primò omnium occurret

(*a*) *De Ciuit. Dei*,

ret Halicarnaſſenſis, qui in præfatione ſui operis proteſtatur, ſingula, quæ de Romana origine ſcripſit, mutuatum ſe fuiſſe ex Libris Porcij, Catonis, Fabij Maximi, Valerij Anthiatis, Licinij Macri, Ælij, Gellij, Calpurnij, Antiochi Syracuſani, aliorumque. Quos certè Romanos fuiſſe iuxtà, ac Antiquiſſimos idem teſtaturHalicarnaſſeus. Vbi ergo ſunt Græci,quorum præfatus Author nec quidem meminit?

Vt verò penitiùs antiquitatē ſcrutemur, en ſeſe nobis offerunt Potificum Annales, quorū vetuſtatemQuintilianus (*a*)& Tullius (*b*) valdè declarant, cum hic ita ſcripſerit, *Memoriæ publicæ retinendæ cauſa ab initio rerum Romanarum vſque ad P. Mutium P. M. res omnes ſingulorum annorum mandatas literis à Pontifice Maximo.* Vbi notanda ſunt verba illa *ab initio rerum Romanarum*, quæ horum librorum antiquitatem clarè conteſtantur: Pontifices enim Maximos, qui eos exarare cœperunt, à Numa inſtitutos fuiſſe, dicam tom. 2. diſs. de Sacerd. His adde Commentarios Seruij Tullij, libroſque linteos, quos Liuius pro rebus Romanis ſtabiliendis ſæpè citat; imò ijſdem Peparethium ipſum, alioſque Græcos vſos fuiſſe, fatetur Cluuerius Ad hæc aderant etiam Sacræ Tabulæ, de quibus ſic ait Halicarnaſſeus, *ad Romanos tranſibo, quorum*

(*a*) *l. 10. c. 2.* (*b*) *2. de orat.*

*rum quilibet ex antiquis ſermonibus aſseruatis in Tabulis ſacris ſua deſcripſit*. Colophonem imponunt antiquiſſimæ memoriæ Cenſuanæ, quas, vt loquitur Halicarnaſſeus, *filius à patre accipit, ijque homines multifaciunt illas, vt res paternas ſacras deſcendentibus ſuis relinquerent*. Quibus Memorijs, atque Regeſtis quid antiquius, quidue veracius excogitari poſſit ignoro. Optandum ſanè eſſet, vt omnes hiſtoriarum narrationes pari fulcro inniterentur.

Vnus remanet ſcrupulus, recenſitas hucuſque Memorias nihil ad rem præſentem pertinere. Sed ecce iterum Halicarnaſſeus, qui in tota hac Diſſertatione tutelaris numinis loco mihi extitit. Hic enim ingenuè profitetur opiniones ſuas de Vrbis origine ab adductis Memorijs, Commentarijs, & Tabulis ſe decerpſiſſe. Vnus ſufficiat locus (a) pro mille, vbi de conditæ Vrbis tempore loquens, inquit, *quod oſtenditur, tum ex rebus alijs multis, tum ex memorijs nomine Cenſuanis, in quibus ego quidem inuenio*.

Ad Æneæ in Italiam aduentum quod ſpectat, non minor illi antiquitas fauet. Audiatur Magiſter noſter Halicarnaſſeus. (b) *Aneæ, Troianorumque in Italiam aduentum, & Romani omnes aſſerunt, & res, quæ in diebus ſolemnibus, atque in ſacrificijs ab ijs fiunt, & Sybil-lina*

(a) lib. 1. (b) lib. 1.

*lina carmina, & Apollinis Pythij reſponſa apertè oſtendunt , quæ nemo eſt , qui , vt ornatus cauſa dicta, ſperneret .*

Ex his perſpicuè habes , ea omnia , quæ de Vrbis origine à nobis tradentur,non eſſe recentium Romanorum , aut Græcorum commentum , ſed ex antiquiſſimis Chartularijs petita . Hinc magnus ille Varro (*c*) tria diſtinxit tempora , primum à creatione Mundi ad diluuium , quod obſcurum appellat , eò quia Moſis libris caruit : ſecundum à diluuio ad Olympiades , quod fabuloſum nominat : Tertium à prima Olympiade inchoat , & hiſtoricum vocat , quod inde Hiſtoria puriora habuerit cunabula . Cum ergo circa ſeptimam Olympiadem condita Vrbs fuerit , vt infra oſtendam , omnis debet erroris ſuſpicio eradi . Hinc pariter grauiſſimus Tertullianus (*b*) de Saturni rebus ſermonem habens , ait, *ſi quæeas rerum argumenta, nuſquam inuenio fideliora, quā apud Italiam* . Tantam certitudinem de rebus Saturni longè ac res Romuli antiquioribus ſibi ſpondet Tertullianus . Cur ergo circa Romuli res tot priſcis monumentis firmatas hæſitabimus ?

Quapropter deridiculi omninò ſuntCluuerius , & Temporarius cum aſſerunt , primus quidem Peparethium ex Græcorum fabu-

(*a*) *apud Cenſor. de die nat. c. 21.* (*b*) *Apologet. c. 11.*

fabulas ante omnes Romanam hiſtoriam conſtruxiſſe, quam poſtea ipſi Romanorum vetuſtiſſimi Scriptores ſequuti ſint: ſecundus verò Romulum ait à Poetis fuiſſe confictum. Vt enim à poſtremo hoc incipiam, à quibus confictus fuit Poetis? cum Roma nonniſi poſt annos 445. in Conſulatu Centonis, & Sempronij Poetas viderit, quorum primi Andronicus, & Ennius, de quibus nec mentionem quidem habuit Halicarnaſſeus. Non minorem redolet abſurditatem primum illud de Peparethio, quem longè poſteriorem ſacris Tabulis, & Annalibus Pontificum, Memorijſque Cenſuanis notunt iamdudum Chronologi. Nec video qua arte incohęrentię notam effugere valeat Cluuerius, cum ipſemet dixerit *Peparethium ex quibuſdam*, ſunt eius verba, *Romanorum Sacris probabiliorem hiſtoriam conſtruxiſſe*: & paulò ante idemmet aſſeruerat, *licet ex antiquis tabulis in templis ſuſpenſis eam* (*Romanæ originis hiſtoriam*) *Priſcos Romanos collegiſſe affirmet Dionyſius*.

Operæ nunc pretium poſcit, vt iſtorum Authorum argumenta refellamus. Ad primum de intermixtis fabellis ſolutio patebit inferiùs, cum fabularum lolia ab hiſtoriæ tritico Crytica vanno ſeparabimus. Neque enim quicquid fabulis commiſcetur, continuò fabuloſum cenſendum eſt. Præter

quam

quamquod ea, quæ fabuloſa exiſtimantur, quòd admirationem ſuperent, vera eſſe potuerunt, quantumuis mira: ſupremo ſcilicèt ſic ordinante Numine, vt imperatricis Vrbis cunabulis admiranda quædam prodigia, velut tædæ, faceſque præluxerint: Id quod Plutarchus (*a*) etiam agnouit, inquiens, *verùm haud fas eſt fidem ei derogare; ſi conſideremus rem Romanam ſine diuino aliquo auſpicio, & magno miraculo non fuiſſe eò potentiæ progreſſuram*. Vbi mirari ſubit *frigidum, ac friuolum* vocari hìc à Cluuerio Plutarchum, quem antea iactato ſago commendauerat. Ea ſcilicèt eſt nonnullorum inconſtantia, vt eum, qui cauſæ ſuæ non faueat, continuò carpant.

Illud de puerorum expoſitione nihil difficultatis faceſſit; ſolitum enim fuiſſe olim pueros exponere, alibi dicemus: tyranni enim ipſi quandoque à cæde, & ſanguine abhorrent. Magis leue eſt id, quod de Romæ vocabulo additur, de voce enim lis eſt, quam certè prætermitterem, niſi mihi obuius occurreret Varro apud Feſtum inquiens, *Romam antea Romulam appellatam, deinde detortam vocem, detritaſque literas fuiſſe*. Reſponſionem omninò demeretur quicquid de Rheæ, & Romuli diuinitate adijcitur: non enim eruditis nouum, homines



(*a*) *In Rom. vita.*

per apotheoſim olim inter diuos translatos: præterquamquod multas Rheæ nomine appellari potuiſſe quid obſtat? Authoribus tandem, qui contra nos afferuntur, innumerabiles alios ſupra à nobis laudatos oppono. Id dumtaxat ſtupori ſit, qua fronte Liuium, & Plutarchum pro ſe adducat Cluuerius, cum vterque rerum Romuli aſſertor ſuperius viſus ſit. Dubium vnicè eſſe poſſet de Salluſtio; qui tamen non ſolùm Romuli hiſtoriam nuſquam inficiatus eſt, verùm etiam cum Romanam originem ad Æneam detulit, implicitè res Romuli ratas habuit.

Æneæ aduentum, fateor, plerique negarunt. Sed qui, aut cur? Negarunt illum ex inuidia Græci. Audiatur Halicarnaſſeus, (a) ita loquens, *dicam aduentum in Italiam Æneæ, Scriptoribus partim ignoratum, partim diſſimulatum inuidia*. De Homero ſpecialis militat ratio, pictoribus enim, atque poetis quodlibet audendi datur ampla facultas: Quibus adde Poetam ſolùm dixiſſe Æneam Troianis dominaturum: at *nonnè poterat Æneas imperare Troianis illis, quos ducebat ſecum?* ſunt Halicarnaſſei verba. Vtut ſit, vnus Dares Phrygius pro aduentu Æneæ tuendo firmiſſimum propugnaculum extat; præter omnes illos, quos adducit Bochartus in quæ-

(a) *l.* 1.

quæſtione de Æneæ aduentu in Italiam.

Putabam hîc Iani fores claudendas omninò eſſe, prælioque completo, conditæ Vrbis palmam Romulo, Rhemoque reſtituendam. Sed aliter res habet. Poſtquam enim hæc ſcripſeram, ad meas peruenere manus bini Authores, ni veriùs vnus, imò veriſſimè nullus, cum vterque vnam, eandemque opinionem à falſo, Apochryphoque Scriptore ſuffuratus ſit. Sunt hi Zamorenſis Florianus, & Emmanuel de Faria, y Souſa, quorum primus Hiſpanus, ſecundus Luſitanus, ille in rerum hiſpanicarum hiſtoria hiſpanicè conſcripta, *(a)* iſte verò in Luſitanarum rerum epitome Luſitano idiomate exarato, *(b)* Romæ conditores fuiſſe contendunt, prior quidem Hiſpanos, poſterior Luſitanos. Sic figmentum ſuum prætexit Zamorenſis, Italum inquiens Italiæ Regem fratrem habuiſſe nomine Heſperum in Hiſpaniis regnantem. Ægrè verò ferente Italo tam vaſtam Heſperi fratris dominationem, ingenti Claſſe comparata in Hiſpanias permeaſſe, vt Heſperum regno expelleret; quo obtento, Heſperum in Italiam miſiſſe, ipſumque in Hiſpaniis habitaſſe. Fatum autem, binis vix elapſis annis, obeunte Heſpero, iterum in Italiam nauigaſſe Italum, relicto in hiſpanico regno filio ſuo Sicoro,



*(a)* l. 1. c. 1. *(b)* l. 1. c. 2.

Appulit primò Italus ad Siciliæ oram, vbi multis relictis militibus, quos Hiſpanos fuiſſe perfrictè fatetur Zamorenſis, inſulam illam, cæterùm deſertam, coluit. Cum reliquis tandem Hiſpanis in Italiam tranſiens, Vrbem Romam in Tyberis ripa primus condidit. Iiſdem penè ſenſibus rem explicat Emmanuel, in hoc ſolum à priori diſcrepans, quòd eundem Italum in Luſitania habitaſſe aſſerat, ibique ex Leucaria filiam Romam nomine obtinuiſſe: è Luſitania verò in Italiam vnà cum ingenti Luſitanorum exercitu regreſſum, Vrbem vnam pro ſe in Auentino Monte condidiſſe, in Palatino alteram pro filia, è cuius nomine, Romæ nomenclaturam ſumpſerit: Poſthæc, velut parta iam victoria, pæana ſibi canens, ſic concludit Emmanuel: *De manera que ſus primeros fundatores* (de Vrbe Roma loquitur) *fueron Portugheſes, no Romulo, como algunos penſaron*. Vbi Luſitani iſtius confidentia admirationi mihi eſt, ni dicam deriſioni, cum tam latum figmentum contra totius Antiquitatis fidem venditet, nullo Authore, vel ratione, aut adminus coniectura in ſuæ cauſæ patrocinium allata.

Si aliquod vel leue argumentum pro ſua opinione Authores iſti attuliſſent, facilè nobis eſſet eos cum noſtra ſententia reconciliare, methodo, quam ſupra ab Halicarnaſ-

ſeo

ſeo mutuati fuimus, aſſerendo aliam quamdam Romam ab Hiſpanis, vel Luſitanis conditam quidem fuiſſe, quam poſtea ſolo æquatam Albani noſtri excitarint. Quoniam verò nulla ad id confingendum nos neceſſitas vrget, nullum enim ipſi referunt Authorem; hinc commentum hoc lubet aliter refellere; & quidem fuſius quam cauſa expoſcat, cùm animaduerterim à nemine hucuſque, quod ſciam, confutatos eos fuiſſe.

Primò verò fontem ipſum, vnde hæc fabella manauit, detegemus: ſicut enim ſcitè inquit Hieronymus, errores ad ſuas origines deduxiſſe, confutaſſe eſt. Narrationem ſuam è Beroſi libro, quem Annius Viterbienſis edidit, dicam meliùs ſuppoſuit, Authores noſtros decerpſiſſe, pro incomperto mihi omninò eſt; ita enim ad verbum ſingula in Beroſi libro leguntur. De hoc autem Beroſi opuſculo iudicium penès eruditos eſto, qui iamdudum illud tamquam apocryphum ſubodorarunt; id quod agnoſcentes præfati Hiſpani recto ſanè conſilio à Beroſi citatione abſtinuerunt, nè vel hoc ſolo titulo ſe falſitatis proderent. A turbido igitur Beroſi fonte, quæ, niſi turbida aqua, hauriri valuit? His adde priſcorum neminem, qui Romanam originem ſeriò inueſtigarunt, aut Hiſpanorum, aut Luſitanorum

vſquam meminiſſe; imò nec Heſperi, nec Itali in Hiſpanias itus, reditufque; non Halicarnaſſeum, non Plutarchum, non Liuium, quodue magis mirere, nec Rufinum, nec Euſebium, nec Hieronymum in Chronicis, quantumuis ipſi pluribus in locis indicent ſe veri Beroſi libros lectitaſſe. Ex quibus colligere eſt, fabellam hanc non à vero Beroſo, ſed ab eo, qui intra Annij cerebrum cunas habuit, confictam fuiſſe.

Sed age iam Nuperos iſtos intra propria caſtra aggrediamur. Referunt ipſi profectum ex Italia in Hiſpanias fuiſſe Italum, vt cum fratre Heſpero pugnaret. Cum magna ergo, potentique claſſe. At hæc non alia ſanè quam Italorum. Cum qua enim? Hiſpanorum nè, cum quibus dimicaturus erat? Cum itaque in Italiam remeauit Italus, cum ſua equidem Italorum claſſe remeauit. Eò vel maximè, quòd ad ſuperandum Heſperum, quem calamitatibus fractum aſſerit Beroſus, non valdè notabilem pati potuerit Itala Claſſis iacturam. Vbi ergo ſunt tot Hiſpani, vel Luſitani, à quibus Sicilia, Italiaque tota habitata ſit? Quiue in Hiſpanijs incolæ remanſerunt? Suamnè Itali imaginem, Hiſpanorum veneficijs, & cantionibus amiſerunt? Siciliæ verò, Italiæque priores incolæ, quo terræ hiatu deglutiti ſunt? Riſum ne teneatis amici, Venuſina repetit

muſa

muſa: Iſthæc enim adeò ſunt diſtorta, vt vel ipſum Eraclitum ad cachinnos prouocarent.

Poſtremum contra eoſdem Authores iaculum intorqueo, quo penitùs iugulentur. Iſtud verò è duplici officina paro, prima eſt Politica, poſterior Geographia. Docent Politici, ſupremi dominij indiculum eſſe Vrbes, arceſque ædificare, quas in alieno ſolo nondum armis ſubacto extruere totam dominationis, iuriumque peſſumdaret æconomiam. E veteri autem Geographia diſcimus priſcam Italiam comprehenſam omninò fuiſſe intra duos ſinus Scylleticum, & Vibonenſem, qui hodie appellantur, *Golfo di Squillace, e Golfo di Santa Eufemia*. Ita Strabo, (*a*) & Ariſtoteles (*b*) ex Antiocho Syrac. cum hoc ſolo diſcrimine, quòd Ariſtoteles Vibonenſem Sinum Lameticum vocet, Antiochus verò Napetinum; quæ tamen voces diuerſitatem nactæ ſunt à vicinis oppidis, aut fluuijs, idem tamen ſonant, vt colligitur ex priſco marmore opera Ioannis Vincentij Pinellij è tenebris eruto. Sed clariſſimè omnium Italiæ antiquæ fines deſcribunt Bochartus, & Stephanus ſummi nominis Geographi, aſſerentes eam nihil aliud fuiſſe, quàm Brutiorum agrum, qui nunc Calabria, vna cum parte Lucaniæ,



(*a*) *De Geogr. c.6.* (*b*) *De Repub. c.7.*

niæ, quæ nunc Baſilicata appellatur. Quibus concinere videtur Ouidius (*a*) cum ait, *Itala nam tellus Græcia maior erat*, ſumendo tamen ſolam Magnæ Græciæ partem. Quod miror à ſagaciſſimo Cluuerio in ſua Antiqua Italia animaduerſum minimè fuiſſe. Sed parcendum id homini Germano, qui in demoliendis ſolùm Romuli rebus totos neruos intendit.

Ex his duabus veritatibus hoc argumentum conficitur. Eſto Italus Romam quamdam cum Hiſpanis, aut Luſitanis condiderit, debuit certè illam in ſua Italia, cui dominabatur, condere: non ergo in Latio, quod longè extra Italiam tunc erat: non hanc igitur Romam latinam, ſed alteram ad ſummùm ſtruxit, cuius conſideratio extra noſtrum eſt argumentum.

Vnicus remanet ſubmouendus lapillus, anguſtam quidem fuiſſe primùm Italiam, at non Itali tempore. Sed audiatur Halicarnaſſeus ſic ex Antiocho Syrac. inquiens. *Morgete in Italia regnante (tunc autem Italia dicebatur tota illa ora maritima, quæ à Tarento Pæſtum vſque protenditur &c.* Hæc ille. Quod ſi tam anguſti Italiæ fines tempore Morgetis, qui filius fuit Itali, id fortiùs de eiuſdem Itali temporibus dicendum eſt. Sed de his iam ſatis.

SE-

(*a*) 4. *Faſt.*

# SECTIO VNICA.

*Romanæ Originis ſeries hucuſque in generali exhibitæ, in particulari, & chronologica methodo explicatur.*

STabilitis ad hunc modum, proût obſcuritas tùm materiei, tùm ingenij mei pertulit, Romuli rebus, tempus adeſt; vt egreſſi ſchola, armiſque depoſitis, interruptam hiſtoriæ telam reſumamus, atque Romanam ipſam originem paulò clariùs ad chronologicam normam deſcribamus. Quoniam autem nunc præcipua Italiæ pars Roma eſt, hinc vt Italiæ ipſius faciem primò omnium contemplemur, perfunctoriè tamen, ordo rei expoſcit.

At hic, antequam vlteriùs proſequar, corrigendus occurrit Sextus Aurelius Victor, (*a*) qui aſſerit primum in Italia regnaſſe Ianum, eundemque in Ianiculo ad tyberim monte, ab eo ſic denominato, habitaſſe. Duo hic examinanda ſunt: primum, an verè Ianus prior fuerit Italiæ Rex: ſecundum an in Ianiculo habitarit. Quoad primum, Aduerſarium habemus Halicarnaſſeum, qui ex An-

(*a*) *De orig. Rom.*

Antiocho Syracuſano ſcribit, *Ænotros primos poſt hominum memoriam in Italia habitaſſe, Duce Ænotro Lycaonis filio*: id quod & alij affirmant.

Verùm vſquehùc tolerabilior eſſet Victor. Nonnihil enim ego meditatus ſum, quo diſcrepantia hæc conciliari poſſit. Antiqua ſiquidem monumenta mihi reuoluenti occurrit, Iani vocem ab Hæbreo Iain deriuari, quod vocabulum vini repertorem ſonat; vnde plerìſque Ianus cum Noe confunditur: id quod indicare videtur Nauis ſymbolum Iano tribui ſolitum; quam nauem, Noe arcam exprimere nonnulli opinati ſunt. Reperio inſuper Ænotrum idem apud Græcos valere, ac apud nos vini repertorem. (*a*) Ex quibus conijcere poſſem, Ianum eundem cum Ænotro fuiſſe, diuerſitate penès ſolas voces manente. Vnde quoad hoc facilè eſſet Victorem cum Halicarnaſſeo, alijſque reconciliare.

Quod verò maiorem mihi ingerit difficultatem eſt, quòd aſſerat Victor Ianum in Ianiculo Latij monte habitaſſe. Id quod intolerabile omninò eſt, tùm ſi dicatur Ianus idem cum Ænotro fuiſſe, hic enim nunquam Latium coluit: tùm ſi diſtinctam ab Ænotro perſonam Ianum finxerimus: inunibilia enim ſunt iſthæc duo, Ianum Italiæ

(*a*) *Seru. ad 1. æn.*

liæ Regem fuiſſe , & in Latio habitaſſe , cum tunc temporis Latium , vt ſupra oſtendimus , extra Italiam fuerit . Error Victoris , niſi fallor , ortum habuit , quòd cùm poſt quartum à Chriſti Natiuitate ipſe ſæculum ſcripſerit , quo tempore Italia Latium certè complectebatur , pro vna , eademque re Latium , Italiamque ſumens , Ianum Italiæ Regem dixit , cum ſolius foret Latij Rex . Corrigatur igitur Victor , & quotquot cum eo ſcripſere , Ianuſque primus Latij Rex adſtruatur .

Si autem quærat hic nonnemo , quinam primus fuerit Italiæ Rex; ecce præſtò nobis adeſt Halicarnaſſeus, ita libros ſuos inchoans : *Vrbem , quam nunc incolunt Romani primi omnium, qui memoriæ ſunt proditi , feruntur tenuiſſe barbari Siculi Gens indigena .* De aduenis verò paucis interiectis ſubdit , *ſed poſtea eam longo bello antiquis Dominis ereptàm occuparunt Aborigines .* De his duo ſcitu digna quæri poſſunt , de nomine vnum , alterum de re . Circa primum , nominati creduntur Aborigines , quaſi Aberrigines , ſeu aberrantes , vnde etiam Leleges appellati , hoc eſt legibus , laribuſque carentes ; vel à cacuminibus montium , græca ſcilicèt appellatione : vel quòd poſteris ſuis originis ab ſe fuerint Authores . De re verò veſtigandum occurrit cuiuſnam ipſi generis fuerint . Aliqui

apud

apud Halicarnaſſeum dixerunt , *fuiſſe colonos Ligurum Italiæ indigenas* , quos refellunt Cato , & Sempronius, qui Græcos eos faciunt. Quibus innixus Halicarnaſſeus Arcadici generis Aborigenes ſtatuit, hæſitanter tamen ; ſed mihi admiratione dignum videtur , quod in re hac hæſitet Halicarnaſſeus ; cùm enim ipſe dixerit *Aborigines primos Italiam occupaſſe*, & non multò poſt cum Antiocho aſſeruerit *Ænotros Arcadas primos poſt hominum memoriam in ea habitaſſe* , conſequens eſt Aborigines eoſdem cum Ænotris , Arcadibuſque fuiſſe . Quare pro incomperto omninò habendum eſt Ænotros primos fuiſſe Italiæ Dominos . Eorum Dux fuit Ænotrus Lycaonis filius , qui in Italiam appulſus, Ænotriæ nomine eam donauit ; ſicut Apulia ab eius fratre Peucetio , Peucetia dicta fuit . Succeſſit Ænotro Italus,vnde Italiæ appellatio : deinde Morges , à quo Itali Morgetes nuncupati : qui tandem à Siculo quodam in duas factiones diuiſi . (*a*)

Sed verò à priſca Italia, quæ nihil ad nos, ad ipſum Latium Romuli res nos propiùs auocant . Latij ergo primus Rex , iuxta noſtram ſuperiorem Victoris emendationem , traditur fuiſſe Ianus . Hic nihil aliud , quam Religionem induxit; vnde in ſacris primum locum promeruit. Iano regnante (*b*) Saturnus.

(*a*) *Halic. ſæpè cit.* (*b*) *Vict. cit. loco* .

nus è Cretę Regno à Ioue eius filio eiectus, in Latium appulit, benignèque à Iano exceptus Capitolinum montem incolendum obtinuit, vbi Vrbem Saturniam nomine ſtruxit. Primus agriculturam docuit, ciuilemque conuictum ex Virgilio, (a) qui tamen correctione indiget cum ait, Saturnum omnium primum in Latium veniſſe. Iano ſucceſſit Picus, quem Victor refert Aborigenes in Latium aduenientes excepiſſe, *permiſſos viuere vt vellent*. Poſt Picum regnum ſuſcepit Faunus. Hoc imperante, in Latium peruenit Euander Arcas, qui eam gentem literas docuit, bouesque primus iunxit colendæ terræ cauſa. Vnde magnis acceptis à Fauno agris, in monte, quem à Pallante Pallanteum, poſtea Palatium, & Palatinum dixerunt, Vrbem condidit. Hoc etiam tempore ad eundem locum aduenit Recaranus quidam Græcus, quem ob vires Herculem dixerunt, ſubque Auentino habitauit, multaque fortitudinis, Religioniſque argumenta reliquit. Fauno ſucceſſit Latinus, quo imperante Æneas in Italiam venit.

Atque hic propoſiti argumenti ratio poſtulat, vt relictis Latij Regibus, ad Æneam ſermonem noſtrum conuertamus, Romanæ ſcilicèt gentis fontem. Æneæ in Italiam aduen-

(a) 8. *æn.*

aduentum ſuperiùs non infirmis coniecturis ſtabiliuimus. Eius nauigationes accuratè deſcribunt ex priſcis quidem (a) Halicarnaſſeus, (b) Virgilius, & Victor: (c) ex recentibus Ortelius, (d) & Cirinus, (e) quos non incurioſi conſulant. Nobis enim ſatiùs erit paucis cum Liuio (f) adnotare, *Æneam domo profugum, ſed ad maiora rerum initia ducentibus Fatis, primò in Macedoniam veniſſe, inde in Siciliam quærentem ſedes delatum, ab Sicilia, Claſſe Laurentem agrum tenuiſſe.*

Hic verò, elato ſypario, impleri iam fabulis ſcenam perſentio, quibus Poetę Æneę aduentum decoraruntnè dicam, an conſpurcarunt? Vt eſt illa de menſæ commeſtione (apium intelligit Luctatius, (g) quod menſę vice cibis ſtrauerant, & fame oppreſſi comederant) ex qua, iuxtà Oraculi Dodonæi monitum, ſuorum itinerum finem agnouit Anchyſes: aut illa de Scrofa triginta natos enixa, de qua paulò poſt; aliæque plures, quas apud Cirinum vide loco citato.

At ſublatis fabellis illud dubitatione caret, in Latini Regis gratiam ſe inſinuaſſe Æneam, & paulò poſt Lauiniam eius filiam ſibi iunxiſſe, Vrbemque ædificaſſe Lauiniam

(a) *l.*1. (b) *æn.l.*1. (c) *De orig.Rom.* (d) *In Theat. Geogr.* (e) *In ſua Rom.* (f) *l.*1.*dec.*1. (g) *l.*2.

niam nomine, hodie Ciuita Lauinia appellatur. Summum ergo fędus Æneam inter, Latinumque iuramento firmatum initur. Non multò poſt Turnus, cui antea Lauinia deſponſata fuerat, ob repudium concitatus, arma in Æneam mouet, à quo poſt varia certamina miſerè occiditur, cuius belli euentus apud Virgilium lege. Tandem verò Æneas ipſe poſt tertium regni ſui annum in congreſſu cum Etruſcis, Mezentio Duce, aut necatur, aut in fluuium mergitur, vbi templum ei erigitur, cum hac epigraphe, *Patri Deo indigeti*. (*a*)

Defuncto Ænea, Latini regni clauum, omnium conſenſu, moderandum ſuſcepit Aſcanius, Æneæ ex Creuſa anteriore eius vxore filius, cui nomen etiam Ilus ab Ilio, & poſtea Iulus à prima barbæ lanugine. Hic, poſt triginta annos elapſos, Heleni vatis monitum recordatus, qui Æneæ prædixerat poſt tot, quot Scrofa natos pepererat, (*b*) annos, in vberiorem locum transferendum, id, inquam, recordatus, alteram in vicino colle Vrbem condit, quam ab albæ Scrofæ auſpicis ſuæ colore, Albam, à forma verò Longam appellat, Lauiniam Vrbem Nouercæ ſuæ Lauiniæ cedens; quæ vita functo Ænea in ſyluas confugerat. Octo annos apud Albamlongam regnauit Aſcanius,

cum

(*a*) *Apud Cirinum cit.* (*b*) *Victor de orig. Rom.*

cum triginta regnaſſet antea Lauinij. Tandem fato obtemperans obijt.

Aſcanij ſucceſſor in nouo Albæ regno fuit Syluius Æneæ (*a*) ex Lauinia poſthumus filius, quamtumuis Aſcanij natus imperium artibus omnibus affectarit. Regnauit ipſe annos 29., poſt quem Æneas Syluius ipſius filius principatum hæreditario iure obtinuit, & annos 31. imperauit. Poſt hunc Latinus 51. annos regnauit. Poſt hunc Alba 39. annos imperium rexit. Poſt Albam Capetus annos 26. deinde Capys annos 28. Poſt Capyn Calpetus vſque ad annum 13. Deinde Tiberinus, qui tyberi nomen dedit, cum antea Albula vocaretur, regnauitque annos 8. Tiberino ſucceſſit Agrippa, qui annos 41. regnauit. Poſt eum Auentinus 37. annos regnum tenuit. Procas poſt hunc annos 23. Deinde Amulius annos 42. Tandem Numitor imperium ſuſcepit. Scio Liuium, alioſque aliter ſcripſiſſe: ſed nos Halicarnaſſeum ſequimur.

Sed iam, interrupta Albani regni ſucceſſione, res Romuli noſtri paulò accuratiùs conſiderandæ ſunt. Ergo Procas morti proximus duos filios Numitorem, & Amulium æquis partibus hæredes inſtituit, ea tamen lege, vt annuis vicibus regnarent. Cùm verò Numitori, qui natu erat maior, primùm

(*a*) *Halic. l.* 1.

mùm regni adminiſtratio obtigiſſet, ecce ab Amulio magis hoſte, quàm fratre, viribuſque præpollentiore, regno eijcitur: quo minimè contentus Amulius Numitoris filium Lauſum iugulat, filiam inſuper Rheam Syluiam inter Veſtales detrudit, vt virginitatis voto omnem ei ſpem prolis præfocaret: Sed ità annuentibus Fatis, dum Rhea ad proximum lucum hauriendę aquæ cauſa diuertit, à Sacerdote quodam comprimitur, qui vt execrandi ſui voti compos celeriùs, promptiùſque fieret, ſe Martem ſimularat. Hinc fabellæ locus de Rhea à Marte compreſſa; vnde è Marte oriundos ſe iactabant Romani. Verum, ſicut ait Liuius, (*a*) *datur hæc venia antiquitati, vt miſcendo humana diuinis, primordia Vrbium auguſtiora faciat.* Sunt, qui ſcribant ab Amulio ipſo, qui Rheam deperibat, Rheam compreſſam. Vtut ſit, duos tandem gemellos ipſa peperit. Quo comperto Amulius puerperam carceri mancipauit, pueris in tyberim mergi iuſſis, non in proximum Albanum Lacum; tyranni enim ipſi quandoque turpiſſima quædam facinora deteſtantur, & quamlongiſſime ab ſe patrari cupiunt, ſicut quidam politicus animaduertit. At ſatelles tenellæ prolis lachrymis animo tactus gemellos non mergit, verùm alueo impoſitos cir-

C ca

(*a*) *Dec. 1. l. 1.*

ca Palatini montis radices in tyberi exponit (erat tunc temporis puerorum frequentiſſima expoſitio, de qua alibi) qui ob repetitos imbres eòuſque excreuerat. Detumeſcente verò fluminis ira, fici ramis, quæ impoſterum Ficus Ruminalis dicta eſt, ad Palatinum adhæſerunt. Horum gemitibus admonitus Fauſtulus paſtor, regijque pecoris præfectus, mox exceptos Accæ Laurentiæ vxori ſuæ lactandos tradidit; quæ cum ob meretriciam, quam exercebat artem, Lupa à paſtoribus vocari ſoleret (ſic tunc meretrices dicebantur, hinc lupanaria) inde fabulæ locus de pueris à lupa lactatis: quamquam non deſint qui ità reuera accidiſſe credant. (*a*) Authores ab Halicarnaſſeo ibidem relati magis ſenſatè tradunt Numitorem binos, ſed alienos natos clàm Rheæ ſuppoſuiſſe, ab Amulio occidendos, ſicut accidit, perſentiens, genuinis interim Accæ Laurentiæ lactandis traditis. Nomen vni Romulo à græca voce Romin, quæ fortitudinem ſonat, alteri Remo à tarditate, tardi enim priſcis remores dicebantur.

Cùm adoleuiſſent iam pueri, diſciplinarum addiſcendarum cauſa Gabios mittuntur, Numitore clàm alimenta ſuppeditante, vbi græcum ſermonem, iuriſprudentiam, augurandi artem, liberales denique, milita-

ta-

(*a*) *Hygin. c. 252. & Plin. l. 8. c. 17. Tull. de diuin. l. 1.*

tareſque facultates ebiberunt. Fdocti tandem à Fauſtulo de origine ſua, deque Amulij in Numitorem exceſſibus, adunato colonorum globo Amulium Albæ aggrediuntur, interficiuntque, Rheam matrem libertati reddunt; & Numitorem Albano ſolio reſtituunt. Poſt hæc, non vulgare grati animi monumentum Nepotibus Numitor obtulit: cum enim ipſi regiæ indolis adacti fauillis regnum ea conditione Numitori ceſſiſſent, vt & ipſi regnarent, tùm nouæ Vrbis condendæ facultatem Numitor ijs permiſit, vbi ſeorſim regnarent, Pecunijs inſuper, armis, iumentiſque conceſſis. Alia ad hoc ipſum Numitorem compulit ratio, vt vrbanam Albæ multitudinem vehementer auctam minueret, ſemotis potiſſimùm aduerſæ factionis hominibus, vt liber à ſuſpicione degeret.

Nouæ ergo Vrbis locum meditantur regij iuuenes. Palatinum montem eligit Romulus, vbi fuerant primùm educati: at Rhemus aliter ſentit: alium enim collem, qui aberat à Palatino millibus quinque, præſignauit. His iurgijs alia accedebat de voce lis, ſed non leuis: Romulus namque de ſe Romulam, Remus verò ſuo de nomine Remuram Vrbem nuncupandam contendebant, quod Liuius vocat *fedum certamen coortum à ſatis miti principio*. Controuer-

ſiæ arbiter Numitor inſtituitur, qui hac lege liti finem imponit, *vt vtri eorum priori ſecunda auſpicia aduenißent, Vrbem conderet, eamque ex ſuo nomine nuncuparet, atque in ea regni ſummam teneret*, vt loquitur Victor citatus. Annuunt iuuenes: quare Romulus in Palatino, Remus in Auentino auguria captant. Cum ecce, eorum primus Remus ſex vultures à ſiniſtra conſpicit parte, vnde ſibi palmam ſpondet. *Accedens*, ſic loquitur Victor, *verò Romulus Remo ait, iam tibi duodecim demonſtrabo*: *quo dicto tot vultures ei apparent ſubſequuto cæli fulgore, & tonitru*: *quare Remo, qui temporis antecedentiam obtendebat, indignabundus inquit, quid Reme affirmas priora cum præſentia intuearis?* Sunt qui putent verè Remum ſex vultures vidiſſe, Romulum verò mentitum, ceſſiſſe tamen priorem regnum fato. (*a*) Aliud nonnulli addunt portentum, quòd cum haſtàm Romulus ex Auentino in Capitolinum iecíſſet, ſolo fixa floruerit: hinc regni confirmata ſibi auſpicia, haſtaque Regibus pro ſceptro habita. Quicquid vero de hoc ſit, cuius fides penès ſuos Authores ſtet, Romulo tandem facta eſt nouæ Vrbis condendæ poteſtas.

Antea verò quàm ad tàm grande opus ſe accingeret, à ſacrificijs illud auſpicatus eſt, vt

(*a*) *Apud eumdem Victorem*.

vt Deos placaret, etenim *ipſe primùm ſacris operatis cæteros idem pro virili facere iuſſit*, vt ait Halicarnaſſeus. Sacris peractis auguria iterum inter libamina poſcit, primùm à tauro, vacca, & aquilis, à fulmine deinde, & tonitru, de quibus nos tom. 3. Differt. de Augur. Mox populum flammam tranſilire iuſſum expiauit. *Satis deinde propitia ratus numina*, ſic proſequitur Halicarnaſſeus, *conuocatis in deſtinatum locum omnibus, circumſcripſit Vrbem figura quadrangula, continentem ſulcum aratro ducentibus ſub idem iugum iunctis bobus mare, atque fœmina; vnde Romanis hic mos circumarandi loca durat in condendis Vrbibus. Hoc exacto, & bubus mactatis ambobus vnà cum multis alijs victimis, operi populum adhibuit.* Hæc ille, cui adde Plutarchum, qui multos ritus ab Halicarnaſſeo omiſſos ſuggerit inquiens: *Foſſa eſt rotunda circumducta, in eam primitias detulerunt omnium, poſtremò ex qua quiſque venerat Regione eius terræ portiunculam collatam eò coniecerunt. Foſſam hanc eodem, quo cælum nomine vocauerunt mundum. Hinc Vrbe ſicut circulo centrum circumſcripſere: Conditor aratro æreum vomerem adiungit, iunctiſque bobus ipſe circùm lineamenta profundum inducit ſulcum; ſequentium munus eſt, vt excitatas ab aratro glebas intrò vertant, nec vllam ſinant extrà ferri. Ita mænia linea definiunt, idque eliſis aliquot literis Pomerium dicitur, quaſi poſt mænia; vbi portam deſignare viſum eſt, vomere*

*exempto, atque aratro ſublato ſpatium relinquunt: vnde totum habent murum, præter portas, ſacrum, nec eas ſi ducerent ſacras, religioſum eſſet impura in Vrbem recipere.* Vbi loco vocis *Vrbe*, quæ ſenſum omninò perturbat, ego reponerem *Vrbo*, quæ eſt aratri pars, & pro aratro ipſo accipitur. Hęc fusè prętet noſtrum morem ex Plutarcho adduxi, quia condendarum Vrbiũ formam exhibent. Sed de his fusè Diſſert. 3.

Numerus incolarum, qui ad condendam Vrbem venerant hic fuit ex Liuio ſic inquiente: *Supererat multitudo Albanorum, Latinorumque, ad id paſtores quoque acceſſerant, qui omnes facilè ſpem facerent paruam Albam, paruum Lauinium præ ea Vrbe, quæ conderetur, fore.* Magis verò exactè Halicarnaſſeus, *Numerus*, inquit, *colonorum miſſorum magnus à principio, tria millia peditum, triceni Equites.* Et alibi, *in his*, ait, *erat magna plebis pars, non pauci etiam ex optimatibus nobiles, Troiani quoque generis quiſque optimus: vnde aliquæ gentes ad noſtram ætatem ſuperſunt quinquaginta fermè familiæ. Albanæ deinde multitudini miſcuerunt indigenas quotquot circa Palatium, & Saturniam erant. Id viſum eſt ad æmulationem conducere, vt operantibus certatim abſoluerentur opera citiùs.* Idem aſſerit Plutarchus addens, *eò conueniſſe florem iuuentutis bellicoſiſſimum*; vndè toto cęlo errarunt, niſi fallor, Eutropius, (*a*) & Iornandes, (*b*) quorũ hic

(*a*) *l.* 1. (*b*) *l.* 1.

hìc de Romulo ait, *Imaginem Vrbis potiùs, quàm Vrbem fecerat, incolæ deerant*: Ille verò, *Romanum*, inquit, *imperium, quo neque ab exordio vllum ferè minus, neque incrementis toto Orbe amplius, humana poteſt memoria recordari.*

Locus, vbi condita Vrbs, Palatinus mons fuit, in quo Euander ſexaginta ante Æneæ aduentum annos Vrbem ſuam condiderat, quam temporis collapſam ingluuie Romulus noſter reſtituit, ſicut ſuperiùs demonſtrauimus. Atque hæc in gratiam eorum dicta ſint, qui neſcio qua in Romulum liuoris fuligine tincti, conditoris Vrbis palmam ei abripiunt. Quibus ego, qui litibus de ſolo nomine ſemper abhorrui, lubens annuo: dummodò Romulus ipſe aſſeratur primus Vrbis è fundamentis renouator, priori dumtaxàt Palatini montis ſitu retento. Vtrum verò conditoris, atque è fundamentis renouatoris vocabula, re, vel puro puto diſcrepent ſono, iudicent, non quidem Grammatici, ſed eruditi. De ſitu, magnitudine, & figura Vrbis &c. dicam Diſſert. 3. De voce ipſa Romæ, quæ vel à Romulo, vel à Romin, ſeu fortitudine originem trahit, quæque diù tenebris obuoluta permanſit, hoſtibus vt foret incognita, legatur Cirinus in principio ſuæ Romæ multa eruditè ad rem diſſerens.

Ad tempus verò conditæ Vrbis quod attinet, variè à varijs traditur. Lucius Cincius

excitatam ait anno 4. Olympiade 12. Paulus Oroſius (*a*) anno 2.Olympiade 6.Paulus Diaconus, (*b*) quem ſequitur Lipſius, anno 3. eiuſdem Olympiadis 6. Polybius circa ſecundum annum 7.Olympiadis. At deferendus non eſt Dux noſter Halicarnaſſeus, qui ex Porcio Catone iuxtà Eratoſtenis ſupputationem Vrbem conditam ait anno primo Olympiadis 7. quod Cirinus acutè infert ex Gallorum irruptione, Regumque Romanorum annis, & ex Capitolinis Faſtis. Vertebatur tùm ab O. C. annus 4103. vt vult Ado Viennenſis, (*c*) vel 4211. iuxtà Stradenſem. (*d*) Non minor eſt circa menſem, diemque diſcrepantia. Aliqui aiunt 9.Kal. Maias, (*e*) alij 10. (*f*) Manilius (*g*)Septembrem ptęfert, quem tamen Ioſeph Scaliger deridet. Vera opinio fert conditam Vrbem 11. Kal. Maij, quod, præter multos Authores, clarè legitur in veteri Kalendario, vbi hac die, N. Vrbis adnotatur,ſeu Natiuitas Vrbis:eademque die Feſta Palilia in memoriam conditæ Vrbis celebrabantur ex Halicarnaſſeo, vnde Cenſorinus ait, *ex Palilibus, Vrbis anni numerantur*.

Atque hæc eſt illa Roma *terræ, mariſque totius domina*, vt ait Halicarnaſſeus. (*h*) Cuius ta-

(*a*) *l.2.c.4.* (*b*) *l.1.Hiſt. miſc.* (*c*) *ætat.4.* (*d*) *in Chron.* (*e*) *Marianus Scot. apud Demp. in Roſin. l.1. c.1.* (*f*) *Ex Eutrop. lib. 1.* (*g*) *4. Aſtr. de die natali.* (*h*) *lib. 1.*

tamen nobilitatem id vnum videtur minuiſſe, quod Vrbs hæc multo ſanguine fœdata cunabula nacta ſit: præter enim quamquod Euander prioris Romæ conditor fratrem cęciderat, Amuliumque Auum Romulus, hic inſuper fratris ſui Remi ſuperaddidit cędem. Cùm enim Remus nouam Vrbem tamquam nimis anguſtam derideret, muroſque vt ſuperatu faciles ſaltu tranſilijſſet contra Romuli legem, qui, nè vallum, vtpotè ſacrum, quis tranſiliret, iuſſerat, ſtatim à Romulo occiditur. Poſt quod facinus, terræmotus, peſtis, & ſpectra, deteſtantibus velut tantā ſæuitiem Superis: quibus placandis, cum nil profuiſſent Lemuria, aliaque Feſta à Romulo inſtituta, hic ex Oraculi monitu Remi ſtatuam confinxit, quam in ſella curuli locatam, ponè ſe perpetuò in Comitijs habuit; ſique quicquam decreturus foret, tamquam ſuo, fratriſque nomine id ſanciret, his formulis vtebatur, *Iubemus, ſancimus &c.* quæ etiamnum apud Principes ſeruantur; hincque ſpectra eliquata. Ità ex Faſtis Siculis Cirinus. (*a*)

Verùmenimuerò nil mirum Vrbem, quæ cædibus, & ſanguine Orbem domitura erat, à cęde & ſanguine militaris ſuæ gloriæ auſpicia ſumpſiſſe. Cùm verò de auſpicijs inciderit ſermo, illud prætereundum non eſt, quod vultures ipſi à Romulo viſi, Vrbis dura-

(*a*) c. 38.

rationem portenderint. Varro (*a*) enim ex duodecim illis vulturibus, 1200. annos Romam duraturam prædixit. Rationemque reddidit Brunettus Latinus, (*b*) quòd vultures ſęculum denotent, cum ex Ambroſio ſęculum viuant. Quod Varronis præſagium verificatum adamuſſim fuiſſe Rhodiginus (*c*) animaduertit, nam Romanũ Imperium anno C. V. 1229. ſub Imperatore Auguſtulo penitùs corruit, de quo in Diſſert. ſequenti.

## *Syllabus Authorum.*

DE Vrbis origine pauci ex profeſſo ſcripſerunt. Ex antiquis quidem Sextus Aurelius Victor, & quidam alius inſertus in ſecundo tomo Scriptorum Latinorum hiſtoriæ Romanæ: Ex nuperis pauciſſima exarauit Marlianus, paulò plura Octauianus Ferrarius in Opuſculo De origine Romanorum: necnon ſæpius nobis laudatus Andreas Cirinus integro libro De Vrbe Roma. Obiter verò de hac re plura adnotata reperies apud omnes ferè Romanæ hiſtoriæ Scriptores, è quibus potiſſimùm totam hanc Synopſim elucubraui. Rerum Romuli polemicam propugnationem nemo penitùs, quod ſciam, antè me aggreſſus eſt.

DIS-

(*a*) *Apud Cenſorin. de die nat. c.6.* (*b*) *In rerum Orb. theſ. Lect. antiq.* (*c*) *l.27. c.8.*

# DISSERTATIO II.

## *De Vrbis Romæ Incrementis; & Caſu.*

PARVM equidem eſſet Vrbis exordia perueſtigaſſe, niſi eiuſdem incrementa pariter indicaremus, quibus adeouſque ſe longè, latèque propagauit, vt Orbis Domina, ni veriùs miraculum habita ſit. Poſtremo loco Vrbis caſum adnectemus; vt diſcant hinc qui de ſe tàm altè ſapiunt, maxima quæque ruere, & quæ Solem præ celſitudine, ſplendoreque æmulari videbantur, ſuo itidem, vt ille, caſui, & ruinæ ſubeſſe.

Ordiamur autem à Romulo, ſeù potiùs Romuli hiſtoriam proſequamur. Hic extructa vix Roma, domibuſque, proût eorum temporum caritas ferebat, de quibus in Diſſert. de Domibus, ad Ciuium ſtatim augmentum,& politiam animum contulit. *Ergo mox iactis Vrbis fundamentis*, vt loquitur Plutarchus, (a) *Aſylum aperuerunt profugis, omneſque recipiebant: ità Vrbs breui frequentata eſt*. Hinc plerique Romam carpunt,quod peſſimorum homi-

(a) *In vita Romuli.*

hominum extiterit ſentina: Iuuenalis (a) præſertim ſic illam mordet. *Et tandem vt longè repetas, longèque reuoluas nomen, ab infami gentem deducis Aſylo*. Vtut ſe res habeat, aptiſſimum id fuit Romuli ſtratagemma, Athenienſium inſtitutum imitantis, vt Vrbem Ciuibus cumularet, conuenas omnes pluribus iuribus inſigniendo, de quibus tomo 2. Diſſert. de Aſylo.

Multiplicatis ea induſtria Ciuibus, illos Romulus in tres primùm partes, quas hinc Tribus nuncupauit, diuiſit, quarum vnam Ramnenſem, ſeù Romanenſem ab ſe dixit, in qua Albani; Tatienſem ſecundam ex Sabinis conſtantem; tertiam Lucerem ex ijs, qui, Duce Lucero, Romam ex Ardeatibus commearant, vel mixtam ex illis, qui ad Aſylum confugerant. Singulas Tribus in decem Curias, has verò in Decurias diſtribuit, quibus Curiones, Decuriones, Tribunoſque præfecit, qui Sacra curarent, ſicut apud nos ſunt Parochi. Ciues inſuper alia diuiſione in Patricios diſpertijt, & Plebeios, quos inter perpetuum vt firmaret vinculum, Plebeios, quos clientes vocauit, Patriciorum, quos patronos dici voluit, tutelæ commiſit. E Patricijs Senatores centum deſignauit, qui Reipublicæ Clauum moderarentur. Medium inſuper ordinem conſtituit Equitum,

(a) *Sat.* 3.

tum, è ſingulis Tribubus vnam Centuriam eligendo, quibus corporis ſui cuſtodiam commendauit, ab officij celeritate Celeribus appellatis. Leges poſteà ſanctiſſimas edidit, multaque Sacrificia, & Sacerdotes inuexit: recto ſanè conſilio ratus nunquam poſſe ſinè bonis legibus Vrbem augeri; nec niſi à Numinum cultu incrementa auſpicanda. Legantur Liuius, Halicarnaſſeus, & Plutarchus ſæpè laudati: Et expectentur ea, quæ dicemus tom.2. Diſſert. de Ciuib. Rom: & Diſſert. de Magiſtr: & tom. 3. Diſſert. de Sacr: & Diſſert. de Legibus.

Inſtituta in hunc modum Vrbe, auctoque Ciuium numero, itaùt *Res Romana*, ſicut loquitur Liuius, (*a*) *adeò eſſet valida, vt cuilibet finitimarum Ciuitatum bello par eſſet*, de conquirendis vxoribus cogitari cæptum, vt prolis beneficio Vrbs perennaretur. *Tùm ergo ex conſilio Patrum*, ſunt eiuſdem Liuij verba, *Romulus legatos miſit, vt connubia nouo Populo peterent. Sed nuſquam benignè legatio audita eſt, contemnentibus finitimis Romanam paupertatem*. Quare, vt ait Florus, (*b*) *Matrimonia petita, quia non impetrabantur, manu capta ſunt: Simulatis quippe ludis equeſtribus, Virgines, quæ ad ſpectaculum venerant, præda fuere*. Hi ludi in honorem Conſi, ſeù Neptuni conſiliorum Dei edebantur, de quibus tom.3. Diſſert. de Ludis.

(*a*) *l.* 1. (*b*) *l.* 1. *c.* 1.

dis. Ad illos conuenere Cæninenſes, Antemnates, & Cruſtumini, confertiùs Sabini. *Et cum vtriuſque ſexus multitudo veniſſet,* Victoris vtor verbis, *dato ſuis ſigno, Virgines raptæ ſunt*; *nuptiæque cum ipſis initæ*; de quo raptu plura tom. 3. Diſſert. de Nupt. Atque hoc ſtratagemmate ampliata Vrbs, perennataque.

Sed ecce hìc prima bellorum ſemina; dicam melius, Romanæ magnitudinis inde ſtrata baſis, & fundamentum. Vltioni inhiantes, ſeù potiùs inuidia rerum Romanarum perciti, vt ſuſpicatur Halicarnaſſeus, caſtra aduerſus Romanos mouerunt Cæninenſes, Antemnates, Cruſtuminique: Sabini interim, quantumuis ab ea gente ad vindictam capeſſendam exorati, ea, qua præditi erant moderatione, & prudentia, *lentiùs agere viſi ſunt*, vt ait Liuius. At quid aliud illi ſua ira præſtitere, quàm ianuam aperire, viamque ſternere Romanorum triumphis? Hoſtes omnes primo penè impetu Romulus fudit, Acrone etiam ſingulari certamine ſuperato: de qua victoria triumphum egit Romulus, opimis ſpolijs ad templum Iouis Feretrij perductis, vt nos ex Halicarnaſſeo, Liuio, & Plutarcho dicemus tom. 3. Diſſert. de triumphis. Atque inde deuictarum gentium occupati agri, coloniæ ductæ, hoſtes Ciuitate donati. Hæcque fuit prima Romani agri dilatatio.

Tan-

Tantæ Romanorum felicitati inuidentes Sabini nouum bellum, Tito Tatio Duce, in eos parant, eò profectò periculoſius, quòd, vt ait Liuius, *Nihil per iram actum ſit, nec oſtenderunt bellum priuſquam intulerunt*. Ergo obſeſſa Vrbe, doloque Capitolina Arce occupata, ex Tarpeiæ Virginis proditione, quam aurearum armillarum ſponſione corruperant Sabini, *poſtera die*, vt Liuius inquit, *in arma ruunt, cruento, ſed æquo Marte*, vt notat Halicarnaſſeus. Poſt hæc ſecundum aggrediuntur certamen, vbi cæſo Hoſto Hoſtilio Romanorum Duce, Romuloque ipſo vulnerato, terga iam milites vertebant: cùm, votum Ioui Statori fundens Romulus, vt fugientes ſiſteret, votique compos factus, obtinuit, vt faciem in hoſtem vertentes, alacriùs pugnarent: militante etiam pro ipſis cęlo: fama enim eſt è Iani templi foribus pluries occluſis, ſpontèque ſua iterùm reſeratis, ingentem ſulphureæ aquæ torrentem manaſſe, hoſteſque incendiſſe: ita præter Ouidium narrat Macrobius. (*a*) Atque hinc mos aperiendi, ingruentibus bellis, Iani templi fores, vt alibi. Quibus portentis animoſiores facti Romani Sabinos acriter impulerunt, ex Liuio. (*b*) Verum hos inter ancipites belli euentus Romanæ mulieres, Herſilla imprimis omnium fa-un-

(*a*) *Metam.* 14. (*b*) *Satur. l.* 1. *c.* 9.

facundiſſima, precibus, & lachrymis pacem impetrant. (*a*)

Ergo fędere cum Sabinis inito multæ ſancitæ leges, quarum inſignior, vt Sabini Ciuitate donarentur. Quare Tatius cum alijs in Vrbe habitat; & vt refert Liuius, *non modò commune, ſed concors etiam regnum duobus Regibus fuit*: appellarique cæperunt Romani, à Curetibus Sabinorum Vrbe, Quirites, Romæ tamen vocabulo ſarto tecto manente. Quod fęderis vinculum quinque annos durauit: quo tempore communibus armis Camerinos adoriuntur, & ſuperant; eorum agro occupato ex Halicarnaſſeo. Quoniam verò, vt non binos patitur Cęlum Soles, ſic non capit Aula duos, vt notat Tacitus, hinc, quinquennio elapſo, vanis quibuſdam prætextibus, à Romulo Tatius occiditur, vt tradit Oroſius, & Auguſtinus; (*b*) licet quidam ex Licinio, à plebe occiſum credant. Poſt Tatij necem dira orta peſtilentia eſt, & Cęlum ſanguine pluit, vt præter Plutarchum refert Zonaras. (*c*) Romulus tamen ſolus regnat, & Fidenates, Veienteſque expugnat, agroſque eorum depopulatur.

Tot triumphis onuſtus in tumidam incurrit elationem Romulus, cuius inſolentem faſtum recenſens Plutarchus (*d*) ait, *Veſticba-*

*tur*

(*a*) *Halic. l.*1. (*b*) *De Ciu. l.*3. *c.* 13. (*c*) 2. *annal.* (*d*) *In Rom.*

*tur purpura, reſponſa dabat ex ſolio reclinus*: Et, vt addit Zonaras, *Patriciorum nulla erat in rebus gerendis authoritas, ſed nomen dumtaxat.* His ergo de cauſis Patricij in eius perniciem conſpirarunt. Quibus & cęlum annuit. Quadam enim die, cùm ad Capreæ Paludem concionis habendæ cauſa perrexiſſet Romulus, coorta mox ſæua tempeſtate, & fugientibus præ terrore militibus, Romulus à Senatoribus trucidatur; neuè cadauer necem proderet, *Fruſtatim diſcerptum à Senatoribus eſt,* ſunt Halicarnaſſei verba, *elatumque ſub togis, & clam terra obrutum*: quamquam ipſe velit id in Curia eueniſſe. Vt plebem verò delinirent Senatores, Romulum ad Superos raptum iactarunt: Iulium etiam Proculum ad id conteſtandum impellentes. (*a*) Quare inter Deos relatus ſub nomine Quirini Templum in Quirinali obtinuit. (*b*) Accidit Romuli mors anno V. C. 37. Romuli verò 55. iuxtà calculum Halicarnaſſei, vel 59. iuxtà Solini, & Varronis ſupputationem.

Poſt Romuli obitum interregnum annum durauit: Patribus tunc Rempublicam regentibus quinos ſingulis dies, itaùt per omnes imperium iret; vnde orta interregni vox, ex Liuio; vt Nos tom.2. Diſſert. de Magiſtr. Cauſa moræ fuit contentio Romanos inter, Sabinoſque Ciuitate donatos, vtriſque è ſuo



(*a*) *Plut. in Rom.* (*b*) *Varro l.5. de l. l.*

corpore Regem eligendum enitentibus. Interregni tędio affecta plebs Regem anxiè poſtulabat, multiplicatam inquiens ſeruitutem, centumque pro vno Dominos factos. Tandem contendentibus nuperis, priſciſque inter ſeſe Senatoribus, externus creatus eſt Numa Pompilius Curibus Sabinorum Vrbe ortus, qui reluctans imperium ſumpſit anno V.C. 39. Fuit hic vir ſapiens, prudens, ac iuſtus: paciſque & Religionis, quam belli amantior. Quare Iani templum primus clauſit: multos Sacerdotes, & ſacrificia inſtituit, ac leges ſanxit, Vrbem rectè ordinauit, Ciuibus agriculturam, ſordidas verò artes infimæ plebi commendans. Addidiſſe Vrbi Quirinalem collem vult Halicarnaſſeus: ſed non eſt ità certum, vt in Diſſert. ſequenti dicetur. Quapropter bonis artibus potiùs Ciuitatem exornauit, quam ampliauit armis. Tandem regni ſui anno 43. Vrbis 81. ætatis 80. ſenio confectus obiit.

Succeſſit Numæ ſequenti anno, modicum poſt interregnum, Tullus Hoſtilius, Medullia Oppido oriundus, quod ab Albanis deditione captum, coloniam Romulus fecerat. Hic animo ſtrenuus, bellique amans adeò extitit, vt fortior Romulo à Liuio ſit dictus. Templum Iani iterum aperuit, ſopitamque diù ſub Numa otio Romanam iuuentutem excitauit. Albanos primùm ſuos aggreſſus

vi-

vicit, triumphumque ex S. C. de ijs egit: (*a*) quos, vrbe eorum, in toto Latio dominatrice, expugnata,dirutaque, Romam tranſtulit. Difficili deinde bello integri anni Fidenates profligauit: poſt hæc Sabinos, quorum agro equidem non breui Vrbs ditior euaſit. Non minor in rebus pacis eius gloria enituit:Senatum enim,Equeſtremque Ordinem ampliauit, Legiones auxit, Pomærium, adiecto Cælio Monte, dilatauit; populum nouis ditauit donarijs; agros enim à Romulo, & Numa ſacris deſtinatos, pauperibus diſtribuit, ſacris ipſis proprium patrimonium applicans. Tandem incenſa eius domo ex inſidijs Anci Martij cum tota familia conflagrauit anno imperij ſui 32. Vrbis 113. (*b*)

Poſt Tullum Hoſtilium ex populi vnanimi aſſenſu Regni habenas ſuſcepit Ancus Martius Numæ ex filia nepos. Medium huic ingenium, nam religione Numæ, audacia Tullo ſimilis extitit. Quare plures ſacrorum ritus ſub bellicoſo Hoſtilio tumulatos excinerauit,publicauitque. Politiam coluit: hinc ad terrorem increſcentis audaciæ Carcerem ad Forum primus ſtruxit. Vt res belli curaret, cæremonias quaſdam ab Æquicolis deſumptas præſcripſit, vt bella non iniquè intimarentur; & Fæciales huic muneri obeundo deſtinauit, de quibus tom. 2. De



(*a*) *Halic. l. 3.* (*b*) *Plut. & Halic. loco cit.*

Magiſtr. De Latinis poſt triennale bellum triumphauit, quibus, poſtquam oppida eorum expugnaſſet, Auentinum, & Ianiculum habitandum tradidit, quos Vrbi adiecit, & Sublicio Ponte iunxit; Vrbem inſuper muro, foſſaque Quiritium appellata cingens. Liuius immeritò huius dumtaxàt Latini belli meminit, cum ex Halicarnaſſeo rebellantes etiam Fidenates ſubegerit, deinde Sabinos, poſtea Veientes bis, inde Volſcos, Velitris obſeſſis, ad deditionem, fędusque compulerit; iterùmque Sabinos expugnarit. Quare hic Rex Vrbem non ſolùm adiectis Montibus ampliauit, ſed agrorum etiam fines; nam Sylua Mæſia Veientibus adempta, vſque ad mare imperium protulit: Oſtiam etiam coloniam duxit, factis ibi Salinis, è quibus ſex millia modia ſalis in congiario dedit: vicinas ſyluas ad vſum nauium pariter primus publicauit. (*a*) Tandem imperij ſui anno 24. V. C. 137. è vita deceſſit, violenta quidem morte ex Plutarcho, qui tradit omnes Numæ ſucceſſores, vno excepto Tarquinio Superbo, qui in exilio vitam finiuit, violenter obijſſe.

Succeſſor Anci Martij fuit L. Tarquinius in Etruria natus, ſed è Græcia oriundus. Damaratus enim Corinthius eius Pater tyrannidem fugiens, Tarquinijs Etruriæ Vrbe con-

(*a*) *Plin. l. 31. c. 7.*

conſederat, vbi duos genuit filios Aruntem, & Lucumonem. Hic diuitijs pollens Romam commigrauit, mutatoque nomine L. Tarquinius Priſcus è Patria ſua vocari voluit: & ob eximias, quibus exornabatur, artes, breui in Patrum ſe inſinuans gratiam, inter Patres ipſos allicitur; tutor inſuper liberorum Anci Martij ex teſtamento inſtituitur. Mortuo Anco Martio, poſtquam Regios pupillos venationis prætextu ablegaſſet, Regnum vltrò petijt contra priſcum ſanè morem, Regnum enim non petebatur, ſed augurijs captatis concedebatur. Sed vtut ſit, poſt patheticam recitatam orationem, imperium omnium conſenſu adipiſcitur, quod ei vxor ſua Tanaquil augurandi artis perita prędixerat, Aquilam cernens pileum è Tarquinij capite rapientem, reponentemque. Hic, vt imperium ambitioſè petitum firmaret, centum nouos Senatores è ſua factione creauit. (*a*) Tres etiam addidit Tribus, ſeù potiùs antiquas Tribus numero Ciuium duplicauit, ijſdem nominibus ob Religionem retentis. (*b*) Primum cum Latinis bellum geſſit, duplicique prælio victor, oppidum eorum Apiolas vi cepit, diuiti præda onuſtus; à cæde etiam reliquos ſub haſta vendidit, pueros, mulieresſque in ſeruitutem redigens. (*c*) Alia oppida ſinè armis in deditionem



(*a*) *Liu. & Hal.* (*b*) *Flor. l. 1. c. 5.* (*c*) *Val. Max. l. 3. c. 4.*

nem coegit. Rebellantes Latinos domuit, pacemque petentibus dedit. Ex deuictorum manubrijs ludos opulentiores celebrauit, pro quibus Circo Maximo locum deſignauit, aut, vt probabiliùs infra oſtendam, illum exornauit ſedilibus: Forum item Romanum porticibus cinxit. Etruſcos, quòd Latinis auxiliares fuiſſent, decennali clade afflixit, multaſque eorum depopulatus Vrbes, Vrbem ditauit: vnde Etruſci pacem poſcunt, impetrantque; ſed id mirum, nihil ab ijs Regem petijſſe præter Principatus inſignia; cum quibus triumphum egit, togam nimirùm purpuream pictam, tunicam palmatam, coronam auream, ſceptrum eburneum, ſellam curulem, currum quadriiugum auratum, trabeam, anulos, phaleras, & duodecim, pro Etruſcarum Vrbium numero, faſces, quorum inſignium luxus diù Romæ hæſit. (*a*) Sabinos etiam, quòd cum Etruſcis conſpiraſſent, triplici bello vexauit, tandemque in gratiam admiſit, agro ſolùm Collatino ijs adempto, quem Nepoti ſuo Egerio, ob ſummam egeſtatem ſic appellato, dedit. (*b*) Multa etiam pacis opera, aut perfecit, aut inchoauit: Vrbis enim mœnia è quadratis lapidibus ſtruxit: loca inaquoſa cloacis ductis primus ſiccauit: Iouis Capitolini Templum orditur, perfecturus ſanè, ni Sabino fuiſ-

(*a*) *Halic. l.3.* (*b*) *Eutrop. l.1.*

fuiſſet bello turbatus. Inſidijs tandem filiorum Anci Martij, quos ipſe contra omne fas exules amandarat, circumuentus occiditur anno imperij ſui 37. V.C. 174. (*a*)

Poſt eum Regni gubernacula ſinè interregno inuaſit Seruius Tullius defuncti gener, opera ſocrus ſuæ Tanaquildis Tarquinij vxoris. Hæc enim Mariti morte ſimulata, Senatui ſuaſit, permitteret Seruio vicaria opera Rempublicam miniſtrare. Quod obtinens Seruius, præſidioque interim firmatus, poſt publicatam Tarquinij mortem, *Iniuſſu populi, Conniuentibus ſolùm Patribus, primus*, vt ait Liuius, *ſinè interregno, Comitijs, populi ſuffragio, Senatuſque iuſſu Regnum inuaſit*, quod, viſa in eius capite flammula, prædixerat Tanaquil. Auditis verò, qui ſpargebantur de ſuæ ambitionis iniquitate, rumoribus, agraria largitione populum ſibi callidus Rex conciliauit, à quo plenis votis eligitur, non ſinè Patrum timore, quibus ſuſpectus euaſit tàm inſolitus in Regem populi fauor. Fuit Seruius ſeruilis, vt nomen indicat, conditionis, è ſerua etiam ortus; patrem tamen habuit non ſeruum, contra ac multi credidere, ſed ingenuū, imò, ex Faſtis Capitolinis, Principem, qui in Corniculi expugnatione obijt. De Seruij Tullij fortuna mira narrat Halicarnaſſeus. Cenſum primus inſtituit, *Vrbi equidem ſalu-*



(*a*) *Meſſala, & Halic. locis citatis.*

*berrimum*, vt ait Liuius; *vt ſic ipſa ſe noſceret Reſpublica*, vt Florus loquitur, omnem enim Ciuium numerum, & opes in tabulas retulit. Poſt Cenſum, luſtrationem quater condidit, Vrbem pluribus ritibus purgando, de quibus tom. 3. Diſſert. de Luſtr. Populum iam cenſum, in claſſes, centuriaſque diuiſit pro fortunarum cuiuſque ratione. Tribus ſupra modum quoad numerum auxit, de quibus tom. 2. Diſſert. de Iur. Pop. Rom. Non impar in rebus belli micauit: Veientes enim, alioſque Etruſcos viginti annorum ſpatio vnà cum agris ſuis peſſumdedit, quibus tandem pacem conceſſit, præter quam Veientibus, Tarquinienſibus, & Cæretanis, qui fuerant defectionis capita, & in Seruij natales oblatrarant. Tandem anno imperij ſui 44. V.C. 218. necatur à Lucio Superbo Genero ſuo, Tarquinij Priſci filio. Cui immanitati hæc etiam addita, quòd occiſor occiſum ſepultura negarit, metuens nè congregata in funeratione plebs tumultum concitaret: Occiſoris item vxor Tullia occiſi filia ſuper Patris cadauer carpentum duxit. (*a*)

Regnum ergo Lucius Tarquinius Superbus iniquè capit. Vtque nutans diadema capiti ſtabiliret, ſatellitibus perpetuò ſtipatus incedebat. Innumeros Ciuium, cum primis nobiles, trucidauit; Senatum minuit, vt præ pau-

(*a*) *Flor. l. 1. c. 2.*

paucitate contemptui foret; Patres conſulere neglexit: peregrinos, præſertim Latinos, coluit ad Vrbis inuidiam, ſuique tutelam, connubijs etiam, & fędere cum iis inito: Seruij leges aboleuit, præcipuè quæ libertatem munierant: conuentus omnes edicto ſuſtulit, vt conſpirationes euitaret: delatores frequentauit, qui murmura ad ſe deferrent: multos bonis expilauit, inque ſeruitutem egit: populum ad opera publica impulit, otium ratus conſpirationum parentem. Exilia, metalla, & latomias primus excogitauit, primus etiam vincula, & fuſtes ingenuis admouit. (*a*) Quare multi Vrbem deſeruerunt. Inter tot Tarquinij ſcelera quicquam adhuc boni enituit ad Vrbis augmentum conducens. Capitolinum Templum magnificè ſtruxit. Circum Maximum, qui nihil præter gradus habebat, tectis porticibus circumdedit: Cloacas à Patre inchoatas ad tyberim vſque perduxit, alteram Maximam ſui nominis relinquens. Quæ inſignia opera eorum Ciuium miniſterio perfecit, quos in paupertatem redegerat, vili eos ſalario, modicoque frumento ſuſtentans. Latinas item Ferias in monte Albano celebrandas inſtituit, quò Latini ſibi fęderati ad ſacrorum participationem conuenirent. Libros Sibyllinos Duumuiris cuſtodiendos tradidit. Volſcos prælio ſuperauit du-

(*a*) *Euſeb. in Chron.*

ductis in eorum agros colonijs. Rebellantes Sabinos ad tributa coegit. Iſthæc tamen quantumuis eximia Vrbis ornamenta nuſquam tanti habita ſunt, vt tyranni elogium è Tarquinij nomine deleuerint. Quare cum tot eius ſceleribus immane illud Sexti Tarquinij filij ſui facinus acceſſiſſet, qui Lucretiæ Matronæ vi ſtuprum intulit, ſtatim furens populus in arma ruit. Vt enim acutè notauit Florus, (a) *Tamdiù ſuperbiam Regis populus perpeſſus eſt, donec aberat libido*. Ergo Collatiæ, vbi commiſſum fuerat ſtuprum, arma contra tyrannum capiuntur, Lucio Bruto Tribuno Celerum, Collatinoque Ducibus, *quibus vltionem ſui moriens Matrona mandauerat*, vt ex Floro ad verbum, ſicut & multa alia, Iornandes ſcribit. Poſt hæc vniuerſus populus Comitijs habitis imperium Tarquinio Ardeam tùm obſidenti abdicat, bonaque eius diripit, ſolo Campo, Martio inde dicto, Marti dicato. Vnde Tarquinius cum tota familia Cærem in Etruria exulat, eius dumtaxàt filio Gabios profecto, vbi necatus occubuit. Contigerunt hæc anno C.V. 243. Nono Kal. Iunij. Quæ dies Regifugium, aut Tyrannifugium in Faſtis, & Kalendarijs adnotatur; Libertatis inſuper dies appellata eſt. Quare concludere cum floridiſſimo Floro lubet, *Superbi illius importuna dominatio nonnihil, imò vel*

(a) *loc. cit.*

*vel plurimùm profuit; ſic enim effectum eſt, vt agitatus iniurijs populus, cupiditate libertatis incenderetur.*

Sed hìc rei opportunitas poſcit, vt quæ carptim hucuſque à nobis de Romani agri augmentis dicta ſunt, velut in patula ſcæna exponantur, vt inde victricis Romæ maieſtas clarior effulgeat. Ergo ſub ſeptem Regibus 243. annorum ſpatio vſque ad Portum, atque Oſtiam, intra 18. milliarium, vt vult Sextus Rufus, (*a*) Romanum proceſſit imperium: licet Eutropius, (qui, vt in antecedenti vidimus Diſſertatione, dimiſſiùs de R. I. initijs ſentijt) quindecim vix milliaria agnouerit. Romulus, vt viſum eſt, Sabinos Ceninenſes, Antemnates, & Cruſtumerios domuit. Numa ſolam auxit Religionem. Tullus Hoſtilius Albanos adiunxit. Ancus Martius Pagos in Latio, Etruria, Veientibus, & Sabinis addidit, inque tyberis ora Oſtiam ſtruxit. Tarquinius Priſcus Collatium, & Apiolas: Seruius Veientes, Tarquinienſes, & Cæretanos: Tarquinius Superbus Gabios, Volſcos, alioſque ſuperaddidit. Quod ſi breuem dixeris hanc agrorum acceſſionem, rationem reddit Rufus, *Quòd parua adhuc Roma foret, & à finitimis circum Ciuitatibus equidem antiquioribus, potentioribuſque premeretur.* Quare exordia iſthæc habenda ſunt Romanæ

(*a*) *In Breuiar. Hiſt. Rom. l. 1.*

næ potentiæ: cuius inſigniora incrementa mox apparebunt.

## SECTIO PRIMA.

*Vrbis ſub Conſulibus, & Imperatoribus augmenta veſtigantur.*

EXactis Vrbe Regibus, partaque libertate, cuius authorem fuiſſe Brutum, pileus, qui in Bruti nummis viſitur, teſtatur, ſtatim mutauit Romana politia faciem. *Non enim ampliùs creati Reges; ſed Conſules cœpere*, vt loquitur Eutropius, *pro vno Rege duo hac cauſa creari, vt ſi vnus malus eſſe voluiſſet, alter eum, habens poteſtatem ſimilem, coerceret: Et placuit nè imperium longiùs, quàm annum vnum haberent, nè per diuturnitatem poteſtatis inſolentiores redderentur, ſed ciuiles ſemper eſſent, qui ſe poſt annum ſcirent futuros eſſe priuatos.* Adhuc tamen innumeras diſcordiarum clades Reſpublica paſſa eſt, variaſque vidit dominationum peripetias, inuectis primùm Tribunis plebis, deinde Decemuiris, Tribunis Conſularibus, & Triumuiris, qui Imperium regerent; vnde tot factionum faces: donec tandem, deducta iterùm ad vnum, qui Imperator dictus eſt, dominatione, fatalem omninò rogum perpeſſa ſit Romana libertas. *Conſules*

*ſules à Bruto, & Publicola vſque ad Panſam, & Hirtium,* ſicut inquit Rufus, *fuere* 417. *nouem enim annis Romæ Conſules defuerunt: ſub Decemuiris annis duobus, ſub Tribunis militum annis* 3. *ſinè Magiſtratibus annis quatuor Roma fuit. Totum verò hoc tempus vſque ad Imperatores annos complectitur* 467. Sed quò extrà oleam pergo? Expectentur quæ dicemus tom. 2. Diſſert. de Magiſtr.

Interim in viam reducamur, incæptamque ſemel Romanæ fortunæ ſcænam repræſentare proſequamur. A ſingulorum certaminum narratione conſultò abſtineo, res enim & moræ, & tædij eſſet plena, contentus prælia ipſa, eorumque Duces indicaſſe vnà cum Vrbis incrementis, quod noſtrum eſt argumentum. Primum ergo poſt eiectos Reges bellum cum Etruſcis ſuſceptum eſt, qui Tarquinios ad ſe profugos patrocinandos aſſumpſerant: (a) periculoſæ equidem aleæ plenum, occupantibus Ianiculum Etruſcis Duce Porſena eorum Rege: qui tandem Romanam fortitudinem miratus, Horatij præſertim Coclitis, Mutij Sceuolæ, & Cleliæ Virginis, pacem cum Romanis inijt; ſed Tarquinij filium Aruntem Brutus Lucretiæ vindex occidit. Intulerunt poſtea bellum Romanis Sabini & ipſi Tarquiniorum patroni, quos Romana virtus ſuperauit. Inſurrexere Latini:

(a) *Eutrop. cit.*

tini: ſed leui opera de Veijs, Bouillis, & Volſcis, Æquiſque triumphatum virtute L. Quinctij, & Coriolani à Coriolis Volſcorum Vrbe à ſe capta ità appellati. Alterum ſucceſſit cum Etruſcis bellum, Veientibus item, Faliſcis, & Fidenatibus, in quo 306. Fabij apud Cremeram cæſi, vno ex tota familia ſuperſtite, qui propter puerilem ætatem domi manſerat. Sed pœnas paulò poſt luerunt à Cincinnato victi, deinde à Furio Camillo, qui eorum etiam Vrbes cæperunt.

Tot inter triumphos Galli Senones ferum hominum genus ab vltimis terrarum oris inter Alpes, & Padum translati, poſt omnia vaſtata, per Italiam vagantes, Romam oppetunt. Occurrit Fabius, ſed ad Alliam fluuium cum exercitu funditur; vnde hæc dies Allienſis in Kalendario inter atras notatur. Poſt hæc Galli Vrbem occupant, omniaque igne vaſtant, vna excepta Capitolina Arce, quam Manlius propugnabat, qui fame laborans mille pondo auri cum hoſtibus pepegit, vt recederent; recedentes verò Camillus eos inſequtus adeò cecîdit, vt Romanum incendium Gallici ſanguinis inundatione deleritȝ vnde alter Romulus appellatus eſt. Alij deinceps Gallos inſequuti trucidarunt, Manlius, C. Sulpitius, M. Valerius, & Dolabella, nè quis in ea gente extaret, qui incenſam à ſe Romam gloriaretur.

tur. Accidit hæc prima Vrbis inuaſio anno 364. In hac Vrbis inuaſione præter Romanę fortitudinis oſtentationem duo etiam conſideratu digna occurrunt, quæ Romanam virtutem declarant,primò Sacerdotum Religio, qui res omnes ſacras partim in dolijs terræ recondiderunt,partim plauſtris impoſitas ſecum tulerunt : poſtremò Senatorum ſagacitas, qui hoſtilem furorem euaſuri, in curulibus ſellis prætextati ſedentes, Deos ſe, Genioſque ſimularunt.

E Gallico incendio illuſtrior, fænicis more, erumpens Roma,alacriori impetu de hoſtibus triumphauit. De Volſcis, & Æquis, Sutriniſque per Camillum; de Præneſtinis per Cincinnatum; de Latinis per Manlium; de Sabinis per Curium Dentatum; de Tuſcis per C. Marcium; de Samnitibus per Quintum Fabium Maximum, qui quòd contra Papirij Curſoris Dictatoris iuſſum pugnaſſet, eius iuſſu occiditur. Non multò poſt vindictæ inhiantes Samnites rupto fœdere Romanos *ingenti dedecore vicerunt*, vt loquitur Eutropius, *& ſub iugum miſerunt apud Caudinas furcas, clauſo per inſidias intra eum ſaltum exercitu*. Sed poſtea pari pœna Samnites à L. Papirio puniti ſunt, ſeptem millibus eorum ſub iugum miſſis. Quos bellum reparantes Fabius Maximus, Publius Cornelius, Rufinus, & M. Curius Dentatus iterùm vice-

cerunt; quod prælium annorum 49. ſpatio durauit; *Neque vllus hoſtis fuit intra Italiam*, ſunt Eutropij verba, *qui Romanam virtutem magis fatigauerit*. Interiectis aliquot annis Etruſci aceruatim Samnitibus iuncti Romanos laceſſunt, ſed à Fabio Maximo ſuperãtur.

Inſignior Romanæ fortitudinis index fuit bellum Tarentinum. Hi à Romanis laceſſiti, quòd legatis ſuis iniuriam feciſſent, Pyrrhum Epiri Regem auxilio poſcunt. Quo obtento, pugna ad Heracleam initur Leuino Conſule, qui Pyrrhum ad fugam coegit, viciſſetque, niſi elephanti, quos Pyrrhus ſecum tulerat, Romanis incogniti, Romanis terrori, Pyrrhoque auxilio fuiſſent. Pyrrhus coniunctis ſibi Samnitibus, alijſque, poſt vaſtatam Campaniam, vſque ad Præneſtem venit. Sed à Minucio, Fabricio, & Dentato pluriès ſuperatus, in Græciam fugiens, ibi occiſus eſt, capto à Romanis Tarento, alijſque Caſtris. In hoc congreſſu plura ſunt, quæ Romanam virtutem mirè extollunt; primum Pyrrhi effatum, qui ait, *Se totius Orbis Dominum eſſe potuiſſe, ſi tales ſibi milites contigiſſent*: (a) Cyneę inſuper, qui Roma ad Pyrrhum rediens, à quo legatus miſſus fuerat, qualem Romam comperijſſet interrogatus, *tales*, reſpondit, *illic fore omnes, qualis vnus Pyrrhus apud Epirum*.

Expugnato Tarento ingens patuit Roma-
nis

(*a*) *Eutrop. cit. vt etiam Liuius.*

nis via, qua ad vniuerſæ penè Italiæ dominationem progrederentur. Domiti enim ſtatim Picentes à P. Sempronio, Salentini à M. Atilio, & Vulſinij à Fabio Gurgite. Atque his ſuperatis quieuere Romana intra Italiam arma, ſuumque bellicum furorem in exteros concitauerunt. Poſt annos ergo 500. vt vult Florus; vel vt ſentit Rufus poſt 467. Romani aut totam Italiam, vt vult idem Florus, (*a*) poſſederunt, *vſque trans Padum*, vt Rufus loquitur, aut, quod veriùs iudico, maiorem eius partem adepti ſunt; Auruncos, Fidenates, Tiburtinos, Capuanos, Latinos, Ernicos, Sabinos, Picentes, Volſinenſes, Samnites, Tarentinos, Lucanos, Brutios, Etruſcos &c. Totam verò Italiam nonniſi poſt annos 611. poſſederunt, nempè Inſubres, Cenomanos, Venetos, Liguriam, Pedemontium &c. Sicut ex Romanis Annalibus colligi poteſt; poſt id enim temporis Italia, pulſis omninò Senonibus, ad Rubiconem vſque dilatata eſt, cùm antea Æſi, & Macra fluuijs terminaretur. (*b*)

At non hìc Romanæ fortitudinis metæ. Romulei ſiquidem Alcides Italiæ elapſis columnis plus vltra militarem gloriam protulerunt: emenſoque ſiculo freto Siciliam inſulam primò inuaſerunt, ſcilicèt à Meſſanenſibus contra Pænorum inſolentiam vo-



(*a*) *l.* 2. *c.* 1. (*b*) *Panuin. de Imp. Rom.*

cati: Pæni enim Meſſanam, Hyeron Syracuſam poſſidebant: hinc bellum hoc primum Punicum eſt appellatum. Primo impetu Ap. Claudius de Afris, & Hyerone triumphauit; idipſum alij effecere. *Neque vlla victoria Romanis gratior*, inquit Eutropius, (*a*) *quod inuicti terra iam etiam mari plurimùm poſſent*. L. Scipio Corſicam, Sardiniamque vaſtauit. M. Attilius Regulus bellum etiam in Africam tranſtulit contra Amilcarem Carthaginis Ducem, vbi multis captis Vrbibus, vniuerſa Africa deuicta fuiſſet, niſi fames pro Africa ipſa pugnaſſet. Reparatis viribus varia committunt certamina Seruilius Cępio, Metellus, alijque felici Marte. Tandemque poſt annos 22. cruenti certaminis pax cum Pænis initur Sicilia retenta, quæ Prouinciæ nomen prima eſt adepta, hoc eſt procul, ſeù extrà Italiam victa. Poſt hæc retractis in Italiam armis Gallos Inſubres Marcellus expugnat, capto etiam Mediolano. Idem de Liguribus factum eſt; & Liburnis Iſtris, & Illyricis Fuluio Centumalo Duce.

Sed quid hæc, ſi cum ſecundo bello Punico comparentur, in quo totius penè Africæ vires, Hannibale Duce, Vrbis exterminium minabantur? Cauſa belli fuit ſumma fœderum erga ſociam Vrbem Religio, qua clariſſimi ſemper Romani extiterunt; vexantibus

(*a*) *l.* 2.

bus enim Saguntum in Hiſpania Pœnis, P. Scipio illùc mittitur, bellumque Pœnis indicitur. Magno ſtipatus exercitu in Italiam aduenjens Hannibal Scipionem, Gracchum, & Flaminium ſuperat ad Ticinum, Trebiam, & Traſimenum, ſuperandus & ipſe à Fabij Maximi patientia, *qui nouum pugnandi genus inuexit, abſtinendo à pugna*, (*a*) hinc Cunctator dictus, niſi Varronis impatientia Hannibalem ad pugnam prouocaſſet apud Cannas in Apulia; vbi tanto Romanorum ſanguine tellus illa erubuit, vt tres annulorum modij è Romanorum militum ſublati digitis Carthaginem miſſi ſint. Illud verò de Romanis inſigne eſt, quod cùm Hannibal Captiuorum redemptionem obtuliſſet, repoſuere illi *eos Ciues neceſſarios non eſſe, qui cùm armati eſſent capi potuiſſent*. (*b*) Omnia interim depopulatur Hannibal, & Romæ appropiat, quam certè expugnaſſet, *ſi* (vt de illo Maharbales protulit) *vti victoria ſciuiſſet*. Siquidem Capuanis fractus delicijs, ità elanguit, vt in vltimum Italiæ ſinum ſe recipere coactus ſit. Eodem tempore Scipiones in Hiſpania contra Haſdrubalem Hannibalis fratrem pugnant, in Sardinia Manlius, in Macedonia Leuinus, in Sicilia Marcellus, omnes fœliciter. Occiſis in Hiſpania Scipionibus, alter Scipio mittitur, qui Carthaginem Hiſpaniæ ca-



(*a*) *Eutrop. l.3.* (*b*) *Eutrop. cit.*

capit, & Haſdrubalem fugat, Vrbes inſuper 70. deditione accipit. Vocatur in Italiam Haſdrubal: ſed apud Senam ab Ap. Nerone, & Liuio Salinatore occiditur: vnde Hannibal animo concidens, & ab Italis neglectus Italiam cogitat deſerere, Carthaginem auocatus, vbi Scipio Hannone, & Syphace ſuperatis, multiſque vaſtatis Oppidis, Carthaginis excidium portendit, portis penè inſidens. In Africam regreſſus Hannibal à Scipione victus, & penè captus pacem poſcit, impetratque, duris tamen conditionibus: vnde Scipio Romam rediens triumphat, & ob deuictam Africam Africanus appellatur: omniaq; priſtina in Italiam iura ad Romanos redeunt poſt annos 17. quot Punicum bellum durauerat.

Tranſacto Punico bello ſucceſſit Macedonicum contra Philippum, quem Leuinus, poſtea Flaminius debellauit. Paulò poſt Regem Antiochum, & vnà cum eo Syriam Scipio Africani frater vicit; vnde Aſiatici nomen ſumpſit. De Ætolis Fuluius, de Iſtris Claudius Pulcher triumphauit. Gallogræcos debellauit Manlius, cui Senatus triumphum denegauit, quòd belli cauſam non approbaſſet. Macedones ſecundò L. Æmilius Paulus vincit, ſicut Illyricos Anicius. Macedones tertiò ſub Andriſco, qui & Pſeudophilippus dictus eſt, vnà cum 70. eorum Vrbibus à Prætore Metello profligantur.

Sed ecce bellum Punicum tertium, quo tandem Carthago deleta eſt:licèt Scipio Naſica contra Catonis placitum ſentiret delendam non eſſe, ne metu ablato æmulæ Vrbis luxuriari inciperent Romani, quod & accidit. Carthaginis exciſæ alter Scipio author fuit: totam ſcilicèt Scipionibus Africam aſſeruantibus Fatis. Diruta Carthagine,par nobilitate Vrbs corruit Corinthus,quam Mummius deleuit. Poſt hæc Hiſpaniæ primò à Scipionibus agitatæ, à Catone deinde, Gracchis, Metello, & Lucullo 150. Vrbium captione reſtrictæ, à Decimo Bruto penitùs delentur: ſub Viriatho autem rebellantes, à Claudio Vnimano Cępione, & Fabio proſternuntur. Numantini contra Pompeium, & Mancinum victores, à Scipione Carthaginenſi fame capiuntur.

Hæc ad Occaſum. Summa in Oriente pax: Attalus enim Aſiæ Rex hæredem populum Romanum inſtituerat. Sed cum Ariſtonicus Romanos iuribus fraudaſſet, à Perpenna, & M. Aquilio Aſiatico debellatur. Mox ad meridiem arma. Numidiam enim contra Iugurtham capit Calphurnius Beſtia, deinde Albinus, & Metellus, poſtremò Marius & Sylla, à quo & triumphus agitur. Ad Septentrionem Allobroges à Domitio Ænobarbo, & Fabio Maximo victi. Cymbri, Teutones, & Tigurini gens dura ab ex-

tremis Galliæ profugi, quorum impetum Silanus Manlius, & Cępio ſuſtinere non valent, à Mario miris artibus eluduntur: primùm enim panis vſu, vini, & carnis coctæ dulcedine mitigati, deinde ad certamen prouocantur; diem etiam eligit Marius nebuloſam, atque ventoſam, vt puluis eorum oculos lædens, & galearum ſplendor obfuſcans, Romanis armis victoriam præpararet. Feros Thraces Dalmatiam, & Theſſaliam, Adriaticumque mare, ſingulaque vaſtantes, Didius intra eorum repulit Thraciam, Druſus vlteriùs egit,& Minucius vaſtauit. Piſo Rhodopen, Caucaſumque penetrauit. Curio Daciam, Appius Sarmatas: ſed à lucorum tenebris territi vltrà progredi deſtiterunt.

At verò inter illuſtriora Romanorum facinora non medium ſibi vendicat locum Mitridaticum bellum, quo penè Aſia tota capta eſt. Mitridates Rex Ponti capta Bythinia, quæ Romanis parebat, edictum edidit, vt quotquot Romani in Aſia forent, trucidarentur. Quam immanitatem vindicaturus occurrit L. Sylla, & adeò fortiter Regem adegit,vt ad fœdus petendum Ponticos compulerit: quod obtinuerunt, reſtituta tamen Bythinia, alijſque. Accedit poſtea Lucullus per medias hoſtium naues vtre ſuſpenſus, & pedibus iter gubernans; & poſt varia certamina hoſtes terga vertentes inſequitur.

Sed

Sed callidus Mitridates ſpargi pecunias iubet, vt inſequentes Romanos moraretur. Aduenit inter hæc Magnus ille Pompeius, qui ponte è nauibus conſtructo Euphratẽ primus tranſit, Regemque profugum in Armeniam vſque inſequitur, & Ponticos inter noctis vmbras trucidat. In Oriente Armenios, in Septentrione Colcos cædit: Hieroſolymam victor ingreditur, & Regnum Hircano concedit vincto catenis Ariſtobulo. Totam denique Aſiam, exceptis Parthis, qui fœdus maluerunt, & Indis, qui adhuc incomperti, Romanam fecit. Terminatis vix Aſiæ rebus ecce Ciliciæ Pyratæ maria inuadunt: ſed à P. Seruilio primùm, deinde à Pompeio extinguuntur, ſingulaq; maris oſtia nauibus quaſi portis obſerantur. Cretam infelici ſucceſſu inuadit M. Antonius; ſed Metellus poſtea expugnat. Balearicas inſulas Pyratarum fertiliſſimas alter Metellus fudit; triplices enim fundæ, quibus inſulani illi mirè præliari ſolebant, Romanis pilis palmas conceſſerunt. Portius Cato Cyprios capit, quorum opibus Roma ditata.

Aſt hic egregiis Cæſaris geſtis ſcæna impletur. Aſia enim à Pompeio ſubacta, reliquum Europæ Cæſari Fata aſſeruarant. Vicit hic primò Heluetios, deinde Belgas, & Venetos: poſtea Gallos, & Germanos fudit: Ponte enim vltra Moſam è nauibus conſi-

cto Rhenum tranſgreditur, hoſtemque in Hercynijs ſyluis latitantem trucidat: poſt domitam, nouem annorum ſpatio, Galliam vniuerſam, quæ inter Alpes, Rhodanum, Rhenum, Oceanumque, Britannos etiam, *quibus nè nomen quidem Romanum cognitum erat*, ſicut ait Eutropius, impetit, & ſtipendiarios facit; viciſſetque omninò, niſi cum Oceani procellis pugnandum ei fuiſſet.

Rediens in Italiam Cæſar ſecundum Conſulatum armatus petit, cùmque contradictus ei fuiſſet à Marcello, Pompeio, & Catone, iuſſuſque eſſet, vt dimiſſo exercitu in Vrbem rediret, ille ira furens ab Arimino, vbi milites habebat, aduersùm Patriam cum exercitu venit; vnde Pompeius, Senatuſque, & Nobilitas in Græciam fugit, & Pompeio Duce bellum in Cæſarem parat. Cæſar vacuam Vrbem ingreſſus ſe Dictatorem facit. Mox in Hiſpanias pergens Pompeium ſuperat, inde in Græciam tranſiens, ab eodem ſuperatur. Poſtea in Pharſalia Theſſaliæ Pompeium toto penè Oriente ſtipatum fundit, atque fugere Alexandriam cogit, vbi à Rege Ægypti, cui tutor à Senatu datus fuerat, occiditur, cuius caput ad Cæſarem miſſum, eum ad lachrymas compulit. Hic poſt multa alia bellica patrata facinora Romam regreſſus, tertiò ſe Conſulem facit. Mox in Africam profectus, Pompei Gene-

rum

rum interficit. Romam iterùm rediens, quartò ſe Conſulem facit. Inde in Hiſpanias migrans egregiè primùm pugnat cum Pompei filijs, mox apud Mundam Ciuitatem vincitur, tandemque reparatis viribus Pompei filium maiorem occidit, minore in fugam conuerſo. Poſt hæc Romam veniens, libertatem occupat, Imperij faſcibus à Marco Antonio in Roſtris ei collatis, vnde Dictatoris perpetui titulum ſumit. Sed coniurantibus in eum 60. Senatoribus, ductu duorum Brutorum C. Caſſij, & Seruilij Caſcæ, in Curia vulneribus 23. confoditur. Duo verò hìc conſideratione digna ſunt, primùm, hos Brutos è progenie eius fuiſſe, qui Reges eiecerat, quaſi fatale foret Romanæ libertati, vt nonniſi à Brutis captanda eſſet. Alterum, quod Cæſar contra omne fas in Curiam, ceu infulata victima ierit, cum ea dies nefaſta foret.

Trucidato Cęſare, vnà cum libertate, quies in Rempublicam inuecta credebatur. Sed res aliter accidit: implacabiles enim inde ortæ diſcordiæ, & ciuilia bella, Octauiano à Cæſare adoptato Cæſaris neci vindicandæ inhiante, Antonioque Cæſaris hæreditatem præ Octauiano affectante. Hinc bellum Octauiani cum Antonio, Caſſio, & Bruto. Quæ tamen omitto, cum extrà noſtrum ſint inſtitutum, ſicut etiam certamina inter Marium,

& Syl-

& Syllam, Sertorianum, Lepidi, Catilinæ coniurationem; ſeditiones Gracchorum, Apulei, Druſi, aliaſque, quæ in Vrbe minimè nouę fuerunt, ab inuectis enim vſque Conſulibus incæperunt plebeios inter, & nobiles, tùm ob creditorum inſolentiam, qui plebem, quæ ſoluendo non erat, acriter cædebant, tùm ob matrimonia plebeis cum nobilibus denegata, tùm ob agrorum diuiſiones, tùm præſertim ob tribunorum plebis importunitatem Senatui ſe opponentium, de quibus tom. 2. Cap. de Magiſtr.

Tot inter mala id dumtaxàt Vrbis vtilitati eluxit, quòd Imperij tandem ſumma ad Octauianum Cæſarem deuoluta ſit. Poſtea enim quam Triumuiratus inuectus fuit Octauianum inter, M. Antonium, & M. Lepidum, qui in agro Bononienſi conuenerant, vt imperium ſibi diſtribuerent, anno V. C. 710. Octauianus ſocijs bello ſuperatis imperij clauum ſolus aſſumpſit, & Auguſtus dictus eſt. Hic præter bonas artes propagatas, ædificia decorata, iactari inde ſolitus, *Se Vrbem lateritiam reperiſſe, reliquiſſe verò marmoream*: (*a*) Imperij etiam fines dilatauit. Ægyptum enim in Prouinciam redegit, Cantabros, Aquitanos, Rhætos, Vindelicos, Dalmathas prouinciales fecit: Sueuos, Cattoſque deleuit: Pannonios ſtipendiarios fecit: Si-

(*a*) *Sex. Aurel. Vict. de Cæſaribus.*

Sicambros in Galliam tranſtulit: Getas, Baſternaſque ad pacem compulit: eidem Perſæ obſides obtulerunt, creandique Regis arbitrium: Scithes, Garamanthes, Æthiopes legatos cum donis miſerunt: trans Rhenum tandem per eum arma propagata. Vnde Augusti fælicitas adagio locum dedit. Atque hinc multi opinati ſunt maximam imperij dilatationem ſub Auguſto fuiſſe, id quod paulò poſt falſum eſſe oſtendemus, demonſtrantes ſub Traiano ſummum fuiſſe imperij culmen. Fines enim imperij ſub Auguſtò fuere ab Oriente Euphrates, ab Auſtro Nili cataractes, Africa deſerta, & Atlas mons; ab Occidente Oceanus, à Septentrione Danubius cum Rheno. *(a)*

Auguſtus in libello, quem de rebus imperij ſcripſerat, monitum ſucceſſoribus reliquit, vt imperij fines reſtringerent potiùs, quàm dilatarent: qua de re meritò dubitat Tacitus, an ex inuidia, vel ſano conſilio protulerit. Vtut ſit, auditus non fuit à ſucceſſoribus ſuis Auguſtus: hi enim propagando imperio operam nauarunt. Tiberius enim Cappadociam in Prouinciam redegit, Getulos repreſſit, Armeniam à Parthis, Meſiam à Dacis, Pannoniam à Sarmatis, Galliam à finitimis eripuit. *(b)* Nihil adiecit Caligula.

Sed

*(a) Lipſ. de magnit. Rom. & Ortel. in theatr. Geogr.*
*(b) Victor, & Eutrop. cit.*

Sed Claudius Tiberius Mauros Prouinciales fecit: Domitius Nero Pontum, & Alpes Cottias. Galba, Otho, & Vitellius ventrem ſolum auxerunt. Veſpaſianus præter ædificia, & templa ſplendidè extructa, Parthos ad pacem coegit, Palæſtinam, Ciliciam, Comagenem Prouincias fecit, & Iudæos quoque addidit. Domitianus de Dacis, Cattis, & Sarmatis triumphauit. Nerua nihil imperio ſuperaddidit, quaſi locum ceſſurus Traiano.

Traianus namque præ omnibus imperium auxit: Addidit enim ab Oriente Arabiam, Armeniam, Meſopotamiam, Aſſyriam, Perſidem vſque ad Indiæ fines: à Septentrione Daciam, quæ complectitur Tranſiluaniam, Vallachiam, & Moldauiam: vnde benè inquit Eutropius, (a) *eum Romani Imperij, quod poſt Auguſtum defenſum magis fuerat, quàm notabiliter ampliatum, fines longè, latèque diffudiſſe*: ab Oriente enim, elapſo Euphrate, Tigrim attigit: à Septentrione, relicto Danubio, ad Iſtrum peruenit. In Aſia ergo poſt Traianum tenuere Romani Colchidem, Iberiam, Albaniam, Pontum, Boſphorum, Cappadociam, Galatiam, Bythiniam, Armeniam, Syriam, Arabiam, Palæſtinam, Ciliciam, Pamphyliam, Lydiam, & Minorem Aſiam. In Africa Ægyptum, Cyrenaicam, Marmaricam, Getuliam, Numi-

(a) *lib.* 8.

midiam, Mauritaniam, & Africam propriè dictam. In Europa Italiam, Hiſpanias, Gallias, Rethiam, Moricum, Germaniam, Illyricum, Macedoniam, Epirum, Græciam, Thraciam, Meſiam, Pannoniam, Daciam. Reges fœderati fuere multi, ſicut etiam tributarij. Atque tàm vaſtum Mundi ſpatium ſpatio nouem dumtaxàt ſęculorum vix completorum adepti ſunt. Ideoque veriùs de Traiani, quàm de Auguſti tempore dicere potuiſſent Halicarnaſſeus, Petronius, & Ammianus, vniuerſum Orbem Romanis paruiſſe; vnde Ouidius (*a*) cecinit: *Gentibus eſt aliјs tellus data limite certo, Romanæ ſpatium eſt Vrbis, & Orbis idem*: Id quod cum aliqua exceptione capiendum eſt: multa enim loca Romana arma non ſentierunt, ea contemnentibus potiùs alto conſilio Romanis. Quòd ſi tanti incrementi cauſam quæras, dabit Ammianus, *quia virtus*, inquiens, *conuenit, atque fortuna plerumque diſſidentes, quarum ſi altera defuiſſet, ad perfectam non venerat ſummitatem*. Clariùs verò Sulpicia (*b*) ità canens, *Duo ſunt, quibus extulit ingens Roma caput, virtus belli, & ſapientia pacis*.

Adminiſtrabatur Occidentis Imperium à duobus Præfectis Prætorio, quorum vnus dicebatur Italiæ, alter Galliarum. Singuli tres habebant Diœceſes, & ſuos inſuper Vicarios.

(*a*) 2. *Faſt.* (*b*) *In carm. Satyr.*

rios.Sub Præfecto Italiæ erant Dięceſes tres, Italiæ, Illyrici, & Africæ: Vicarij 4. Prouinciæ 29. Sub Præfecto Galliarum Dięceſes 3. Vicarij 3. Prouinciæ 29. Orientis Imperium à duobus etiam Præfectis regebatur, Orientis, & Illyrici. Sub primo Dięceſes 5. Aſiæ, Ponti, Orientis, Ægypti, & Thraciæ: Prouinciæ 49. Sub ſecundo Dięceſes duæ, Aſiæ, & Macedoniæ; Prouinciæ verò 11. Hæc fuit diuiſio ſub Theodoſio. Alia fuerat ſub Auguſto, qui Prouincias pacatas, præſidijſque non indigentes, in 12. diſtribuit Dięceſes, duas Proconſulares, decem Prętorias, vtraſque à Populo Romano regendas. Prouincias verò, quæ Præſidijs indigebant, in 14. Dięceſes diuiſit, & Cæſaris Prouincias appellauit: quarum Legatos, & Procuratores, Proprætoria quidem dignitate fulgentes, Rectores nuncupari iuſſit, qui exercitibus preeſſent, à quibus excubiæ in limitibus agerentur, quas Germani vocant Marchas, eorumque Præfectos Marchiones, vnde Marchionum titulus. De Legionibus præſidiarijs dicemus tom.3. Diſſert. de re Militari.

# SECTIO VLTIMA.

## *De Romani Imperij Caſu.*

ROmana celſitudo poſtquam ad culmen ſub Traiano deuenerat, mole ſua, vt ait Liuius, fatiſcens, vrgere ad Occaſum cępit. Fateor etiam poſt Traianum nonnullos Imperatores Imperium protuliſſe, vt fecit Verus, Antoninus, Pertinax, Probus, Aurelianus, Conſtantius, Conſtantinus &c. (a) Attamen quoniam ſub aliorum dominatu multæ ob ſegnitiem Prouinciæ amiſſæ ſunt, hinc fateri immeritò poſſumus poſt Traianum ſenſim, & ſinè ſenſu Imperium occidiſſe. Nè tædio ſim, nolo, quas paſſa eſt Roma, iacturas ſingulatim narrare. Satis ſit cum Eutropio (b) adnotare, *Adrianum Traiani gloriæ inuidentem Prouincias, quas Traianus addiderat in Oriente reliquiſſe, idemque facere conatum de Dacia ab amicis fuiſſe deterritum. Sub Licinio Germani Rauennam vſque peruenerunt. Sub Gallieno Dacia amiſſa eſt, Græcia, Macedonia, Pontus; Aſia vaſtata per Gothos, Pannonia à Sarmatis, Quadiſque populata; Germani vſque ad Hiſpanias penetrarunt: Parthi Meſopotamia occupata Syriam ceperunt.* Poſt quæ idem Author

(a) *Eutrop. Vict. & Pater.* (b) *lib.8.*

thor concludit; *Itaut iam deſperatis rebus, & deleto penè Imper. Rom. conſumptas Prouincias Poſthumius reparauerit.*

Sed verò lenior hucuſque inconſtantis fortunæ luſus. Fatalem tragici Theatri ſcænam aperuit quintum à Partu Virginis ſæculum: in qua Romani excidij fabula agi cœpta eſt: cuius prologum repræſentauit Alaricus Gothorum Rex. Hic enim anno Domini 409. imperante Honorio, & Theodoſio Vrbem obſidione cingit, Styliconis vindicaturus necem, veriùs regnandi cupidine. (*a*) Romani, vt ſe obſidione abſoluerent, 5000. auri libras, argenti 3000. Alarico perſoluerunt, qui ab Vrbe ſtatim diſceſſit. Sed ecce ſecundò Vrbem obſidet, ex impulſu quodam, vt ipſemet faſſus eſt, Nûminis ad Vrbis excidium eum impellentis, (*b*) Magna inter hæc fames, impedita per Alaricum frumenti ex Africa tranſuectione, vt matres filiorum carnibus ſatiari coactæ ſint: quare in Circenſibus ludis ad nouum Imperatorem plebs clamauit, vt pretium imponeret Carni humanæ. Tandem anno Domini 410. V.C. 1162. Vrbem proditione cepit inter noctis tenebras. Honorius verò Rauennæ degens, audito nuncio, qui perditam Romam clamabat, de gallo quodam gallinaceo Roma nomine, quem ſummè charum habebat, id intellexit.

(*a*) *Zoſim. l.5.* (*b*) *Zoſim. & Socr. Annal.*

lexit. (*a*) Inter tot Alarici feras depopulationes id vnum commendandum, quòd per præconem edixerit, quotquot ad Baſilicam D. Petri confugerent, vnà cum ſuis bonis immunitate gauiſuros. (*b*) Quare cùm Barbari à quadam moniali ſacram ſuppellectilem extorquerent, reponente illa eam eſſe D. Petri, relicta fuit; quo ſcito Alaricus iuſſit omnia ad Apoſtoli Templum reduci magna cum pompa, Hymniſque à virgine vnà cum Barbaris per viam decantatis. (*c*) Poſt hæc die tertio Alaricus præda onuſtus, Vrbe illibata relicta, lætus diſcedit, reliquam Italiam vaſtaturus. Sed anno ſequenti apud Conſentiam repentino morbo opprimitur. Poſt quem Ataulphus vxoris ſuæ frater Romam aggredi intentat, eamque Gothiam appellare: ſed Barcinone interimitur.

Anno tamen 465. Genſericus Vuandalorum Rex Arianus ab Eudoxia Auguſta accerſitus, Romam capit, & diripit, tribus dumtaxàt Baſilicis parcens, Lateranenſi, Vaticanæ, & Sancti Pauli, à S. Leone ità è cęlis admonitus. Poſt dies 14. Vrbe excedit, præda, & captiuis diues, inter quas Eudoxia cum filiabus.

Annus 475. Romano Imperio finem impoſuit. Imperante enim Momyllo, (quem



(*a*) *Ex comput. Varr.* (*b*) *Hieron. epiſt.16.* (*c*) *Caſſiod. variar. l.12. c.20.*

per contemptum Auguſtulum appellabant) ij,qui pręcedētis Imperatoris,cui Nepoti nomen, partes ſectabantur, Odoacrem Herulorum Regem Romam aduocarunt, imperij faſcibus eidem conceſſis, Auguſtulo in Lucullanum Caſtellum propè Neapolim relegato. Sicque Occidentale Imperium ab Auguſto cœptum, deſijt in Auguſtulo, 12. ab V. C. ſæculo, iuxtà magni Varronis vaticinium, de quo Diſſert. præc: ſicut Imperium Orientis à Conſtantino inchoatum deſijt in Conſtantinulo. Mirè tamen enituit Odoacris modeſtia, qui tùm à nomine, tùm ab imperialibus indumentis abſtinuit, & res ſacras ſummè excoluit. Cùm verò R.Pont.electionem ſibi vſurpare tentaſſet, à Theodorico Gothorum Rege impetitur, tandemque, poſt pacem initam, ab eodem inter epulas proditoriè occiditur.

Theodoricus ergò, poſtquam Orientale Imperium fruſtrà affectaſſet, Romā inuadit anno 493. Regnum tamen optimè adminiſtrat, cui Caſſiodorus à ſecretis fuit. Catholicos, quamuis ipſe Arianus, honoribus cumulat: Miniſtrum ſibi charum, qui ex adulatione è Catholica Fide in Arianiſmum tranſierat, capite obtruncat, *Si,* inquiens, *infidelis fuiſti Deo, quàntò magis eris Principi?* Poſtea verò mutato animo Ioannem Papam dirè vexat, Symmachum, & Boetium iugulat. At

non

non multò poſt,inter cęnandũ,ingentis piſcis caput à Miniſtro appoſitum cernens, caput Symmachi minantis ſibi aſpicere viſus, animam efflauit. Sufficitur ei Theodotus anno 534. Cui per ignauiam à ſuis interempto ſuſtituitur Vitiges è Dalmathia vocatus. Sed hic anno 537. à Belliſario Iuſtiniani Imperatoris Duce pellitur, Vrbis clauibus Conſtantinopolim miſſis. Reparat interim Belliſarius Vrbis mænia. Redit anno ſequenti Vitiges: ſed poſt varia certamina Belliſarij virtus enituit. Id non prætereundum, quòd tenentibus Suburbia Vrbis Gothis nullum paſſæ ſint Baſilicæ Apoſtolorum detrimentum.

Sed ecce anno 547. ex proditione Iſaurorum poſt diram famem, cui ſedandæ ſtercora adhibita, capitur iterùm à Totila Gothorum Rege Vrbs. At eodem anno à Belliſario expellitur, qui Vrbe munita regreſſum Gothum denuò repulit. Anno verò 550. ſecundò Vrbem obtinet Totila; ſed poſt tres annos Narſes à Iuſtiniano miſſus illum cum ſuo exercitu trucidauit; & paulò poſt Theiam etiam Gothum in Regem electum. Atque id non ſinè B. V. ope,à qua Narſes de opportuno certaminis tempore admonitus fuerat. Manſit tamen diù intra ſuas ruinas Roma tumulata, de quibus audiendæ ſunt D. Gregorij Papæ querelæ, vt in Diſs. ſequ.

Poſt tot clades frui cœpit pace, ſeù potiùs pacis vmbra Vrbs. Quantumuis enim Longobardi anno 570. & iterùm 577. Romam inuaſerint, eam tamen non expugnauere, licèt præſidijs foret deſtituta, Apoſtolis ſcilicèt Petro, & Paulo eam tuentibus.

Anno tamen Domini 755. Aiſtulphus Longobardorum Rex fœdifragus, & periurus, contra initas cum Pipino Francorum Rege conuentiones de Vrbe non moleſtanda, reſtituendiſque ablatis, poſt deuaſtatas Romanæ ditionis Ciuitates, Romam obſidione cingit, Sacra profanans, Imagines vrens, Euchariſtiam ſpernens, Sanctimoniales contaminans, omnia demùm ſuſdeque agens. Compellat Stephanus Papa Pipinum, qui cum exercitu in Italiam veniens Aiſtulphum Papiæ obſedit, nec veniam ei vnquam tribuit, quouſque Rauennæ Exarchatum, aliaque R.Pont.reſtituiſſet. Quibus à Pipino peractis, obijt abſque ſucceſſore Aiſtulphus in venatione percuſſus. Poſt eum Deſiderius ex R. P. Stephani munificentia Longobardiæ Regnum obtinet. Sed ingratus Princeps Romam veniens Stephanum malè habet, Clericos necat, Vrbemque cepiſſet, niſi Hadrianus Papa anathematum ictibus cum retardaſſet. Recuſans Deſiderius ablata reddere, bello oppetitur à Carolo Magno, à quo victus in Gallias ducitur. Poſt hæc Romam

mam adueniens Carolus anno 800. in Templo D. Petri à Leone Tertio Papa Imperialem coronam recipit acclamantibus omnibus: *Carolo, Auguſto, Magno, Pacifico, Imperatori Romanorum &c.* Atque ità Romanum Imperium, quod etiam poſt Auguſtuli caſum, inuectumque per Odoacrem Italiæ Regnum, in Oriente perſeuerabat, in Occidentem translatum fuit. Succedentibus ſæculis alias clades Vrbs paſſa eſt, quas miſſas facio, cum ad Eccleſiaſt. hiſtoriam potiùs ſpectent.

Vnum dumtaxàt curiosè adnoto, præcipua Vrbis excidia in quadam ferrea Romæ Porta prædicta, exciſaque fuiſſe his literis: *PPP. SSS. RRR. FFF.* quas Beda Romæ contemplans, cum à quodam iuuene ità ſe illuſum audiret, *quid aſpicis Angliæ bos?* ità reſpondit, *confuſionem veſtram aſpicio*, literaſque ſtatim ſic declarauit: *Pater Patriæ perditus eſt; ſapientia ſecum ſublata eſt; ruet Regnum Romæ; ferro, flamma, fame.* Vnde *Venerabilis* nomen ei inditum. (*a*)

## *Syllabus Authorum.*

DE hoc argumento nemo ex profeſſo ſcripſit. Lipſius enim de magnitudine Romanorum multa tradidit, ſed alio ſcopo.



(*a*) *Iul. Caius de antiq. Cantab. Acad. Rudolph. Reming. de Geſt. Reg. Angl. Henr. Spelm. Gloſ. Archæal.*

Bulengerus, & Pancirolus de Rom. Imper. pertractantes, nonniſi Imperij officia ipſi explicauere. Sparſim de Vrbis incrementis multa exarata ſunt à quotquot Romanam hiſtoriam ſcriptis conſignauerunt; ex quibus impigrè peruolutis præſens enchiridium concinnauimus. Romanorum præſertim certamina, & victorias floridè quidem Florus, vtinam pari cum legentium fructu: ſiccus enim vbique eſt, inque ſuis floribus meliora quandoque latent: quem tamen ex Rufo, Eutropio, Victore, & alijs ſupplendum, illuſtrandumque, & non ſemel etiam emendandum curaui: vt ità Romanorum ſub Regibus, libera Republica, & ſub Cæſaribus incrementa, & ruinas poſtremò ipſas, vnico oculi obtutu, eademque velùt in Orcheſtra repræſentatas, integrum ſit vnicuique conſpicere; quod nullus hùcuſque præſtiterat.

DIS-

# DISSERTATIO III.

## *De Vrbis Romæ Topographia.*

POST veſtigatam, ea, qua potuimus, ſolertia, Vrbis originem, incrementa, & caſum, accurata eiuſdem Topographica deſcriptio exaranda nunc eſt. Qua in re ipſoſmet profectò Geographos imitabor; vt enim hi breuibus quibuſdam lineis peramplas vrbes deſignant, ità & ego paucis verbis multos Romæ ſitus, varios mæniorum gyros, portas, montes, fontes, & ſi quæ ſunt alia ad puram Topographiam ſpectantia complectar; ædificia enim, tùm ſacra, tùm profana particularibus Diſſertationibus deſcribam. Videbitur cuiquam in argumento hoc, quo verſamur, non multum noui poſſe in medium afferri, quòd operam hanc tot Scriptores fæliciter nauarint, Donatus imprimis, & Nardinus, à quibus pleraque etiam, quæ mihi inter meditandum obuenerant, præoccupata animaduerto. At verò non ità eſſe, Diſſertationis ipſe proceſſus demonſtrabit: multa enim ſuperaddere nobis licuit: Nardinum quinimò, & Donatum ſæpiùs carpere; & quæ ab ipſis tradita ſunt,

meliori fortaſſis ordine concinnare: vt enim Plinius aiebat, de magnis numquam ſatis.

Diximus iam Diſſert. prima Vrbem Romam à Romulo ſuper Palatino Monte, vbi nunc Farneſiani vernant Horti, aut funditùs extructam, aut ſupra antiqua rudera excitatam, non ſinè varijs ritibus ibidem ex Plutarcho (*a*) explicatis. Quadratam habuiſſe figuram præter Halicarnaſſeum, alioſque, ſitus ipſe Palatini Montis demonſtrat. Vnde errauit Plutarchus, (*b*) & cum eo Pater Donatus, (*c*) cum circularem figuram Vrbi attribuit. Decipitur Donatus ab ipſo Vrbis vocabulo, quod ab Orbe deriuatum exiſtimat; cum ab vrbo ſatis commodè duci poſſit, aratri curuaturam ſignificante, quo Vrbium circuitus deſignabantur.

Mœniorum Vrbis gyrum, eorumque deſignationis initium nemo expreſſiùs, breuiùſque delineauit, quàm Tacitus (*d*) his verbis: *Igitur à Foro Boario, vbi æneum Tauri ſimulachrum aſpicimus, quia id genus animalium aratro ſubditur, ſulcus deſignandi oppidi cæptus, vt magnam Herculis Aram complecteretur, inde, certis ſpatijs interiectis, lapides per ima Montis Palatini ad aram Conſi, tunc ad Curias veteres, tùm ad ſacellum Larium, Forumque Romanum*. Hæc Tacitus. Quòd ſi antiqua nomina cum recentibus

(*a*) *l.1.* (*b*) *In Romulo.* (*c*) *l.1.c.2. ſua Romæ.* (*d*) *Annal.12.*

bus concordentur,res confecta omninò erit. Forum Boarium propè Templum Sanctæ Anaſtaſiæ ſitum fuiſſe infra dicam. Hinc igitur primus deſignandæ Vrbis ſulcus inchoatus eſt. Plutarchus Comitium præfert,quem cum Tacito frigidè nititur concordare Nardinus; (*a*) at fruſtrà,cum Chæronenſis iſte in re Romana non ſemel hallucinatus ſit. Herculis Ara non longè à Templo Sanctæ Anaſtaſiæ ad radices Palatini ſita erat. Inde ergo excurrebant mænia ad Aram vſque Conſi, quæ propè primam Circi Maximi, nunc dicitur Cerchi, metam locabatur. (*b*) Atque hinc rursùs Curias veteres permeabant, quas in eo Palatini angulo, qui Templo D. Gregorij opponitur, extitiſſe, melior Antiquariorum pars ſenſit. A Curijs ad Sacellum Larium exporrigebantur, quod, vbi nunc arcus Titi, locatum fuiſſe, ex Solino colligitur. (*c*) Tandem verò ad Forum Romanum pertingebant inter Palatini, & Capitolini Montium crepidines, ibique deſinebant ad Sanctæ Anaſtaſiæ Templum, vnde incępiſſe dictum eſt. Nardinus paulò diuerſum imponit męnijs finem, inter S. M. Liberatricis, & S. Laurentij in Miranda Eccleſias,vbi cum Plutarcho mæniorum initia locauerat: ſed ipſe viderit.

Hic fuit primus quadratæ Vrbis ſitns.

Au-

(*a*) *l.1.c.2.ſua Roma*. (*b*) *Tert. de ſpect.* (*c*) *c.2.*

Aucto autem Ciuium numero, poſt Sabinorum præſertim cum Romanis ſocietatem, de qua Diſſert. prima, laxiori equidem ambitu Roma indiguit. Hinc adiectus ei Capitolinus Mons, quem additum opinatur Marlianus (*a*) à Romulo antequam cum Sabinis fœdus inijſſet. At fallitur, tùm quia ante eam vnionem tanta amplitudine opus minimè erat: tùm etiam quia poſt occupatum à Sabinis Capitolium, ſeruatam adhuc Vrbem dixit apud Liuium Romulus in ſupplici, quod ad Iouem fudit voto: Capitolinus ergo tùm extrà Vrbem erat: aliter eo à Sabinis occupato, ſeruatam Vrbem falsò iactaſſet Romulus. Nec inſtet Marlianus à Liuio, ante Sabinum bellum, Capitolinum Romæ Arcem appellari. Quid enim hinc? Arx Vrbis erat, at extrà Romam, & veluti Romæ antemurale. Stet ergo poſt Sabinum fœdus additum Capitolinum.

Gyrus verò huius auctæ Vrbis fuit à latere Capitolij tyberim verſus ſupra Forum illud, quod Montanarium dicunt, itaùt murus Circum Maximum complecteretur, è quo ad Conſtantini Arcum, & Coloſſæum: inde verò per viam, quam appellant *de' Pantani*, ad locum, qui dicitur *Maccl de' Corui*; à quo tandem mænia ad alterum Capitolij extremum peruenirent. Ità Antiquarij penè omnes,

(*a*) *l.* 1. *c.* 2. *ſuæ Romæ.*

nes, vno excepto Nardino, cui tanta acceſſio minimè arridet, tùm quòd neceſſaria iis temporibus non foret: tùm quia ità Vrbs iterùm quadrata extitiſſet contra Halicarnaſſeum, qui, cum ait, *Veſtæ Templum extrà Romam quadratam Romuli fuiſſe*, declarare videtur ſemel tantùm in Palatino Monte Vrbem quadrata figura fuiſſe deſcriptam: tùm tandem quia ante Tarquinium Priſcum Circi Maximi loca à tyberi inundabantur, hinc Velabri nomine tota ea Regio appellabatur, vt ex titulo S. Georgij in Velabro liquet, eò quòd per ea loca inaquoſa velis, & nauibus vehi ſolerent; non ergo hinc mænia Vrbis excurrere poterant. Quare magis preſsè, ni dicam auarè, auctæ Vrbis ſitum definiens Nardinus ait, à Capitolio ſuper Velabri ripas mænia excurriſſe, & non procùl à Templo S. Theodori cum veteribus ex vna parte coiuiſſe, ex altera verò propè S. Martinæ Eccleſiam exporrecta, ad priſcos Palatinæ Vrbis muros terminaſſe. Qua in re ſicut Nardini ſubtilitatem commendo, ità eius auaritiam non probo. Media ergo ſtet via, & ex vna parte, quæ tyberim reſpicit, Vrbis gyrus cum Nardino reſtringatur, Velabri equidem palude eam amplitudinem vetante: ex altera verò cum reliquis Antiquarijs mænia, proùt deſcripſimus, amplientur. Neque verò inutilis, ſicut ait Nardinus, ea laxitas fuiſſet:

Sa-

Sabinorum enim acceſſio non tàm modica, vt ſibi videtur, exiſtimanda eſt, & maius indies ſperabatur auctarium, tùm ob Aſyli adinuentum, tùm etiam ob Vrbis famam poſt deuictos Sabinos longè, latèque propagatam; vnde alios finitimos Romam confluxuros in votis erat. Ad illud de Vrbe quadrata paucis dico, Halicarnaſſeum nobis non aduerſari, imò potiùs fauere; non enim abſolutè ait *Veſtæ Templum extrà Romam quadratam fuiſſe*, ſed *extrà Romam quadratam Romuli*, quæ appendix ſatis, niſi fallor, indicat alteram Romam quadratam poſt Sabinorum vnionem fuiſſe, aliter enim ſuperuacanea ea appendix foret. Præterquamquòd reſtrictis circa Velabrum muris omnis quadraturæ metus eliminatur.

Præter Capitolinum additum etiam fuiſſe à Romulo, & Tito Tatio Quirinalem ſentit Strabo, imò Halicarnaſſeus etiam Cælium. Verùm quoniam Liuius, & Tacitus oppoſitum teſtantur, hinc, vt vterque cum primis reconcilietur, dici poteſt ſub Romulo, & Tatio, aucto populo, Quirinalem, & Cælium tamquam Suburbia habitari incępiſſe, non tamen fuiſſe męnibus clauſos; id quod ipſe Halicarnaſſeus, niſi fallor, explicare videtur. (*a*)

Numa, qui Romulo ſucceſſit, Religioni in-

(*a*) *lib.* 1.

intentus, nihil Vrbi adiecit, ad ſummum vero Quirinalis partem, ſicut innuere videtur Halicarnaſſeus. Ancus Martius Auentinum addidit, & Ianiculum à Latinis, & Sabinis inhabitandum: vtrumque verò montem Sublicio Ponte coniunxit, additis etiam in locis planis inter vtrumque collem Foſſis, Quiritium dictis, ad Vrbis tutamen. Tarquinius Priſcus nobilem è quadratis lapidibus Aggerem inchoauit. Seruius Tullius Quirinalem integrum, Viminalem, & Eſquilinum muris cinxit, Foſſis, & Aggere. Tarquinius tandem Superbus ab Orientali plaga Vrbem muniuit, Aggerem etiam Tarquinij compleuit, vlteriori tamen murorum dilatationi parcens. De his aggeribus, & foſſis dicetur infrà. Singularum additionum ſitus, & gyros deſcribere, ſicut operoſum nimis eſſet, ità & inutile, quia incertum. Id pro rato habeatur, Vrbis mænia per imas eius montis, qui Vrbi adijciendus erat, radices ducta fuiſſe. Muris dumtaxàt à Seruio Tullio dilatatis inſiſtemus, quippe qui præ magnitudine ſua accuratiorem obſeruationem merentur.

SE-

# SECTIO PRIMA.

## *De Seruij Tullij mænibus.*

CIrca autem huius Regis muros tria ſcitu digna veſtigari poſſunt. Primò eorum amplitudo. Secundò ſitus, circuituſque. Tertiò tandem vtrùm ad Aureliani vſque tempora immutati omninò quoad ſitum permanſerint, itaùt Seruium inter, & Aurelianum nemo mæniorum gyrum ampliauerit. Ex his autem tribus dubijs poſtremum primo loco examinabimus, ordine inuerſo quidem, at non inutili; niſi enim ſeriò ſtabiliuerimus Seruij Tullij muros illibatos ad Aurelianum vſque manſiſſe, iam nuſquam authorum mens, qui hoc de argumento ſcripſerunt, innoteſcet: etenim ſi poſt Seruium ampliati fuiſſent ante Aurelianum muri, de quibus, aut qua ſub variatione authores loquutos diuinabimur?

Quoad hanc verò controuerſiam diſcordantes animaduerto Antiquariorum opiniones. Marlianus ſiquidem, Panuinius, & quotquot Topographiam Vrbis concinnarunt, nouiſſimè autem omnium P. Donatus, (*a*) ampliatos contendunt poſt Seruium Romæ mu-

(*a*) *l.* 1. *c.* 12. *&c.*

muros à Sylla primùm, deinde à Iulio Cæſare, mox ab Auguſto, Claudio, Nerone, & Traiano. Nardinus (*a*) è contrà ad Aureliani vſque tempora eoſdem ſitu inuariatos totis lacertis tuetur. Innititur Donatus Tacito, Dioni, & Vopiſco, qui auctum aiunt à Sylla, alijſque ſupra enarratis Vrbis Pomerium. Affert in ſui patrocinium Nardinus Halicarnaſſei textum, qui perſpicuè negat prolatos vlteriùs poſt Seruium Vrbis muros. Fateor ſanè in hac difficultate mihi pluriès aquam hæſiſſe, diùque anxium conſuluiſſe multos, plures perlegiſſe. Tandem verò vicit debita in Halicarnaſſeum, ſeù potiùs in veritatem ipſam, veneratio. Quapropter in fauorem Nardini ità lubet contra P. Donatum ratiocinari. Inficiatur Halicarnaſſeus dilatata poſt Seruium mœnia Romæ, verbis equidem non obſcuris, nullamque ferentibus tergiuerſationem, ità enim loquitur. (*b*) *Hic (Seruius) Regum poſtremus Vrbis circuitum protulit. Vlteriùs poſtea non tranſijt murus Ciuitatis, vetantibus, vt dicunt, Religionibus*, aut ſicut alij legunt, *Deo id non permittente*. Quis autem ſibi effinxerit adeò veracem rerum Romanarum ſcriptorem decipere alios voluiſſe in re, quæ vel ipſo oculo falſitatis prodi potuiſſet; aut ipſum eſſe deceptum, qui ſub Auguſto, nec procul à Sylla vixit, ſcrip-
ſit-

(*a*) *l.1.c.4.&5.* (*b*) *l.4.*

ſitque? Ex altera verò parte Authores à Donato allati nunquam de mænijs Vrbis loquuti ſunt, ſed ſolùm de Pomerio, quæ duo quàm longè inter ſe differant, mox oſtendemus. Ex quibus ſic concludere licet. Cùm pro męniorum Seruij inuariatione cordatiſſimum teſtem, eumque clarum, habeamus; pro eorundem verò dilatatione nonniſi teſtes ambigui, & cum æquiuocatione loquuti occurrant, æquum, iuſtumque eſt, vt, iuxtà ſanioris prudentiæ leges, in priorem controuerſiæ partem lancem inclinemus. Quòd ſi Scriptores à Donato relati ampliatos poſt Seruium muros Vrbis vel ſemel innuiſſent, vtique res æquilibrium obtineret: at ipſi Pomerij dumtaxàt prolati meminerunt, męnibus nec nominatis quidem. Vnde mirari ſubit Patrem Donatum tanta cum fiducia dixiſſe, ſe magis Tacito, & Dioni credere, quàm Halicarnaſſeo, perindè ac ſi vtrique ſub eadem loquendi perſpicuitate ſcripſiſſent.

Huic rationi, quæ mihi demonſtratiua eſt, altera non minùs robuſta accedit, ab ipſa autopſia petita: quòd ſcilicèt priſca veſtigia contemplanti nulla alia occurrant prolatorum mæniorum indicia Seruium inter, & Aurelianum; quæ vtique aliquibus ſaltem in locis apparerent, ſicut murorum Seruij Tullij, proùt ab Halicarnaſſeo deſcripti ſunt,

rudera

rudera adhùc cernuntur. Ad hæc: ſi Auguſti temporibus Seruij murus ampliatũ dicamus,iam ineptè à Varrone porta Carmentalis ad radices Capitolij reponeretur; inutilis enim remanſiſſet ea porta, ſi mænia vlteriùs fuiſſent ea ex parte protracta: ſicut Aureliani tempore inter inutiles à Victore, & Rufo recenſetur. Agmen claudat idem Halicarnaſſeus, ſub quo certamen hocce auſpicati ſumus. Eximius enim hic Author (a) Vrbis terminos ſuo æuo extantes deſcribens ait: *Terminari eam abruptis collium, Aggere Tarquinij, & tyberi*: qui fines ijdem omninò ſunt cum ijs, quos Seruius præſcripſerat, cum *ſeptem colles*, vt idem loquitur Halicarnaſſeus, *muro cinxit*. Vbi ergo vel leue quidem veſtigium, aut vmbra ſaltem aliarum Syllæ, vel Auguſti ampliationum? Ex quibus perſpicuè liquet pluribus paraſangis à veritate aberraſſe Marlianum, Panuinium, Fabricium, Donatum, alioſque, qui Romæ muros Reipublicę tempore ad locum vſque, vbi nunc Pons Sixtus viſitur, pertigiſſe ab vna parte aiunt, ex altera verò versùs portam Collinam, & Viminalem: longiſſimè verò omnium Lipſium, qui ab Auguſto Campum Martium Vrbi incluſum ſomniauit: quod quibus coniecturis innixi Authores iſti protulerint, non video, contra Hali-



(a) *lib.* 9. & *l.* 4.

carnaſſeum, ratiocinium, & oculum ipſum.

Satisfaciendum nunc eſt Antiquarijs oppoſitum ſentientibus. Cumque ipſi ſolùm innitantur Tacito, Dioni, & Vopiſco, qui dilatatum aiunt à Sylla, alijſque nonnullis Pomerium, huiuſce vocis enucleationi nobis inſiſtendum erit. Pomerium ergo à Liuio, (*a*) alijſque deſcribitur, *locus quidam ſacer poſt mœnia, & ponè mœnia*: à Feſto appellatur *proſimurium, ideſt locus muro proximus, muros enim meros priſci appellabant*. Controuertitur inter eruditos, intrànè, vel extrà Vrbem, an vtrobique fuerit Pomerium? Sed nodum hunce Feſtus ipſe ſatis feſtinus diſſoluit, qui ex Antiſtio, & Catone ait, *dictum fuiſſe Pomerium veluti poſt muros, ideſt retrò, & intra muros*. Idem colligi aliquo modo videtur ex Liuio, qui de Pomerio ait, *Eſt circa murum locus, quem in condendis Vrbibus, qua murum ducturi erant, certis terminis conſecrabant, vt neque interiore parte ædificia mœnibus continuarentur*; ſed quia protinùs addit, *& extrinſecùs aliquid pateret Soli*, hinc meritò Andreas Dacerius in notis ad Feſtum dixit Liuium oppoſitæ parti fauere. Idem habetur apud Plutarchum in Marcello, & Gellium, (*b*) qui ait: *Pomerium finem facere Vrbani auſpicij*; itaque intra Vrbem erat. Multa alia ad hanc rem opportuna videantur apud Dacerium citatum.

Erat

(*a*) *l.* 1. (*b*) *l.* 13. *c.* 14.

Erat ergo Pomerium locus ſacer inter mœnia,& ædificia Vrbis, vbi Augures ritu Etruſco auguria è Cęlo pro Vrbis columitate captabant. Pomerium Pontificale proprium erat Pontificum. In Pomerio tanquam loco ſummè ſacro *Fas non erat ſerere, nec habitare, proindeque ædificia mœnibus non continuabantur*, vt ait Liuius. Huiuſce loci deſignandi, conſecrandique curam Auguribus committebant, *qui libros de Auſpicijs ſcripſerunt*, vt ait Gellius. Terminabatur varijs lapidibus, qui dicebantur Cippi Pomerij, quorum plures affert Gruterus, & Boiſſardus, (*a*) Romæque nonnulli viſuntur, vbi nomen adnotatum eius, qui Pomerium dilatabat. Huius verò dilatandi ius ijs ſolùm concedebatur, qui Pop. Rom. agro de hoſtibus capto auxiſſent. Cùm autem dilataretur, Augures hæc verba præire ſolebant apud Feſtum; *Dÿ tutelares Vrbis Pomerium hoc, nè minus, maiuſque faxitis, ſed ijs, quibus terminatum è Regionibus efferatis*. Primum Romæ Pomerium intra muros Vrbis quadratæ Palatini fuit, quæ Vrbs ſacra inde appellatur, Etruſcis illis cæremonijs deſignata, de quibus Diſſert. prima. Dilatatum poſtea ante Seruium Tullium Pomerium non legimus; Halicarnaſſeus enim ſolùm Seruij, & Syllæ meminit: poſt Syllam dilatauit Cæſar, alijque, quorum



(*a*) *Antiquit. l. 3.*

ſupra meminimus. Quò verò ab ipſis fuerit prolatum, hùcuſque ignoramus, ſi vnus excipiatur Auentinus, ad quem Pomerium protuliſſe Claudium narrat Tacitus, (a) addens inſuper ſuo tempore huius dilatationis terminos adhùc apparuiſſe: vtinam aliarum etiam extitiſſent veſtigia; ſic enim multæ perplexitates hac de re nos minimè vexarent.

Explicato in hunc modum Pomerio, oſtendit clarè Nardinus Pomerij dilatationem diuerſam ab ampliatione mœniorũ fuiſſe; tùm quia Liuius poſtquam de mænibus à Seruio ampliatis diſſeruit, tamquam de re omninò alia addit; *Item Pomerium profert*: tùm quia Auentinus ab Anco Martio Romæ adiectus fuerat, & tamen extrà Pomerium fuiſſe ad Claudium vſque vulgò aſſeritur, cuius cauſam addit Feſtus citatus, *quòd in eo maleominata auſpicia captauerit Rhemus, aueſque irritas habuerit*, vt nos Diſſert. 1. En ergo ampliatos Vrbis muros Pomerio intacto. Tùm tandem quia de Aureliano ait Vopiſcus in eius vita, *protuliſſe Vrbis mænia, Pomerium verò non tunc, ſed poſtea*; licèt non deſint, qui numquam hoc ab eo dilatatum aſſerant, cum Imperium ipſe non propagauerit, ſed potiùs incuriosè arctauerit. Ex quibus concludit Nardinus, protuliſſe quidem Syllam, alioſque Po-

(a) 12. *ann.*

Pomerium, at non mœnia: deceptum verò Donatum, cum Pomerij dilatationem pro ampliatione murorum accepit, fortaſſe, quòd Etruſci vtramque vt plurimùm coniungerent.

Iſthæc ſunt, quæ Nardinus ingeniosè non minùs, quàm ſenſatè adducit. Nonnulla tamen in defenſionem Patris Donati meditatus ſum, quæ vtrique quamtumuis omiſſa, non ſunt tamen paruipendenda, & magnam afferre poſſunt his tenebris lucem. Relictis itaque alijs, huic vni inſiſto: percipi ſcilicèt non poſſe ampliatum à Sylla, alijſque Pomerium, mœnibus vnà non ampliatis. Duplici enim modo id confingi valet: vel quòd Pomerium extrà muros proferretur; at hoc abſonum omninò eſt, cum Pomerium, vt ſuprà adnotauimus, *ponè mœnia*, & non longè à mœnijs eſſe poſcat: vel alter excogitari poteſt modus, quem mihi eruditiſſimus Raphael Fabrettus gloriæ, & immortalitatis verè Faber, indicauit, vt ſcilicèt antiquum Vrbis quadratæ Pomerium à Seruio primùm ad aliquem è ſeptem Collibus productum fuerit, cùm antea ſoli Palatino inſtitiſſet; à Sylla poſtea ad alium Collem ſit prolatum, ad alium à Cæſare, atque ità deinceps, ſemper tamen intra Seruij Tullij murum.

Non negauerim ſyſtema hoc clariſſimi Fabretti apprimè eſſe veritati conforme. Vt

tamen res nitidior appareat, ſic lubet contra illud ratiocinari, oſtendendo Seruium Tullium, cum ſeptes Colles muro cinxit, Pomerium pariter circa eos, & quidem omnes, protuliſſe. Quod, ſi demonſtrauero, illud à me in defenſionem Patris Donati effectum erit, vt cum pro certo habeamus Syllam, Cæſarem, alioſque Pomerium produxiſſe, neceſſarium ſit, vt nouum murorum gyrum ab ijſdem excitatum dicamus, circa quos Pomerium protulerint, cum intra Seruij muros proferendi Pomerij locus non adeſſet. Illud verò duplici via oſtenderem, ab authoritate vna, altera à coniectura. Hæc ſit, quòd cum Scriptores Auentinum aiunt ad Claudium vſque extrà Pomerium manſiſſe, tanquam rem nouam, atque inſolentem id referant, cauſam tribuentes infauſtis auſpicijs à Rhemo captatis. Ex quo deduci videtur reliquos ſex Colles intra Pomerium extitiſſe: ſi enim iſtorum nonnulli etiam extrà fuiſſent, quid mirum, aut nouum, quod Auentinus ſuo caruerit Pomerio? Authoritatem ſuppeditat Liuius loco citato ſic inquiens: *in Vrbis incremento ſemper quantum mænia proceſſura erant, tantum termini hi conſecrati proferebantur*. Itaque ſi tempore Seruij mœnia vltra proceſſerant, ſeptemque Colles concluſerant, termini etiam conſecrati, ideſt Pomerium, illùc fuere prolati, vno excepto Auen-

tino

tino ob auſpiciorum Rhemi infauſtitatem. Ex quibus inferre poſſet Donatus, Syllam, Cæſarem, &c. cum Pomerium dilatarunt, dilatauiſſe & mœnia. Cui videtur non obſcurè annuere Tacitus ſupra laudatus, qui de Pomerio ab Auguſto ampliato ait: *ijs, qui protulere Imperium, etiam terminos Vrbis propagare datur*. Vbi manifeſtiſſimè Tacitus cum Imperij propagatione, & dilatatione Pomerij, Vrbis etiam, tamquam imperij capitis, ampliationem coniungit. Hæc ſunt, quæ ex rudi mea Minerua prolixiùs fortaſſe, quàm meum ferat inſtitutum, excogitaui: nec abs re, cum argumentum hoc à nemine fuerit luculenter pertractatum.

Verùmenimuerò his coniecturis deſerendus minimè eſt Halicarnaſſeus noſter, qui ſatis clarè teſtatur ampliatum fuiſſe poſt Seruium Vrbis Pomerium intactis tamen mœnibus. Quare Liuius, & Tacitus in hac parte poſthabendi ſunt Halicarnaſſeo: cùm hic loquutus ſit de facto, illi verò de iure, vt cum Iuriſtis loquar; ſeù clariùs, illi, id quod vt plurimùm ab Etruſcis fieri ſoleret, & fieri ritè poſſet, indicauerint, (poterat enim ſanè prolatis mœnibus Pomerium ipſum vnà proferri) at Halicarnaſſeus illud indicarit, quod factum eſt. Quòd verò Authores de ſolo Auentino ſignanter ſcripſerint extrà Pomerium permanſiſſe, ideò fuit, quia hic ſolus

totus extrà Pomerium manſit, cum alij ſex Colles parte aliqua Pomerij prædíti fuerint; non erant enim *maleominati*, vt ait Feſtus.

Tranſeamus iam ad ſecundam difficultatem de ſitu mœniorum Seruij Tullij. Qua in re non valdè mihi, nec diù laborandum, quantumuis Antiquarios ſatis anxios, atque hæſitantes comperiam. Eleuat enim nos ab hoc onere Halicarnaſſeus, qui Vrbis ambitum (de Vrbe Seruij intelligit, quam immutatam vſque ad Aurelianum oſtendimus) deſcribens ait *abruptis Collium, Aggere Tarquinij, & tyberi terminatam*; id quod etiam Plinius (a) non abſimili loquendi forma teſtatur, necnon Strabo, & Author de viris illuſtribus in Seruio. Si itaque Halicarnaſſei facula manu apprehenſa prẹfatos ſitus luſtrauerimus, iam abſque tricis, & ambagibus, Seruij Tullij muros compertos, perſpectoſque habebimus. Relictis ẻrgo Fabricio, Marliano, Panuinio, Donato, Nardino, & Antiquarijs omnibus, qui, quòd pro lubitu rem hanc confecerint, in turpes errores lapſi ſunt, tutò, & expeditè, Halicarnaſſeo præeunte, modico itinere antiquam Vrbem perluſtrabimus.

Exordium autem itineris noſtri ab ea ducimus Capitolini Montis parte, quæ ad Quirinalem Montem vergit, vnum ſcilicèt ex illis

(a) *l.3. c.5.*

illis, quos Seruius muro circumdedit. A radicibus ergo Capitolij mœnia per locum, qui vulgò dicitur, *Macel de' Corui*, ad crepidines Quirinales, hodiè *Monte Bagnanapoli*, aſcendebant: hinc per Hortos Columnenſium, & Pontificios ad Barberinorum Ædes: inde verò ad Hortos B. Mariæ de Victoria, & ad Villam Mandoſiam, non procùl à Porta Salaria, à qua abrupta incipiunt in lenem planitiem commutari. Quòd verò hùc mœnia Seruij pertigerint, indicio eſt muri reſiduum è quadratis lapidibus Sanctæ Suſannæ Templum,& Barberinos hortos inter, quem Seruij fuiſſe non inſulsè ſuſpicatur Nardinus. (*a*) Ad Villam Mandoſiam Aggeri Seruij Tullij mœnia ipſa nectebantur; cum Halicarnaſſeus Aggerem Seruij inter Collinam, & Eſquilinam portas conſtituat; Collinam verò eandem cum Salaria, ſed magis Villæ Mandoſiæ proximam, infra oſtendam. Ab hac itaque Villa ad dexteram flectendo per vineas PP. Carthuſianorum muri Vrbis vnà cum Aggere excurrebant, cuius veſtigia in prædictis vineis adhùc ſuperſunt. Hinc per Perettinam Villam, vbi rudera Aggeris quædã extant, ad Portam vſque Eſquilinam, quam ante Eccleſiam S. Euſebij ſitam fuiſſe infrà demonſtrabo. Vnde falſus eſt Nardinus, cum priſca Seruij mœnia, & Aggerem eo-

(*a*) *l.* 1. *c.* 7.

eodem ductu murorum, quo nunc, ad Portam S. Laurentij perducit: tàm amplus enim gyrus ab Aggeris ipſius reliquijs, ruderibuſque minímè indicatur. Nec quemquam decipiant portiones illæ murorum è quadrato lapide, quæ poſt Caſtrum Prætorium versùs S. Laurentij Portam euntibus occurrunt, cùm enim ſint tumultuarij operis, ad refectiones potiùs, quàm ad Seruij Aggerem pertinuiſſe exiſtimandæ ſunt.

Nardinus ipſe mœnia Vrbis à Porta S. Laurentij ad Maiorem vſque vnà cum altero Aggere Tarquinij Superbi profert. Hunc verò ab Aggere Seruij diuerſum fuiſſe demonſtrare ſe putat (a) authoritate Liuij, (b) & Halicarnaſſei, (c) quorum ille, *Seruium*, ait, *Aggere Vrbem circumdediſſe*, hic verò de Tarquinio dicit, *partem Vrbis cinxiſſe Aggere*: Strabo (d) etiam de Aggere loquens, in numero ſemper plurali, *fecerunt*, inquit, *& conſtituerunt*. Porta tandem inter Aggeres vocata binos eos fuiſſe conuincit. Verùm loca allata ſolùm ſuadent vnum, eundemque Aggerem à Seruio inchoatum, Tarquinium perfeciſſe: id quod eruditiſſimus Fabrettus (e) ex ipſamet Græca Halicarnaſſei phraſi mala fide à Nardino expoſita deducit. Adderem ego idipſum clarè indicaſſe Strabonem cum

Agge-

(a) *l.*4. *c.*2. (b) *l.*1. (c) *l.*4. (d) *l.*5. (e) *De Aquæduct. Diſſ.*3. *n.*254.

Aggerem in ſingulari nominans, *fecerunt*, inquit, *& conſtituerunt* in plurali, perindè ac ſi diceret eundemmet Aggerem à pluribus factum. Vndè mirum ſit Strabonem à Nardino in ſui fauorem adduci; Strabo enim Nardinum iugulat, cum, poſtquam vnius dumtaxàt Aggeris *ſex circitèr ſtadiorum* meminiſſet, concludit, *huiuſmodi eſt Romæ munitio*, quibus verbis omne aliud munimen excludit. Illud de porta inter Aggeres ingenioſè conciliauit Fabrettus, Viminalem intelligens, quam Strabo *ſub medio fuiſſe Aggere* aſſeruit.

Relicto ergo cum ſuo duplici Aggere Nardino, mœnium curſum proſequimur ab Eccleſia S. Euſebij per viam Sanctæ Crucis, cis tamen hoc Templum, ad Portam Cælimontanam, hodiè S. Ioannis; itaùt extrà muros relinqueretur tota illa planities, vbi nunc Villa Cultella, Templum S. Crucis, & Eccleſia S. Bibianæ; contra Nardinum, qui priſcos muros cum ijs, qui extant, à Porta S. Laurentij vſque ad Cælimontanam confundit, tàm amplam planitiem mœnibus includendo, apertè contra Halicarnaſſeum, qui ait, *per abrupta Collium* priſca mœnia excu rriſſe. A Porta S. Ioannis producebatur murus ad Arcum vſque illum, per quem nunc aqua Crabra, vulgò *la Marrana*, Romam ingreditur. Hinc ad dexteram flectendo per Cęlij

Mon-

Montis iuga, quibus Matthæiorum horti terminantur, ad Auentinum Montem pertingebant. Atque hìc toto Cęlo iterùm aberrauit Nardinus, cum, licèt non ſinè hæſitatione, ad Portam Latinam, & alteram S. Sebaſtiani protulit mœnia; quis enim capiat totam illam planitiem, quæ prædictas Portas, Templumque S. Xyſti interiacet, muro Vrbis clauſam, contra Halicarnaſſei fidem? Præterquamquòd ibidem non pauca ſepulchra ſe vidiſſe teſtatur Ligorius, quæ certè extrà Vrbem eſſe debuerunt: quibus adde lapidem milliarium graphicè demonſtrantem Portam Capenam nunc S. Sebaſtiani ad S. Xyſti Ædem locandam eſſe, vt infrà.

Mœnia igitur, poſt Cęlium circumductum, Auentinum amplectendo, per imas eius radices ad Portam S. Pauli, vel paulò cis, perlata, ad dexteram flectendo versùs Aggerem Pauli Tertij, & Arcum S. Lazari, in angulo, cui Eccleſia Prioratus, aliàs S. M. Auentinæ imminet, omninò deſinabant: ibi enim tyberis ipſe mœnium munere, iuxtà Halicarnaſſeum, fungebatur: deſiiſſe verò hìc, inditio eſt lateritius Arcus, ſicut & proximus in Auentini crepidine murus è quadrato lapide vetuſtus, qui iampridem viſebatur.. Tyberis ripa emenſa, inter Pontem *Rotto*, alterumue *di quattro Capi*, (vbi muri portio è quadrato lapide adhùc proſtat) aſ-

ſur-

ſurgens illicò murus,& ad dexteram flectens, iuga illa, quæ Monaſterio Turris Speculorum imminent (crediderim hanc Tarpeiam rupem fuiſſe) conſcendebat: indè ad Aræcęli ſchalas, iterùmque ad Macellum Coruorum, vndè itineris noſtri initia ſumpſimus. Hic eſt germanus mœnium Seruij Tullij gyrus iuxtà Halicarnaſſei, Plinij, & Strabonis itinerarium.

Remanet nunc poſtrema difficultas circa corundem mœnium magnitudinem. Quam determinare operoſum minimè foret; deſcripto enim eorum circuitu, integrum cuique eſſet illum menſorijs machinis ad calculum deferre. Sed ecce Plinius (*a*) nouam obſcuritatem nobis ſuffundit inquiens: *mœnia eius collegere ambitu Imperatoribus, Cenſoribuſque Veſpaſianis anno* 828. *paſs.XIII. M. CC.* Alia,quæ addit,verba, infrà dilucidabo. Ex Plinio ergo mœnia Seruij, XIII. milliaribus procurrebant. Loqui autem de Seruij mœnibus Plinium, indè liquet, quòd ante Aurelianum, qui longè poſt Plinium vixit, Seruij murum intactum remanſiſſe oſtenſum ſit. Hac non contentus magnitudine Lipſius, (*b*) & cum eo Cluuerius (*c*) numerum XIII. qui in Plinij libris legitur, tamquam corruptum ſic reformat: *Mœnia collegere ambitu XXIII. M.* Hoc additamento nec etiam ex-

(*a*) *l.3.c.5.* (*b*) *De magn.Rom.l.3.c.2.* (*c*) *Ital.l.3.c.2.*

expletus Iſaac Voſſius legit (*a*) *paſs. XXX. M.* quam vocat *conſtantem veterum librorum ſcripturam*; & poſteà addit, *niſi quod & in vulgatis, & in longè pluribus manu exaratis codicibus non XXX., ſed verò XIII.millia, & CC. inſuper exhibeantur paſſus*. Quod verum vtique eſt,nam Donatus teſtatur ſeptem ſe Vaticanę Bibliothecæ Codices vidiſſe, è quibus vnus vetuſtiſſimus, omnes verò habere XIII. M. Quam varietatem Voſſius Scriptorum imperitię adſcribit,qui Plinij exemplaria deprauarunt, Theodoſij præſertim tempore, qui proindè anno 15.regni ſui nouas Orbis menſuras conquiri curauit.

In tanta eruditorum hominum licentia, qui ampliandæ Vrbis libidine tot monſtra ediderunt,quid dicam? Si Vrbem imminuero, Vrbis gloriæ videbor cuiquam inuidiſſe: ſi tàm moſtrosè eamdem expatiari ſinam, Veritatis fronti turpem imprimi næuum patiar. At præualeat, inter hæc, veritatis ſtudium, & tàm inſolens Vrbis magnitudo decurtetur. Quare putauerim, ſi corrigendus ſit Plinij numerus, prima nota tantillum variata,prò XIII. M. reponendum eſſe VIII.M. Quam cogitationem, quæ nullo mihi duce ſubuenerat, non ſinè oblectatione comperij ab erudito Fabretto, (*b*) præoccupatam, ſicut mihi iampridem oſtendit Marcellus Seuerolius

(*a*) *De Rom. magn. c.1.* (*b*) *Num.261.*

lius eruditione non minùs,ac ingenio, quàm dignitate Illuſtriſſimus, cuius ſingulari erga me humanitati debeo, ſi quid in hiſce ſtudijs vmquam profeci. Quòd ſi deſcriptum ſupra mœnium Seruij gyrum quis ſeriò metiatur, octo illum milliaria non excedere obſeruabit. Et ſanè ſi nunc Romæ circuitus quatuordecim vix attingit milliaria, quamtumuis Campum Martium, Collem Hortulorum, Montem Teſtaceum, Vaticanum &c. comprehendat, quis reformidet aſſerere Seruij gyrum, additamenta hæc excludentem, longè anguſtiorem fuiſſe?

Rationes, quæ Lipſij emendationem promouerunt, ſunt, quòd Halicarnaſſeus (*a*) Romam dixerit non minorem Athenis: Athenarum verò ambitus colligitur ex Ariſtide, (*b*) qui ait itineris diurni latitudinem habuiſſe; & Thucidide, (*c*) qui Athenis ſtadia tribuit 178. imò Dio Chryſtomus (*d*) 200. tùm quia Plutarchus (*e*) Athenas comparat Syracuſis, quæ ex Strabone (*f*) ſtadia complectebantur 180. quæ omnia ferè milliaria 23. conficiunt.

Sed hæc argumenta modicum habent roboris, nam Ariſtides, & Strabo cum Athenis, & Syracuſis allatam ſuperiùs amplitudinem tribuunt, verbum addunt, *olim*, vt indicent

(*a*) *l.4.* (*b*) *Orat.Panathen.* (*c*) *l.2.* (*d*) *Orat.de Tyrann.* (*e*) *In Nicia.* (*f*) *l.6.*

cent ſuo tempore imminutam fuiſſe: at verò Halicarnaſſeus cum Vrbem Athenis comparauit, Athenas proùt ſuo tempore imminutæ proſtabant, conſiderauit. His adde Thucididem Athenarum gyro comprehendiſſe etiam Murum Phalaricum, Piræum, Longum Murum, & Munychiam Athenarum Suburbia, quæ ab Athenis diuerſa fuiſſe Ptolemæus (a) indicat, cum Athenas inter mediterraneas reponit Vrbes, Piræum verò, & Munychiam inter maritima loca recenſet. Clariſſimè omnium Plinius (b) ait: *Piræus, & Phalera V. M. paſs. muro recedentibus Athenis iuncti*. Vt ſtet ergo Halicarnaſſei comparatio, ſicut Romam ipſe neglectis Suburbijs accepit, ità Athenæ ſinè Suburbijs capiendæ ſunt, quarum circuitum ex Strabone colligitur fuiſſe milliariorum 9. circiter, quæ menſura adamuſſim congruit Plinij loco à nobis ſupra emendato, milliarium ſcilicèt 8. Quòd ſi hæc emendatio cuiquam diſpliceat vulgatæ lectionis tenaciori, dici rursùs poterit, aut Plinium in menſura deceptum, non ſatis perſpicuè apparētibus Vrbis mœnibus, ab ædificijs quippe omninò occupatis, vt teſtatur Halicarnaſſeus: (c) aut Turrium exporrectiones, & peculiares Capitolij muros in allata menſura ipſum comprehendiſſe.

Supereſt Voſſij commentum, qui Vrbem no-

(a) *Tab. 10. Europæ*. (b) *l. 3. c. 7.* (c) *l. 3.*

noſtram ſupra quàm ab alijs effectum ſit, ampliauit, ex Plinij textu malè à ſe intellecto. Ait citato loco Plinius, (*a*) *Eiuſdem ſpatij menſura currente à milliario in capite Romani Fori conſtituto ad ſingulas portas efficit paſs. per directum XXX. M. DCC. LXV. ad extrema verò tectorũ cum Caſtris Prætorijs ab eodem milliario per vicos omnium viarum menſura colligit paulò amplius ſeptuaginta millia paſſuum*. Super quo Plinij loco mirum eſt quam ingentem machinam, dicam fortaſſe meliùs, ſpecioſum ſomnium extulerit Voſſius. Cogitaui deliria hæc cachinnis potiùs excipere, quàm feriò euertere. Verùm cùm animaduerterim Voſſium à nemine hùcuſque, quòd ſciam, impugnatum, ſuaque cęteroqui molimina, ni vera, ingenioſa ſaltem eſſe; lubet his fabellis pauliſper immorari.

Ergò fingit Voſſius (*b*) milliarium Lapidem (ſitus erat hic in capite Romani Fori non longè à tyberi, ad eumque omnes Italiæ vias terminaſſe creditur) veluti centrum fuiſſe, circa quod Romana mœnia ſemicirculi figura percurrerent, cuius ſemicirculi chorda, ſeù potiùs diameter, foret tyberis, quippè qui à lapide milliario, quem centrum ipſe conſtituerat, non longè diſtabat. Hæmicycli hanc figuram Vrbi iamdudùm à Fabio Pictore traditam ait Voſſius. Semicir-



(*a*) *l.* 3. *c.* 5. (*b*) *De magn. Rom. c.* 1. *&* 3.

circuli huius diametrum vult ipſe millia paſſuum comprehendiſſe 20. itaût à lapide milliario tamquam centro ad ſingulas portas, æquali interuallo, (quod proprium circuli eſt) diſtantia foret milliariorum 10. qui numerus erat huius imaginarij Circuli ſemidiameter. Atque ità opinatur ipſe mœnia Vrbis ad decimum vſque viæ Oſtienſis lapidem propè Ficanam excurriſſe, ab oppoſita vero parte vſque penè Nomentum.

Hypotheſi hac ſemel firmata obuium fuit Voſſio triginta milliaria à Plinio aſſerta explicare: cùm enim iuxtà Archimedis regulas circulus habeat triplam penè ad ſuam diametrum proportionem, & circularis Vrbis diameter à Voſſio conſtituta ſit milliariorum 20. iam integer circulus milliaria habuiſſet 60. ſemicirculus verò 30. iuxtà Plinij textum. Ad explicanda verò milliaria 70. quæ idem Plinius in poſteriori allati textus parte aſſeruerat, nouum commentum comminiſcitur Voſſius. (a) Statuit ipſe quatuor paſſuum millibus extrà mœnia quaquauersùm excurriſſe Suburbia, itaût priori diametro milliariorum 20. alia octo hincindè acceſſerint: poſt quam acceſſionem, facto iterùm calculo, ex proportione tripla circuli ad diametrum, integer circulus fuiſſet milliariorum 84. ſemicirculus verò

(a) cap. 5.

verò 42. quem vult Voſſius fuiſſe circuitum Vrbis cum Suburbijs. Cui ſi addatur diameter, ſeù tyberis ripa ab Oſtia ad Nomentum milliariorum 28. integer conficietur Romæ cum Suburbijs vndiquè clauſæ gyrus milliariorum 70. proùt aſſeruit Plinius. Maximùm hoc Vrbis incrementum ait Voſſius extitiſſe ſub Auguſto, & Nerone, non verò ſub Aureliano, vt nos dicemus infrà: Reipublicæ autem tempore mœnia à tyberi, ex ea parte, quæ Oſtiam reſpicit, ad Anienem vſque perrexiſſe ſpatio milliariorum 22. magnitudini Athenarum æquali iuxtà ſuperiorem Lipſij explicationem: ab Aniene verò ad tyberim, ex ea parte, quæ Nomentum reſpicit, muro caruiſſe vſque ad Auguſtum, qui illum produxit, ſemicirculum complens.

Summas debemus ingenioſo Voſſio gratias, quòd Vrbem noſtram mirum in modum amplificauerit; vtinàm, vt magnificè, ità & verè; quid enim prodeſt fucata amplitudo nullis innixa fundamentis, ruinæque expoſita? Ad detegendum Voſſij errorem ſatis eſſent ea, quibus ſupra oſtendimus à Seruio Tullio vſque ad Aurelianum ampliatos non fuiſſe Vrbis muros. Accedat his Scriptorum omnium de ingenti hac magnitudine ſilentium; Plinij verò genuinum ſenſum mox dabo. Ad hæc; tàm vaſtæ molis nullum apparere in Romano agro veſtigium,

cùm Seruiani muri longè vetuſtioris extent adhùc rudera. Præterea ſepulchrum Cęſtij, Mauſoleum Auguſti, & Moles,ſeù ſepultura Hadriani, quæ vtiquê extrà Vrbem eſſe debuerunt, vt in Diſſert. de Sepulchris dicam, ſatis indicant ad ea loca mœnia Vrbis non pertigiſſe: Portam Capenam, ſeù S. Sebaſtiani non vltrà Almonem fluuium, hodiè Acquataccio,extitiſſe, teſtatur Statius: (*a*) Campum Martium etiam tempore Auguſti extrà Vrbem fuiſſe clarè aſſerit Liuius, (*b*) alijque: extrà Vrbem etiam Ianiculum ex Tuſcanico bello colligitur; Etruſci enim Ianiculum occupantes, extrà Vrbem adhùc erant. Sed quid plura commemoro? Expectentur quæ dicam paulò poſt de Aureliani muri amplitudine.

Senſus Plinij eſt, omnium viarum ductus à milliaria Columna ad Portas vſque vnà collectos, milliaria 30. perfeciſſe: viarum verò vniuerſæ Vrbis flexuoſas menſuras, & gyros milliaria compleuiſſe 70. Quod ſatis apertè Plinius ipſe indicat dicens, *per vicos omnium viarum menſura colligit paulò amplius LXXM. paſs.* Ex quibus apparet numerum hunc non ex mœnium circuitu, ſed ex vicis omnium viarum à Plinio collectum.

Quis enim, dùm ſanus ſit, ſibi perſuadeat in Vrbe Roma, quam Strabo *non delectu,*

(*a*) 5. *Sylu.* (*b*) *l.*2.

*ctu, ſed neceſſitate conditam* ait *ſinè vlla lege, proùt loci opportunitas ferebat*, tàm certam, exactamque rotunditatem ſtatuere voluiſſe Plinium, vt ad mathematicas leges Roma deuecta exactas circuli ad diametrum proportiones valeat reddere, ſicut Voſſius effinxit? Quid quòd circularis Voſſij figura, æqualiſque à milliaria columna ad Portas diſtantia, Vrbi minimè congruat oblongæ potiùs, imò & irregulari, ſinuoſæ, & laciniosæ, montium ſcilicèt flexuris, & amfractibus ſe accomodanti? Abeat ergo cum ſuis imaginarijs circulis malè circinatum Voſſij caput, & Romana amplitudo extrà fabellarum fines ſtet.

## SECTIO SECVNDA.

### *De Mœnibus Aureliani, & deinceps, ad noſtra vſque tempora.*

CIrcumſcriptis in hunce modum Seruij mœnibus, ijſdemque à plurimorum iniuria vindicatis, impręſentiarum Aureliani murus perluſtrandus eſt, cùm dictum ſuperiùs ſit ad hunc vſque Imperatorem antiquum murum illibatum ſtetiſſe. Quapropter operæ pretium minimè eſt, vt alias mœniorum ampliationes Seruium inter, atque Aurelianum, ſicut facit Panuinius, & Donatus,

conſideremus, quippè quas imaginarias omninò eſſe demonſtrauimus.

Imperatorem Aurelianum mœnia Vrbis propagaſſe, certò certiùs eſt plurimorum authoritate, quicquid effutiat Voſſius nullo innixus fundamento. Tria verò circa hanc propagationem, ſicut in muro Seruij Tullij præſtitimus, inueſtiganda ſunt. Primò horum mœnium amplitudo, ſecundò ſitus, tertiò, an eadem cum ijs, quæ nunc extant, fuerint, quoad gyrum inuariata. Incipiamus à poſtremo, ſicut etiam ſupra obſeruauimus, cum hoc ſit reliquorum baſis. Flauij Vopiſci (*a*) ſententia eſſe videtur murum Aureliani ab eo, qui nunc eſt, diuerſum fuiſſe, cum eidem L. M. paſs. circuitum attribuerit, ea verò quæ ſuperſunt mœnia vix XIIII. M. æquent. Rem tamen ſeriò conſideranti aliter res apparebit his rationibus. Nam Aurelianus Vrbem nouo muro cinxit, vt eam validiorem redderet contra hoſtium inſultus: tempore enim anteceſſoris ſui Gallieni triginta tyranni Romam inuaſerant:tàm portentoſa autem amplitudine, cui tuendæ infinita propemodùm militum multitudine opus fuiſſet, infirmatam potiùs reddidiſſet Aurelianus. Audiatur inſuper Eutropius, (*b*) qui de hoc Imperatore ait: *Vrbem muris firmioribus cinxit*: nulla tàm vaſtæ amplitudinis

(*a*) *In Aurel.* (*b*) *l.9.*

nis facta mentione, quam certè, vtpotè extrà ordinarias metas, prudens hiſtoricus minimè ſiluiſſet. Pendantur prætereà Sexti Aurelij verba ſic de eodem inquientis: *Nè vmquam, quæ per Gallienum euenerant, acciderent; muris Vrbem quamualidiſſimis laxiori ambitu circumſepſit:* vbi ſignificantiori phraſi muri validitatem, quam laxitatem exaggerat. Accedat his, tantæ amplitudinis nullum in proximis agris apparere veſtigium; quod ſi aſpicere potuiſſent ij Scriptores, quibus è longinquo res Romanæ maiores viſæ ſunt, in aliam certè ſententiam iuiſſent. Ad hæc, P. Victor colligens ſingularum Regionum diſtributiuè, vt cum ſchola loquar, ſumptarum gyros, ait fuiſſe pedum 210995. qui, iuxtà Plinij regulam, paſſus conficiunt 42200. Si ergo diſtributiuè acceptæ vix milliaria 43. conſtituebant, quam ſummam conſtituent, ſi collectiuè capiantur, cum ex mathematica demonſtratione in quolibet circulo longè minor ſit integra exterior peripheria, quam omnium figurarum circulo inſcriptarum?

Adde his, non apparere à quonam tàm eximia mœniorum vaſtitas decurtata fuerit. Ab Aureliano enim vſque ad Honorium, toto annorum 257. ſpatio hoſtiles incurſiones Vrbs nuſquam paſſa eſt. Alaricus, & Genſericus mœnibus pepercerunt predæ ſolùm inhiantes. A fortiori Odoacer, & Theo-

doricus, qui Romæ ſolium figere decreuerant: repararunt ipſi quinimò, vt Diſſert. 2. dictum eſt. Totilas *muri quidem in partibus multis tantum diruit, quanta tertia pars totius eſſet;* vt ait Procopius (a) ſed Belliſarius eos ſtatim reſtaurauit: quòd verò eoſdem minimè anguſtarit, clarè, niſi fallor, idem Procopius teſtatur de Belliſario inquiens: *cumque non poſſet eam mœnium partem, quam Totilas diruerat, breui inſtaurare, lapides, qui in proximo erant, in vnum coaceruatos, nullo ordine componebat*. Vbi notandum *reſtaurata* dici mœnia non anguſtata. Item ſi lapidibus, qui in proximo erant, è ruinis ſcilicèt ſuperſtitibus, vſus fuit Belliſarius, conſentaneum rationi eſt, vt dicamus in eodem ipſum ſitu muros refeciſſe, aliàs non lapides, *qui in proximo erant,* ſed è longinquo perductos Belliſarium adhibuiſſe ſcripſiſſet Procopius, quem ità concludentem audiamus: *per dies* 15. *quòd muri fuerat per Totilam diſturbatum reficitur*. Quæ ergo fuit hæc anguſtatio, quam plerique Belliſario attribuunt, *ſi quod muri fuerat diſturbatum,* tertia ſcilicèt pars, refectum eſt? Muro enim decurtato iam non illud ipſum, quod diſturbatum fuerat, tertia nimirùm pars, refectum fuiſſet. Et tandem Gregorius (b) prophetiam adducit almi Patris Benedicti prædicentis Romam à Gentibus minimè exter-

(a) *lib. 3. de bell. Got.* (b) *l. 2. Dial. c. 15.*

terminandam, ſed in ſemetipſa marcituram: id quod verè accidiſſe teſtatur Gregorius *ædificia*, inquiens, *longo ſenio laxata, quia ruinis crebreſcentibus proſternantur &c.* Nulla ergo imminutionis fit mentio, ſed ſolùm deſolationis.

Aliam adducit rationem non contemnendam Donatus (*a*) ab autopſia penè ipſa petitam. Circumeunti enim mœnia Vrbis, quę nunc extant, identitas, vt ſic dicam, eorum cum antiquis ſtatim apparet. Incipiamus, inquit ipſe, à Porta Flaminia hodiè *del Popolo*; quam in eodem penè ſitu fuiſſe Procopius (*b*) indicat, cùm ait Vitigem Gothum ad Pontem (de Miluo certè intelligit) quatuordecim ſtadia ab Vrbe diſtantem acceſſiſſe: quæ diſtantia etiam nùm ſeruatur. Idem ex conflictu Conſtantini, & Maxentij ad eundem Pontem facto colligitur, de quo Euſebius ait, (*c*) *Deus ipſe tyrannum longiſſimè à portis extrahit*: tunc ergo *longiſſimè* etiam, ſicut nunc, Pons Miluus ab Vrbe diſtabat. A Flaminia versùs Pincianam eunti murus obliquus apparet vulgò *Muro torto*, quem à Belliſarij temporibus eumdem in modum extitiſſe teſtatur Procopius: credentibus verò tunc Romanis eam ſciſſuram à B. Petro munitam, *nec reſarcire impoſterùm quiſquam auſus eſt*, ex eodem. Mœnia Salariæ Portæ ibidem olim

(*a*) *lib. 1. c. 17.* (*b*) *l. 1.* (*c*) *l. 1. c. 32. in Conſt.*

olim fuiſſe, inde colligitur, nam Templum S. Suſannæ fuerat eiuſdem Diuæ ædes, hæc verò ad Hortos Salluſtianos, Horti ad Portam Salariam, (*a*) igitur hæc Porta ætate Sanctæ Suſannæ, nempè ſub Diocletiano, à prædicto Templo non longè aberant, ſicut etiam nunc eidem proxima eſt, interiectis tantùm Salluſtianis Hortis. Muros Portæ Piæ non alibi fuiſſe locatos inde colligitur, nam Templum S. Agnetis poſt primum erat ab Vrbe lapidem, Conſtantini etiam tempore, (*b*) quæ diſtantia, hodièque ſeruatur. Caſtrum Prætorium, quod poſt Portam Piam viſitur, muros ibi vlteriùs non proceſſiſſe apertè demonſtrat. Templum S. Laurentij à Conſtantino conditum antiquis etiam temporibus dictum eſt *extrà muros*. (*c*) Extrà Portam Maiorem propè S. Crucis Templum vetus Ædes apparet ab Antiquarijs Veneris, & Cupidinis credita, quam P. Victor non longè à Porta Maiori locauit eodem, quo nunc extat, ſitu. Portam Latinam in eodem ſtare veſtigio, S. Ioannis ædicula, vulgò ante Portam Latinam teſtatur. Templum S. Sebaſtiani tempore D. Gregorij poſt ſecundum ab Vrbe milliarium, vt etiam hodiè, locatum erat; ait enim ipſe: (*d*) *quædam Sanctorum corpora vſque ad ſecundum Vrbis milliarium ducta*

ad

(*a*) *Bar. ann.294.* (*b*) *Pompon. Lætus in Vit. Gall.*
(*c*) *Prud. l.9.* (*d*) *l.3. epiſt.30.*

*ad locum, qui dicitur ad Catacumbas*. Templum S. Pauli à Conſtantino erectum Procopius (*a*) ait *diſtaſſe à mœnibus ſtadijs* 14. hodièque totidem diſtat. De Tranſtyberina Regione idem liquet ex Portæ Portuenſis ſtructura, cum inſcriptione Arcadij, & Honorij.

Argumentum hoc Patris Donati,&, vt ità dicam ocularis inſpectio, ſua energia non caret. Inſtare tamen poſſet quiſpiam nullum adhùc habere roboris, eò quòd Authores ab ipſo citati de Conſtantini ſolùm temporibus loquantur. Vnde ad ſummum colligi inde poſſe videtur, Conſtantini temporibus murum Vrbis eandem, quam nunc habet, amplitudinem obtinuiſſe: non verò neceſſariò infertur eiuſdem etiam magnitudinis ab Aureliano extructum fuiſſe. Quid enim vetat, nè dicamus mœnia ſub Aureliano ampliſſima, imminuta poſtea fuiſſe toto eo tempore, quod Aurelianum, & Conſtantinum interfuit? Inſtantiam hanc Donatus non præuidit. Vim tamen ſui argumenti minimè infringit. Qui enim aiunt abbreuiata fuiſſe mœnia Aureliani, à Iuſtiniano vtique inquiunt abbreuiata, cùm nonniſi poſt tot Vrbis inuaſiones, imminutis Ciuibus, minori ambitu opus eſſet. Nemo autem aſſeruit ante Conſtantinum Vrbis circuitum fuiſſe decumatum, tùm quòd nulla huius tunc fue-

rit

(*a*) *lib.* 2.

rit neceſſitas, inuaſionibus omninò quieſcentibus; tùm quòd Aurelianum, & Conſtantinum 31. dumtaxàt anni interceſſerint. Si ergo Conſtantini temporibus mœniorum circuitus idem ac nunc extabat, ſemper talem fuiſſe, etiam ſub Aureliano, credendum eſt.

Sed quid reponemus ad Flauium Vopiſcum? Voſſio enim, Cluuerio, & Lipſio ſupra ſatisfecimus. Suſpicatur Donatus, imò etiam Voſſius, cum Vopiſci locum corruptum eſſe: Blondus ſentit Vopiſcum Suburbia etiam comprehendiſſe: Nardinus notat additam fuiſſe à Vopiſco particulam, *propè*, quæ incertitudinem ſonat. Credunt nonnulli Vopiſcum rumore vulgi deceptum, qui res ſolet vt plurimùm amplificare, eas præſertim, quæ nequeunt vnico menſurari obtutu. At ego conſentaneè ad ea, quæ ſupra, Plinij textum explicaturus, aſſerui, dicerem nihil aliud Vopiſcum intendiſſe, quàm, menſura à milliaria Columna ad Portas recurrente, & muros circumeunte, adiectis etiam vicis, collecta fuiſſe milliaria 50.

Quoad ſecundum poſtulatum de mœniorum Aureliani magnitudine, paucis me expedio. Stabilito enim ſemel ea mœnia eadem cum noſtris fuiſſe, conſectarium eſt, vt dicamus illa, 14. milliaria non exceſſiſſe, tanta enim eorum, quæ nunc extant, comperta eſt amplitudo. Circa ſitum Aurelianei muri

non

non eſt cur diù immoremur, noſtro enim, cuique obuio, ſemel explorato, antiquum etiam illum compertum habebimus. Latas implet paginas Nardinus, vt indicet ſingula, quæ Aurelianus Vrbi adiecerat, ſuoque circumdederat muro, ſed fruſtrà; cum enim mœniorum Aureliani gyrus, idem quippe cum noſtro, notus iam ſit, circuitum inſuper mœniorum Seruij Tullij ex ſuperiùs dictis perſpectum habeamus; iam Aureliani additamentum clariſſimè nobis occurrit, eritque totum illud ſpatium, quod Seruij muros, & Aureliani, ſcilicèt noſtros ipſos, interiacet: cùm enim circulus minor maiori inſcribitur, diuerſitas vtriuſquè areæ erit portio illa, quæ inter maiorem, minoremque circulum mediat, vt, vel ſinè matheſi, oculus ipſe dignoſcit. Nè tamen quoad hanc etiam partem quicquam deficiat, dicò Aurelianum imprimis versùs Portam Sancti Laurentij, & Maiorem nonnihil addidiſſe. Item versùs Marranam, vbi murus angulum extrinſecùs facit, totam illam planitiem, quæ inter Templum S. Xyſti, & Portas Latinam, & S. Sebaſtiani iacet, muro incluſiſſe. Versùs Portam S. Pauli Montem Teſtaceum mœnibus circumdedit cum tota ſua, cui proſtat, planitie. Erant hic olim Vaſariorum officinæ, vt proximi tyberis aquis ſuæ arti neceſſarijs fruerentur: è fracto-

ctorum verò vaſorum teſtis Mons Teſtaceus inde dictus coaluit. At maxima omnium fuit additio Campi Martij. Quid nomen iſtud ſonet dubium eſt. Sentiunt aliqui totam eam planitiem complecti inter colles, & tyberim. Alij anguſtiorem faciunt, eò quòd ea planities prata etiam Flaminia comprehenderet. Alij è contra illum vſque ad Pontem Miluium extendunt. Sed magis placet prior vſurpatio, innixa authoritati Halicarnaſſei, (a) qui ipſum ait *ſitum Vrbem inter, & fluuium, Marti ſacratum, equis, & iuuentuti in armis exercendæ accomodum*, cùm antea Tarquiniorum fuerit, de quo alibi ſermo redibit. Addidit inſuper Aurelianus Collem Hortulorum, vbi hodie Templum SS. Trinitatis prominet, qui priùs extrà Vrbem fuerat.

Poſt Aurelianum vix quicquam vltrà Vrbi adiectum eſt. Conſtantinus diruto Caſtro Prætorio, relictoque extimo dumtaxàt muro, hoc ipſo Vrbis ambitum ampliorem fecit. Caſtrum Prætorium extitiſſe non longè à Porta, quæ nunc dicitur Pia, exporrectio illa quadrata extrà ordinem murorum, quæ adhuc viſitur, clarè demonſtrat. Caſtrum hoc, vt & alia, extruxit Tiberius monitu Seiani Prætorijs Cohortibus Præfecti. (b) Tranſlato per Conſtantinum in Thraciam Imperio imminui potiùs, quàm ampliari cę-

pit.

(a) *lib.5.* (b) *Tacit. l.4.*

pit Vrbis murus. Honorius, & Arcadius illum inſtaurarunt. Poſt Gothicam illuuionem collapſa mœnia refecit Theodoricus ex Amphitheatri marmoribus, quæ à Senatu ipſe petierat. Idem præſtiterunt Belliſarius, & Narſes poſt Vitigis, & Totilæ vaſtationes, vt in Diſſert. 2. Eamdem operam impigrè nauarunt Romani Pontifices. Gregorius II. à Porta S. Laurentij murum reſtituit. Idem præſtitit Gregorius III. & Hadrianus I. (*a*) Poſtmodum Leo IV. quindecim turres muro adiecit: eam quoque Vrbis partem, quæ hodie *Borgo* appellatur, veteri muro producto, qui circa molem Hadriani, & Xenodochium S. Spiritus tantùm protendebatur, mœnibus Vrbis incluſit, dictaque eſt Vrbs Leonina; quam Corſis habitandam dedit, vt Saracenis reſiſterent, qui iampridem Apoſtolorum Baſilicam inuaſerant. (*b*) Callixtus II. muros collabentes refecit. Item Clemens III. Gregorius IX. Vrbanus V. Martinus, & Nicolaus V. Pius, & Paulus II. Sixtus IV. Alexander VI. (*c*) Molem Hadriani Bonifacius IX. muniuit, & in arcem primus mutauit, cui Alexander VI. Propugnacula, Foſſam, & Aggeres addidit, ſicut & Paulus IV. at Paulus III. ingentem in Auentino munitionem inchoauit. Non diſſimiles fuerunt Iulius II. & III. Clemens VII. Gregorius XIII. & XV. Xy-

ſtus,

(*a*) *Anaſt. in Vit.* (*b*) *Plat. in Vit.* (*c*) *Ciacc. in Vit.*

ſtus, & Paulus V. Vrbanus VIII. & Innocentius X.

## SECTIO TERTIA.

*De alijs ad interiorem Vrbis deſcriptionem pertinentibus.*

VT coronidem huic Diſſertationi imponamus, reliqua omnia ad Topographiam Vrbis ſpectantia curioſè luſtranda ſunt. At primò quidem ea, quæ intra Vrbem, vt inde ad exteriora expeditiùs progrediamur. Hic autem mœnia ipſa Portas Vrbis ſtatim nobis ob oculos ponunt. Quas tamen ſi iuxtà Antiquariorum leges proſequi vellemus, ſpes omnis abriperetur tàm citò Vrbe egrediendi: diù enim Portarum inſpectioni inſiſtendum nobis foret, adeò plura, eaque tricis, atque ambagibus plena ſunt; quæ de Romæ Portis à Scriptoribus circumferuntur, vt illas dixeris denſiſſimis tenebrarum velis obductas, omninòque obſeratas. Quare illud nobis propoſitum eſt, relictis inanibus vitiligationibus, probabiliora ſolùm in medium afferre, ipſo oculo, & iudicio ducibus: cum animaduerterim ab Antiquarijs, Donato præſertim, & Nardino ſæpiùs Tulliani muri Portas cum recentioribus

Au-

Aureliani recinctus confundi. Præterquamquòd cum ipſi antiquæ Vrbis mœnia ſatis dilatauerint, in Portarum etiam ſitu lapſos quandoque fuiſſe neceſſe eſt.

Incipiamus verò ab Vrbe ipſa quadrata Romuli. Habuiſſe ipſam tres ad ſummum Portas teſtatur Plinius (*a*) inquiens: *Vrbem tres Portas habentem Romulus reliquit*. Scio longè plures apud Varronem, (*b*) & Feſtum reperiri, Mugoniam ſcilicèt, Trigoniam, Pandanam, Romanam, Romanulam, Liberam, Carmentalem, Ianualem &c. Exiſtimandum tamen eſt vnam, eamdemque Portam pluribus nominibus inſignitam, vt diuerſitas ſolis vocibus inſit. Prima fuit Romanula propè Velabrum, non longè à Diui Theodori Æde: eaque eſt, quam Liuius veterem Palatij Portam appellauit. Secunda fuit Mugonia in altero Palatini latere non procùl ab Arcu Titi: quod inde colligitur, nam Ancum Martium, quem ad Portam Mugoniam ædem habuiſſe teſtatur Varro, (*c*) ad Arcum Titi habitaſſe, Diſſert. ſequenti oſtendam. Tertia Trigonia Mugoniæ oppoſita versùs Circum Maximum collocanda eſt. Addi ſolet Pandana, quam non ineptè Nardinus (*d*) non Vrbis, ſed Capitolinæ Arcis Portam exiſtimat. Poſt adiectum Vrbi Capitolinum

I Ro-

(*a*) *lib.3.c.5.* (*b*) *lib.4. de l. l.* (*c*) *l.1.de Vit.Pop. Rom.* (*d*) *l.1.c.3.*

Romanula, quæ illum reſpiciebat, inutilis prorſus remanſit, duabus tamen reliquis immutatis. Nouæ huius additionis Portæ fuerunt Carmentalis, & Ianualis: prior quidem ad radices Capitolij versùs Tyberim non longè à Montanario Foro, itaùt Marcelli Theatrum, ſicut Feſtus ait, extrà eam fuerit. Secunda verò à Macrobio (*a*) in radicibus Viminalis conſtituitur; à Nardino autem, qui ſecundi huius Vrbis recinctus terminos nimis auarè reſtrinxerat, propè Sanctæ Martinæ Ædem collocatur. Mihi verò iuxtà ſuperiùs expoſita creditur Ianualis Porta extitiſſe in Capitolini radicibus ad Macellum Coruorum, quò mœnia poſt Sabinorum fœdus produximus; dubio enim procùl aliqua hìc eſſe debuit, vt mox ſubnectam.

Sed age iam inueſtigemus Seruij Tullij Portas. Atque hic primò occurrit ſatis perplexus Plinij (*b*) locus, qui de Portis inquit: *quæ hodie ſunt numero 37. itaùt duodecim ſemel numerentur, prætereanturque ex veteribus ſeptem, quæ eſſe deſierunt*. Quorum verborum ambiguitas Antiquarios in varias coegit abire ſententias. Lipſius hæc verba præterijt, cum tamen omnes Vaticani Codices eàdem exprimant. Panuinius legit 34. Marlianus (*c*) 24. Donatus (*d*) Plinium explicans ait; *Portas duodecim ſemel numerandas idem eſſe, ac pro vna*

(*a*) *l.1.Sat.* (*b*) *l.3.c.5.* (*c*) *l.1.c.6.* (*d*) *l.1.c.21.*

*vna habendas*: vnde ſi ſeptem prætereantur, quas deſijſſe ait Plinius, ſolæ ſuperſunt 19. id quod conſentire ait Donatus cum verbis Procopij, qui Vrbis Portas quatuordecim, Portulaſque alias quaſdam admiſit. Sed verò ſenſatiſſimè omnium ſe geſſiſſe mihi videtur Nardinus, (a) qui Plinij mentem ità declarat, oſtendendo pleraſque in Vrbe Portas Iani nomine fuiſſe appellatas, præſertim Carmentalem, de qua Liuius, *à dextro*, ait, *Iano Portæ Carmentalis profecti &c.* Cuius appellationis cauſa ea fuit, quòd huiuſmodi Portæ duplices forent ad modum porticus, duplicique oſtio præditæ, vt dicam Differt. de Foris: cuiuſmodi erat antiquior Porta Portuenſis, item Sancti Pauli, & Maior. Ex his facilis euadit Plinij mens, qui ad duplices haſce Portas reſpiciens ait, *ità ut duodecim ſemel numerentur*, nè ſcilicèt, cùm duplices eſſent, pro viginti quatuor acciperentur. Ex quibus conſequitur non benè ſenſiſſe Donatum, cùm voluit, iuxtà Plinij mentem, duodecim Portas pro vna habendas. Altera etiam supereſt Pliniani textus difficultas, vtrùm ſcilicèt ex ipſis triginta ſeptem Portis, veteres ſeptem, quæ eſſe deſierunt, ſubtrahi debeant, ſicut opinatur Donatus, an verò præter has ſeptem, quæ non adhùc extabant, ſuperſtites etiam fuerint 37. Qua in re in-



(a) lib. 1. c. 9.

Nardini etiam ſententiam pedibus eo, qui poſteriorem hanc partem ex ipſiſmet Plinij verbis ſatis ingeniosè tuetur. Quare Author hic, qui in ſuperioribus ſæpiſſimè mihi diſplicuerat, non ſinè laudis encomio prætereundus modò eſt. Quòd verò minimè omnium extet memoria, temporis cumprimis culpetur ingluuies, inſuper eius æui Scriptorum oſcitantia: nonnullæ etiam impoſterùm ſublatæ ſunt; quare Procopij tempore 14. dumtaxàt durabant.

Vt Portas ipſas Seruiani muri ſingillatim deſcribam, à radicibus ipſis Capitolini, quem Seruius Vrbi addidit, exordium duco. Inter Macellum Coruorum, & Traiani Columnam debuit certè Porta aliqua ad proximam Viam Latam egreſſum parare. Donato creditur Ratumena: Nardinus nihil prorsùs determinat: alij aliter ſentiunt. Mihi verò iuxtà ſuperiùs dicta hic collocanda creditur Ianualis, quam Romulus ipſe, addito Capitolino, conſtituerat: poſt adiectum enim à Seruio Quirinalem, hæc eadem Porta, priori ſitu retento, vel paululùm immutato, inutilis haùd remanſit. In rupibus Quirinalis vſque ad Portam Salariam quænam extiterit Porta, adhùc obſcurum. In Quirinali Salutarem locat Nardinus, necnon Catulariam, ſed nullo fulcro. Vbi nunc extat Salaria creditur ſita fuiſſe Collina, at magis introrsùm

verſùs Villam Mandoſiam, vbi Seruiani muri terminum ex ea parte conſtituimus. Porta Pia ſucceſſit in locum Nomentanæ, quam Liuius Figulenſem vocat: hæc tamen ante Aureliani dilatationem proximior erat Diocletiani Thermis, cum vlteriùs non protenderetur Seruij Tullij Agger. De Porta inter Aggeres valdè certant Antiquarij, Sed verò ex dictis conſtat eam fuiſſe Viminalem, hinc inter Aggeres appellatam, *quòd in medio eſſet Aggeris*, vt ex Strabone, & Fabretto ſupra demonſtrauimus. Non minorem excitauit controuerſiam Porta Eſquilina, de qua videatur Nardinus, Marlianus, & Panuinius profuſi non magis, quàm confuſi. Nos iuxtà ſuperiorem Seruiani muri productionem illam collocamus ante Sancti Euſebij Ædem, quò terminari diximus Seruij Aggerem, quem ab Halicarnaſſeo inter Collinam, & Eſquilinam vidimus conſtitutum. Porta Næuia confunditur vulgò cum Maiori: ſed malè, cum eòuſque non pertigiſſe Seruij murum oſtenſum ſit; vnde illam inter Eſquilinam, & Cælimontanam conſtituerem, nec fortaſſis incongruè intrà Alterianos Hortos, per quos antiqua mœnia produximus. Cælimontana eadem fuit cum illa, quam dicimus Sancti Ioannis. A Procopio (*a*) nuncupatur Aſinaria, quam appellationem inde



(*a*) *lib.*1. *de bell. Got.*

ſortitam ait Fuluius, (*a*) quòd per eam ingrederentur Neapolitani; at ego crederem denominationem hanc Aſinariæ ab ipſomet Fuluio Cælimontanæ inditam. Sed excluſis iocis, verè hoc nomen habuit vel ab Hortis Aſinij Pollionis, vt credit Donatus, vel ab Aſinio Gallo inſtauratore. Portam Metrodij, cuius meminit Gregorius (*b*) opinor fuiſſe illam, propè quam aqua Crabra, vulgò *la Marrana*, Romam ingreditur. De Latina fruſtrà diſſerit Nardinus; eò enim non producebatur Seruij murus. Capenam, hodie Sancti Sebaſtiani, ad Ædem Sancti Xyſti extaſſe dictum eſt; atque indicio eſſe poteſt Milliarius Lapis ſignatus numero I. ſeù milliarij vnius, in vinea Nobilium de Naris repertus, hodieque in Capitolio expoſitus, è qua retrocedendo ad Sancti Xyſti Ædem mille paſſus adamuſſim explentur. In Montis Auentini crepidine ad ſummum extitit Lauernalis. De Porta Trigemina, nunc Sancti Pauli, dubitari ſolet, an eadem fuerit cum Oſtienſi. Negat Nardinus, (*c*) & Fabrettus, (*d*) qui illam potiùs cum Nauali confundit. Sed relicto nomine, ad ſitum quod ſpectat, à Panuinio iuxtà Scholam Græcam collocatur, quòd tunc temporis Auentinus extrà Vrbem foret, à Claudio poſtea Pomerio incluſus.

Den-

( *a* ) *lib.1. cap.17.* ( *b* ) *lib.9. epiſt.69.* ( *c* ) *lib.1. c.9.*
( *d* ) *De Aquæduct. Diſſ.3.*

Denſiſſimus ſanè error ex confuſione Pomerij cum mœnibus ortus: licèt enim Auentinus ante Claudium extrà Pomerium fuerit, à Seruio tamen muro Vrbis ſeptum fuiſſe oſtenſum nobis eſt ſupra. Quare non reformido Portam Trigeminam in eodem, vel paululùm diuerſo, quo nunc extat, ſitu collocare, Tyberi tamen aliquantulùm propinquiorem. Propè hunc erat Flumentana, quam neſcio quo iudicio inter Capitolinum, & Quirinalem conſtituerit Donatus, (*a*) cùm ipſemet paulò antè dixerit: *hæc ab antiquis Flumentana dicta eſt, quòd Tyberis partem ea fluxiſſe affirmant*; quis enim ità deſipiat, vt Tyberim inter Capitolinum, & Quirinalem fluxiſſe exiſtimet? Poſt Flumentanam ſequebatur Carmentalis vna ex antiquioribus adhùc ſuperſtes. Tarpeiæ rupis abrupta Portis carere debuerunt ad Macellum vſque Coruorum, vnde iter noſtrum incępimus. Innumerabiles alias omitto huius antiqui muri Portas, ſeù potiùs innumerabilia Portarum nomina, nè paginas impleam verbis, & mentes legentium vmbris. Videatur Panuinius, & Marlianus, quibus magis lubuit Portas Vrbis contemplari, quàm Vrbem ipſam. Fateor hic me vniuerſo Topographorum Vrbis torrenti opponi; id verò non contradicendi œſtro, ſed vt ſapientiores ad me-



(*a*) *lib.1. c.21.*

liora depromenda prouocarem: à quibuſdum emendationem expecto, palynodiam non tàm pudoris, quàm profectus plenam præparo.

Aureliani recinctus nouas Portas minimè opus eſt vt conſideremus: nam oſtenſo ſemel eius gyri ambitum adhùc ſupereſſe, Portas etiam eaſdem cum ijs, quæ hodièque extant fuiſſe neceſſe eſt. Dilatato muro multas paſſæ ſunt antiquæ Portæ variationes. Addito enim Campo Martio, ſublata Ianuali ad Capitolini radices ſita, ſubſtitui cœpit Flaminia hodiè *del Popolo*. Ob additionem Montis Pincij aperta eſt Pinciana, quæ vulgò exiſtimatur Collatina, refragante tamen Nardino. Porta Salaria, ampliato illic muro, vlteriùs proceſſit: ſicut etiam Nomentana hodiè Pia, necnon Eſquilina nunc *di S. Lorenzo*, pariter Næuia, hiſce temporibus *Porta Maggiore*. Latas ſcio impleri paginas ab Antiquarijs, præſertim Nardino, ad veſtigandum, nùm verè Porta Maior fuerit antiqua Næuia, ſicut Eſquilina eadem cum S.Laurentij, Nomentàna cum Pia &c.ſed cùr vocibus immorandum, cùm ſitus ipſos ſtudioſè venandi onus nobis incumbat? Quare conſultiùs erit hunc pedibus, & iudicio, voces verò ſolis oculis apud Calepinos Amaltheas, & Nizolios explorare. Ad rem, & in viam. Immota permanſit Cælimontana. Ad-

dita

dita fuit Latina poſt adiectum Vrbi Cælio-lum. Proceſſit vltrà Capena vbi hodiè Porta Sancti Sebaſtiani. Cincto muris Teſtaceo modicam variationem paſſa eſt Porta Trigemina. Ab altera Tyberis ripa conſtituta fuit Portuenſis paulò vlteriùs ac nunc viſitur: Vrbanus enim Octauus Vrbis murum ab ea parte reſtrinxit. Acceſſit Porta Aurelia, Panuinio Ianiculenſis, vulgò *di San Pancratio*. Septimiana vel quòd ſubtùs Ianum, vel à Septimio Seuero ità appellata, etiam inter nouas recenſenda eſt, quidquid ſomniauerit Panuinius. Poſt additam Leoninam Vrbem alias etiam Portas aperuerunt Romani Pontifices Leo IV. alijque nonnulli.

Prolixam inſtituunt Diſſertationem de Porta Triumphali Donatus, & Nardinus. Sed ego paucis hanc rem expedio. Olim Triumphalis erat Capena, extrà quam erat Martis Templum, & Senaculum, vbi Senatus ijs concendebatur, qui triumphum poſcerent. Cùm poſteà frequentari cępiſſet Campus Martius, Triumphalis Porta euaſit Ianualis, è qua ad Campum Martium patebat aditus: vndè legimus triumphaturis Senatum in Circo Flaminio, qui erat in Campo Martio, dari ſolitum. Tandem poſtquam Aurelianus mœnia iuxtà Tyberim dilatauit, ſublata Ianiculari, cępit triumphalis pompa per nouam Portam in triumphali Ponte erecta,

Trium-

Triumphali imposterùm appellata, perduci. De Triumphali autem Ponte dicemus paulò posteà; ſicut de vniuerſo hoc argumento nonnulla etiam redibunt tom. 3. Diſſert. de Triumphis.

Antequam è Portis egrediamur, ſeptem Vrbis Colles perluſtrandi ſunt. Palatinus quadratæ Vrbis baſis, anteà Palantium, poſteà Palatium, *quòd Palantes cum Euandro in eo habitarint*, vt ait Varro: (a) *vel à pecorum balatu, quaſi Balantium*, vt ait Feſtus; vel quòd pecudes ibi palare, ideſt errare ſolerent, iuxtà Ouidij explicationem. Proximus ei eſt Capitolinus ità dictus, quòd cùm fundamenta Templi Iouis ibi foderentur, hominis caput (quem Tolum appellatum fuiſſe ſcribit, nulli tamen veterum innixus, Arnobius) repertum ſit; anteà enim dicebatur Saturnius, & Tarpeius, ſicut laudatus refert Varro. Duas habet ſummitates, quarum vna versùs Tyberim Saxi Tarpeij nomine vocata, hodièque *Monte Caprino*, vbi Arcem ſtruxit Romulus; (b) altera versùs Quirinalem, vbi Ædes nunc Aræcæli, quæ abſolutè Capitolij nomine inſignita eſt, vt potior Antiquariorum pars apud Fuluium adſtruit. Ad alterum Palatini latus aſſurgit Cælius, cui nomen dedit Cælius Vibellus Tuſcorum Dux, qui Romulo contra Sabinos ſuppetias tu-

(a) *4. d. ll.* (b) *Plut. in Cam.*

tulit, vt teſtis ibidem Varro. Ad meridiem Palatino iungitur Auentinus, *à Rege Auentino Albano quòd ibi ſit ſepultus; vel ab auibus, vel ab aduentu hominũ, quòd commune Latinorum ibi Dianæ Templum ſit conſtitutum*, nominatus, ſicut etiam ait Varro. Ad radices Capitolini incipit Quirinalis, anteà Salutaris, Mutialis, Latiaris, & Agon, poſteà à Templo Quirini; vel à Quiritibus eò commigrantibus, Quirinalis, hodiè *Monte Cauallo*, à duabus marmoreis ſtatuis Alexandri Magni Bucephalũ domantis; quas Conſtantinus Alexandria Romam tranſtulit. Habet hic ab ortu Eſquilinum, & Viminalem. Prior ex pluribus conſtans collibus nomen ſumpſit, *quòd excultus fuerit à Rege Tullo*, vt inquit Varro. Hic verò mons eſt omnium amplitudine maximus. Viminalis *vel à Ioue Viminio, quòd ibi aræ ſunt eius; aut quòd ibi vimineta fuerunt*, cùm eodem Varrone loquor, *ſeù viminum ſylua*, vt explicat Feſtus. Atque hi ſunt ſeptem celeberrimi Vrbis Colles: quatuor alij ſequuntur minùs illuſtres. Collis Hortulorum à proximis Hortis Salluſtianis, aliàs Pincius à Pinciorum domo, hodiè *la Trinità de' Monti*. Cæliolus propè Cælium, vbi nunc Porta ſita eſt Latina. Ianiculus in Tranſtyberi ità dictus, quòd ibi habitauerit Ianus, hodiè Montorius, ſeù Mons aureus à flauis arenis, ſicut è ſuo cerebro ſtatuit Panuinius. Tandem

Vaticanus, qui olim extrà Vrbem, à Vaticano Deo denominatus, vt indicat Varro. De Citorio, alijſque minoribus Collibus dicam alibi.

E' Collibus importunum minimè erit ad Fontes digredi, quibus olim Roma, antè aduectas è longinquo exteras aquas, irrigabatur ſpatio annorum ccccxlj. Primus enim omnium Appius Claudius Cenſor cognomen Cæcus anno ccccxlij. aquam Claudiam Romam corriuauit, vt in Diſſert. de Aquæduct. dicam. Antè id temporis Vrbs in montibus collocata modicis, quos mox adnectam, Fontibus contenta fuit. Aqua Mercurij Nardino creditur ad radices Cęlij, vel Auentini ſcaturijſſe: aſt alium etiam Nardino inuiſum Mercurij Fontem extrà Portam Capenam inſignem, cuius aquis religiosè ablui mercatores ſolerent, alibi ex Ouidio indicabimus tom.3. Diſſert. de Feſtis. Stagnum Iuturnę è crepidine Palatini versùs Romanum Forum manabat: ex eadem Fons Lupercalis à Lupercalium cauerna ità appellatus. Aquæ Lautulæ è radicibus Capitolij ad idem Forum profluebant. Fontes Pici, & Fauni è ſpelunca quadam ſub Auentino orti tanquam religioſi habebantur. Accedebat his Almon paruus fluuius, hodiè *Acquataccio* extrà Portam Capenam. Fons Ægeriæ, ſicut etiam Petronius, non magnæ erant vtilitatis,

tis, quòd ab Vrbe diſtarent. Non deerant putei, & cyſternæ, vt in Diſſert. de Domibus. Aqua etiam Tyberis vſui erat, vt mox addam.

Ab aquis greſſum facio ad Cloacas aquarum receptacula. Earum ſtructura, licèt minor cuiquam videatur, tantæ tamen fuit magnificentiæ, vt Halicarnaſſeus (*a*) pronunciauerit: *mihi ſanè tria magnificentiſſima videntur, ex quibus maximè apparet amplitudo Romani Imperij, Aquæductus, Viæ ſtratæ, & hæ Cloacæ: reputanti non ſolùm vtilitatem, verùm etiam impenſarum magnitudinem, quam vel hinc licèt conijcere, quòd neglectas aliquandò Cenſores mille talentis purgandas locauerint*. De iiſdem ità ſcripſit non ſinè hyperbolis ſuſpicione Caſſiodorus: (*b*) *quæ tantum viſentibus conferunt ſtuporem, vt aliarum Ciuitatum poſſint miracula ſuperare. Videas illic fluuios quaſi montibus concauis clauſos per ingentia ſtagna decurrere. Videas ſtructis nauibus per aquas rapidas cum minima ſollicitudine nauigari. Hinc Roma ſingularis quanta in te ſit poteſt colligi magnitudo: quæ enim Vrbs audeat tuis culminibus contendere, quando nec ima tua poſſint ſimilitudinem reperire?* Primus Cloacas inuexit Tarquinius Priſcus ad ſiccandas Paludes. Inter Palatinum, Capitolinum, & Quirinalem plurimis diſpertitæ ramis ad Forum concurrebant. Cloacam maximam à Foro ad

(*a*) *l.3.* (*b*) *l.3. epiſt.3.*

ad Tyberim Tarquinius Superbus perduxit ex Liuio, (*a*) qui addit; *quibus duobus operibus vix noua hæc magnificentia quicquam adæquare potuit*. Alias poſteà condidere M. Cato, & Valerius Flaccus Cenſores. (*b*) Agrippa ſub Auguſto purgatis veteribus nouas adiecit: *Suffoſſis Montibus, atque Vrbe penſili, ſubterque nauigata*, vt ait Plinius. (*c*) Harum vnam fuiſſe ſuſpicatur Nardinus, (*d*) quæ in Campo Martio propè Ripettam viſitur, ſicut etiam illam, quæ à vico *de' Chiauari* per Templum S. Ignatij ad Quirinalem excurrit.

Deſcribendæ nunc forent Vrbis Viæ, per quas ſi noſtrum inſtituere vellemus iter, Vrbe egreſſis vniuerſa penè Italia percurrenda nobis foret, abſque ſpe ſubitò Romam remeandi. Viæ enim ipſæ duplicis fuere generis, aliæ intrà Vrbem, aliæ à Columna Milliaria in capite Romani Fori ſita incipientes, per vniuerſam Italiam propagabantur, cuiuſmodi fuere Appia, Flaminia, Æmilia &c. Secundi huiuſce generis Vias ſaniori conſilio omittendas duxi, tùm quòd de iiſdem ſingularem libellum ad vmbilicum penè perduxerit Reuerendiſſimus Cæleſtinorum Generalis Guicciardinus ad vniuerſæ propè Italię ſplendorem mox in lucem edendum; tùm quòd non Italicam, ſed Romanam dumtaxàt Antiquitatem nobis perſcrutari

(*a*) *l.1.* (*b*) *Liu.l.9.* (*c*) *l.36. c.15.* (*d*) *l.8. c.5.*

tari propoſuerimus. Quare, vt noſtro propiùs inſiſtamus argumento, Vias dumtaxat Vrbis percurram. Eæ, quarum nonnulla extat memoria, fuerunt Sacra, Noua, Lata, Recta, Triumphalis, Alta, Fornicata, Subura, & Carinæ. Poſt quas nonnulla etiam de Vicis innuam.

Præcedat ſingulis Sacra Via ità appellata, *quod in ea fœdus ictum ſit inter Romulum, & Tatium*, vt ait Feſtus. Hanc à Foro incępiſſe præter alios teſtatur Appianus, (*a*) qui narrat Octauium è Via Sacra in Forum erupiſſe. Incipiebat ab Arcu Fabiano, de quo Aſconius (*b*) inquit: *Fornix Fabianus Arcus eſt in Via Sacra à Fabio Cenſore inſtructus*: Hic verò ſitus erat propè Templum S. Laurentij in Miranda ex Trebellio. Hinc Via ipſa Sacra per Ædes Sancti Coſmæ, & Pacis excurrebat, vt colligitur ex Vopiſco. (*c*) Opinati ſunt nonnulli è Templo Pacis flexiſſe Viam ad Arcum Titi. Hunc tamen errorem fusè quidem reijcit Nardinus ex ſitu ipſo Arcus eminentiori; an verò probè, non auſim determinare, cùm inſolens minimè ſit vias quandoque per lenes cliuos perduci, in Vrbe præſertim Collibus vtrinque coronata. In eo certè Nardinum laudauerim, quòd Sacram Viam recto tramite per Templum, & Hortos Sanctæ Mariæ Nouæ ad Amphithea-

(*a*) 1. *de Bell.Ciu.* (*b*) *In* 2. *Verr.* (*c*) *In Gallien.*

theatrum Flauij, ſeù Coloſſæum protendat: quam coniecturam aliter ac ipſe oſtēderem, obſeruando inter omnes Coloſſæi extimos arcus, ſeù oſtia, vnum, quod reliquos amplitudine excedit, Hortis Sanctæ Mariæ Nouæ opponi: cùm autem per maius illud oſtium Amphitheatrales Machinas per Sacram Viam perduci ſolitas non raro legamus, conſentaneum eſt Sacram Viam per eoſdem Hortos recta linea excurriſſe, vt ità in patulum illum Coloſſæi arcum immitteretur; ſi enim ad Arcū Titi flexiſſet, cur Sanctæ Mariæ Nouæ Hortis, & non potiùs Arcui Titi oppoſitum maius Amphitheatri oſtium collocauiſſent? Viæ Sacræ ramus ab angulo Fori ſub Palatino per Forum ipſum producebatur.

Via Noua Foro Romano iuncta non longè à Templo Sanctæ Mariæ Liberatricis in Velabrum deſinebat. Aperuit eam Tarquinius Priſcus cùm Cloacam ſtruxit à Foro ad Tyberim: tunc enim Cloacæ non ſub ædificijs iacebant, *ſed per publicum ducta*, vt ait Liuius. (a) Alteram Viam Nouam per Circum Maximum ad Thermas Antonianas parauit Caracalla ex Spartiano: quam ineptè Fuluius, & Marlianus cùm priori confundunt. Via Lata è radicibus Capitolij ad Forum Columnæ, vt vult Panuinius; aut potiùs ad

(a) *lib.5.*

ad Plateam *di Sciarra*; hinc enim initium ducebat Flaminia, vna è Vijs extrà Vrbem. Viam Rectam vt compendiosè, ità falsò definit Panuinius *propè Flaminiam per longitudinem Campi Martij*. Donato creditur inter Pontem Xyſtum, & alterum Sancti Angeli: at cùm poſtremus nondùm adeſſet primis inuectæ adhùc Viæ Rectæ temporibus, magis verè illam reponerem inter Pontem Xyſtum, & Triumphalem. Huic Viæ ſucceſſit Iulia, inter præclariores noſtræ Vrbis, à Iulio Papa excitata. Via Triumphalis eadem prorsùs fuit cùm Recta, quæ hanc appellationem meruit, quòd per eam Triumphalis Pompa duci ſoleret. Via Alta erat in dorſo Quirinalis, ab equis marmoreis ad Portam Piam. Via Fornicata propè Fontem *di Treui*, vbi Sanctæ Mariæ in Fornica Templum adhùc extat.

Antiqua Subura, & Carinæ non modicum in Antiquariorum Muſeis pulueremexcitarunt. Creditur vulgò priſca Subura eadem cùm illa, quæ hodièque hoc nomine appellatur: imò Donatus (*a*) illius fines longè, latèque diffundit per cliuum Sanctæ Luciæ in Silice ad Arcum *de' Pantani*, Forum Cæſaris, Coloſſæum, Ædem Sanctæ Agathæ in Quirinali, & Viminalem. At quam abs re is viderit, qui tàm vaſtam menſus ſit amplitu-

K

(*a*) *l*.3.*c*.10.

tudinem: ità enim vna Subura integram abſorbuiſſet Regionem quartam, parum quintæ, item ſextæ, & tertiæ: cùm tamen ipſa non Regio foret, ſed ſecundæ Regionis via ex Rufo, & Victore. Quibus accedit nuſquam legi Forum Cæſaris, Neruæ, Templum Pacis, aliaque proxima ædificia in Subura fuiſſe. Collocat hanc Panuinius in valle ab Æde Sancti Gregorij ad Arcum Conſtantini inter Palatinum, & Cælium; at nullo duce, aut fundamento. Optimè omnium Nardinus (*a*) antiquam Suburam protrahit à Templo Sanctorum Petri, & Marcellini ad Coloſſæum, hac perductus ratione, quòd Varro ità inquiat: *Suburam dictam puto Sucuſam, quòd ſuccurrit Carinis*: Feſtus verò ex Verrio *à Pago Sucuſano*: & paulò infrà ità dictam opinatur *à Statiuo præſidio, quod ſolitum ſit ſuccurrere Eſquilijs, infeſtantibus eam partem Vrbis Gabinis*. Ex quibus concludere ſit tùm Pagum Sucuſanum, tùm Suburam ipſam non inter Cælium, & Palatinum, aut alibi, ſed in Eſquilijs non procùl à Porta Maiori, qua ad Gabios itur, extitiſſe, vt poſſet *Statiuum præſidium* contra Gabinos Eſquilias ipſas tueri, antequam hæ à Seruio muris cingerentur. Adderem inſuper Plinij Secundi domum collocari à Martiali (*b*) in Eſquilijs, fateri verò Plinium (*c*) ipſum ſe in Subura habi-

(*a*) *l.3.c.6.* (*b*) *l.10.epiſt.19.* (*c*) *l.3.epiſt.vlt.*

habitaſſe. Hanc locum permutaſſe exiſtimat Nardinus Gregorij Septimi tempore, cùm exercitus Roberti Guiſcardi, omnibus deuaſtatis inter Capitolium, & Lateranum, Suburanos aliò tranſmigrare coegit. Fateor hìc Nardini coniecturas euincere quidem Suburam nec ad Arcum Conſtantini, vt ſentit Panuinius, nec ad Quirinalem &c. vt Donati fuit placitum, pertigiſſe; nihil tamen obſtare quò minus eo loci, vbi & recens proſtat, veterem etiam collocemus Eſquilinam versùs Portam, vel Nęuiam, è quibus ad Gabinos etiam patebat aditus: ità enim optimè valuiſſet Eſquilias contra Gabinorum tueri inuaſiones, ſicut Feſtus aiebat. Vtut ſit, hæc via inter Principaliores olim erat, omnium frequentatiſſima ob perpetuum in ea Emporicum; (*a*) hinc lupanaribus erat referta, vt præter Rufum, & Victorem, Poetæ paſſim teſtantur. Huius Viæ delicias explicare videtur Vmbricius cùm apud Iuuenalem (*b*) Vrbis illecebras faſtidiens ait: *ego vel Prochytam præpono Suburæ*. Qua in re videſis Nardinum, quem inoffenſo pede quoad hoc perlegi poſſe adiudico.

Superſunt Carinæ, quas Fuluius, Blondus, & Marlianus nihil aliud fuiſſe aiunt, quam Domus illas in parte Eſquiliarum auſtrali inter Ædes Sancti Martini de Montibus, &



(*a*) *Mart. l. 7. epig. 30.* (*b*) *Sat. 3.*

Sanctorum Petri, & Marcellini, eò quòd lenes horum Collium Cliui ſimul iuncti Carinæ nauium ſimilitudinem referant. At obſtat cum Victore Rufus, qui Carinas in quarta Regione, eàque planâ conſtituunt, cùm Eſquiliæ è quinta, & tertia Regione fuerint. Non negauerim antiquiùs ſingulas Eſquilini, Palatini, & Capitolij valles Carinarum nomine ob nauium ſimilitudinem appellari ſolitas: tractu autem temporis vox hæc vni Viæ hæſit, quæ nullibi magis commodè locari poteſt, quàm inter Hortos Piorum, & Eſquilias vſque ad *Tor de Conti*. Ædificijs ornatam declarat Seruius, (*a*) cùm Carinas *Lautas* vocat.

Nè quicquam noſtræ deſit Vrbis Topographiæ, vicorum etiam inſigniorum deſcriptionem ſubnectimus. Vt verò à proximè dictis Carinis iter ordiamur occurrit primò Vicus Cyprius Carinis ipſis conterminus: etenim à Turri *de Conti*, vbi Carinas terminauimus, excurrebat ille ad Templum Beatæ Mariæ de Montibus, licèt vulgò conſtituatur à Templo Pacis per Hortos Piorum ad Eccleſiam Sancti Petri ad Vincula. Cyprio proximus erat Sceleratus propè Ædem Sanctæ Mariæ de Montibus versùs Cliuum Virbium in recenti Subura locatum: quod colligitur ex Liuio, qui de vxore Tarquinij Su-

(*a*) 8. *æneid.*

Superbi, quæ ſuper occiſi Patris cadauer duci iuſſit carpentum, ait, *flectente carpentum dextera ad Virbium Cliuum*: è qua immanitate Scelerati titulus Vico huic manſit. Vicus Africus fuit in Eſquilijs. (*a*) Vicus Vſtrinus, & Palloris propè Portam Eſquilinam in Puticulis, vbi pauperum erant ſepulturæ. Vicus Patricius etiam in Eſquilijs propè recentem Suburam à Cloaca ad Sanctæ Pudentianæ Ædem. Vicus Lateritius non procùl à S. Praxedis Æde. Vicus Africus etiam in Eſquilijs. Vicus Fabricij ad Portam Capenam. Fortunarum ad Collinam. Fortunæ Deſpicientis in Palatino. Vicus Iani propè Marcelli Theatrum. (*b*) Iugarius ad Capitolini radices inter Forum, & Portam Carmentalem. Creditur idem cum Thurario, ſed apud Victorem diſtinguitur. Epimelius, qui in Iugario legitur, falsò exiſtimatur Vicus, cùm potiùs eſſet Platea. A Iugario ad Velabrum, ſeù Pontem Sanctæ Mariæ erat Vicus Thuſcus. Vici Laureti Maior, & Minor in Auentino, vbi ſpelunca è lauris Titi Tatij. Mamertinus, hodiè *la Salita di Marforio*. Mamurri propè Eccleſiam Sanctæ Suſannæ. Muſtellarius in Templo SS. Dominici, & Xyſti. Piſcarius propè Forum eius nominis. Publicus à Via Sacra ad Circum. Quirini in Valle ad Ædem S. Vitalis. Sanda-



(*a*) *Varr. 4. l. n.* (*b*) *Liu. l. 7.*

liarius, vbi librorum officinæ, ab Arcu Titi ad radices Eſquiliarum. Sigillarius Maior à Foro Traiano ad SS. Apoſtolorum Eccleſiam. Minor à Foro Auguſti ad Traiani; vbi Argentariorum tabernæ. Archimonius propè Ædem Sancti Nicolai iampridem de Archimonijs, nunc *à Capo le Caſe*. Bubularius propè Palatinum, idem fortaſſis cum via, quæ *Capita Bubula* olim dicta eſt. Corneliorum in Hortis Columnenſibus. Vicus Curiarum contra Diui Gregorij Templum. Vicus Colapeti, vel vt in Capitolina baſi, Colafiti Paſtoris in Regione xij. Brutianus, quem Brutij incolebant, in Tranſtyberi ad Ianiculum. Vicus Vrſi Pileati vbi S.Bibianæ Ædes. Vicus Solis in Quirinali. Argiletum à Foro Olitorio ad Vicum Thuſcum. Sed de his ſatis.

## SECTIO VLTIMA.

### *De reliquis extrà Vrbem.*

MAnſimus diù in Vijs, pulchritudinem Vrbis inſpecturi. Exteriora manent Vrbi equidem nec amplitudine, nec maieſtate ipſa minora. Egreſſum verò non è Portis, quas iam inſpeximus, ſed è Pontibus auſpicamur. Octo numerãtur à Victore, Miluio etiam comprehenſo: at intrà Vrbem ſoli ſeptem. Horum antiquiſſimus fuit Sublicius

ab Anco Martio extructus, cùm Tranſtyberinam Regionem Vrbi addidit. (*a*) Sublicij nomen è lignis, quibus componebatur, promeruit, ligna enim ſublicia appellari priſcis ſolebant ex Feſto: vndè etiam Roboreus dicitur Ouidio: (*b*) cùm verò ferreis clauis ligna commiſſa eſſent, adeòque in bello Hetruſco ægrè reuelli potuerit, ſtatutum fuit, vt impoſterùm nonniſi ligneos haberet clauos. (*c*) Ligneus ſtetit vſque ad tempora Auguſti, imò & Veſpaſiani, vt ex eodem Plinio colligi poteſt. Sub Antonino etiam eiuſdem Pontis reſtauratore ligneum perduraſſe oſtendunt nummi apud Ioannem Sambucum in ſuis Emblematibus circa finem. Vndè non rectè ab aliquibus creditur Æmilius quidam Prætor hunc Pontem è marmoribus refeciſſe; tùm quòd id minimè apud priſcos Scriptores reperire ſit; tùm quòd reficiendi eius cura ſolis Pontificibus commiſſa foret: vndè Varro (*d*) Pontificis nomen à Ponte ipſo deriuat: niſi dicere velis ab Æmilio Lepido Triumuiro, & Pontifice Maximo extructum, vndè & nomen etiam Æmilij ſumpſerit apud Victorem, cui non abnuo, dummodò ligneus adhùc ſtet; cùm nonniſi ſub Hadriano Primo Summo Pontifice marmoreus reperiatur extructus apud Platinam ex



(*a*) *Halic. l. 3.* (*b*) *5. Faſt.* (*c*) *Plin. lib. 36. c. 15.*
(*d*) *lib. 4. de l. l.*

Anaſtaſio. Circa huius Pontis ſitum nonnulla eſt controuerſia. Etenim collocatus creditur vbi hodièque Pilæ viſuntur propè Tyberis ripam, in qua nauium ſtatio, vulgò *à Ripa Grande*. Sentiunt tamen alij propè Scholam Græcam, *alla Marmorata* ſitum fuiſſe contra Victorem, & Architecturæ ipſius leges; quis enim ſibi ſuadeat Sublicium Pontem ibi locatum, cui propinquus alter Sanctæ Mariæ extabat? Id enim neque neceſſitas vlla, neque eorum temporum caritas pati videtur.

Pons vulgò *di Santa Maria* ab Æde S. Mariæ Ægyptiacæ propinquiori ità appellatus, idem profectò eſſe debuit cum Palatino, cuius meminit Victor. Vocari etiam ſolet Senatorius, at nullo inquit Nardinus (*a*) fundamento. Primus fuit è marmoreis intrà Vrbem erectis, vndè Liuio (*b*) abſolutè Pons nuncupatur. Inſtaurarunt illum primò Iulius III. deindè Gregorius XIII. at nunc inundationibus proruptus feriatur. Duorum Tyberinæ Inſulę Pontium primus eſt Fabritius, qui ab Vrbe ad Inſulam ducit, hodièque dicitur *di quattro Capi* ob Iani quadriformis ſtatuam: eius Author Fabricius poſt Catilinæ coniurationem ex Dione. (*c*) Alter eſt Cęſtius, qui ab Inſula ad Tranſtyberinam fert Regionem, cuius Author Cęſtius Gallus Con-

(*a*) *l.* 8. *c.* 3. (*b*) *l.* 10. (*c*) *l.* 37.

Conſul ſub Tiberio, vt ſentit Panuinius; licèt non inſulsè exiſtimet Nardinus eum Reipublicæ tempore erectum, cùm credi nequeat Tiberij ſuperbiam pati voluiſſe, vt tàm diues ſtructura ſuo nomine non inſigniretur. Eumdem reſtaurarunt Valentinianus, Valens, & Gratianus ex inſcriptione, quæ adhùc in hoc Ponte viſitur. Vterque fuit marmoreus: ſed anteà ligneos fuiſſe acutè magis, quàm ſcitè Nardinus ſuſpicatur.

Pons Xyſtus communiter creditur Ianicu-lenſis, quòd ad Ianiculum præbeat tranſitum, poſteà, à Xyſto Quarto refectus, Xyſti nomen retinuit. Creditur Marliano ab Antonino è marmore conditus, nullo tamen niſi ſolius traditionis fundamento. Vaticani Pontis extant adhùc Pilæ apud Sancti Spiritus Xenodochium. Idem appellatus fuit Triumphalis à proximo Vaticano Campo, & Porta, è quibus triumphalem pompam poſtremis temporibus perduci ſolitam diximus. Pons Ælius ab Ælio Hadriano eius authore nomen ſumpſit, hodiè *di Sant'Angelo*.

Pontium extrà Vrbem primus fuit Miluius à Marco Æmilio Scauro eius conditore primum Æmilius, hodiè *Molle*; à Nicolao Quinto poſteà reſtauratus. Quatuor in Anienе fluuio, qui hodiè *il Teuerone*, inque Tyberim immittit, extabant, extantque adhùc Pontes, Salarius à Narſete refectus, iſque

anti-

antiquiſſimus à Gallica vſque obſidione: Nomentanus à Via eius nominis ità dictus: Mammolus, vel Mammeus ab Alexandri Seueri genitrice Mammea ædificatus: & Lucanus à Tiberio Plautio extructus, vt eiuſdem Pontis inſcriptio præſefert.

Admonent hic nos Pontes, vt de Tyberi fluuio, cui inſident, nonnihil addamus. Dicebatur anteà Albula ab aquarum, vt vulgò inquiunt, limpiditate: poſteà à Tyberino Albæ Rege Tyberis. Quod mihi non plenè percipitur, qui Tyberis horridas aquas ſatis perſpectas habeo: illas enim habet ſummè turbidas; quæ tamen in vaſis reconditæ, ſubſidente ſtatim ſabulo, niteſcunt. Quod adinuentum antiquis Romanis minimè incompertum exiſtimo, ijs præſertim temporibus, quibus nondùm exteras aquas ebiberant; quidquid argutetur Lancellottus in ſuo libro *dell'hoggidì*: quis enim adeò inſipidos ſibi effingat Romanos, vt tàm obuiam adinuentionem fugiſſe eos omninò credat? Eò vel maximè, quòd turbida Tyberis aqua ſummo ſit nocumento, vt obſeruat Petronius in ſuo de victu Romanorum libro; id quod etiam iampridem Portuenſium Salinarum operarij ſuomet periculo didicerunt, qui hac turbida aqua potati, in lethales ſtatim morbos incidebant. (*a*)

Huius

(*a*) *Part.2.*

Huius fluuij latitudo ab Halicarnaſſeo (*a*) quatuor aſſeritur iugerum, quæ iuxtà Plinij regulas efficiunt vlnas cxxviij. Quæ amplitudo cùm hodièque minimè comperiatur, hinc optimè obſeruauit Donatus (*b*) ex traductorum inſcitia *iugerum* vocem in latinum Halicarnaſſeum irrepſiſſe, cùm ipſe ſolùm dixerit: *Latitudo eſt quatuor ferè pletrorum, profunditas nauibus etiam magnis tranabilis, fluuius concitatus, & vorticoſus ſi quis alius*: pletra autem minora eſſe iugeris oſtendit Lucas Pætus, (*c*) itaùt quatuor pletra vlnas conſtituant liij. His diebus longè minor comperitur; licèt enim alueus, cui Sanctæ Mariæ inſidet Pons, quinquaginta vlnarum ſpatio amplus decurrat, & ad Pontem Miluium lvj. procùl tamen ab Inſula anguſtior inſpicitur. Neque hinc deceptum putemus Halicarnaſſeum, qui verbo *ferè* incertitudinem ſignificauit. Præterquamquòd credi poteſt in Pontium extructione, ad vitanda impendia, alueus fuiſſe reſtrictus. Tyberis profunditas Plinio (*d*) exiſtimatur profunditati Nili æqualis, eò quod Ægyptio Obeliſco, quem per eum Caius Cæſar Romam duxit, ſuſtentando par fuerit, *quo experimento*, ſunt Plinij verba, *patuit non minùs aquarum huic amni eſſe, quam Nilo*. Eiuſdem Tyberis alueus altior creditur poſtea

(*a*) *lib*.8. (*b*) *lib*.3. *cap*.21. (*c*) *lib*.1. *de menſ*. & *pond*. *cap*.*vlt*. (*d*) *l*.36. *c*.9.

ſtea euaſiſſe ob ædificiorum ruinas cò collapſas, licèt Nardinus (*a*) ex Pontium arcubus, plateiſque oppoſitum nitatur inferre.

Antè Tarquinium Priſcum Tyberis ad Palatinum vſque, Forum, & Circum Maximum perueniebat, vndè locus ille Velabrum dici cępit, *quòd velis tranſiretur*, ſicut teſtatur Acron in notis ad Horatij Poeticam. Sed Tarquinius Cloacis ædificatis eam paludem ſiccauit, ſicut Diſſert. antecedenti dictum eſt, licèt poetæ aluei etiam variationem à Tarquinio nouis Aggeribus factam dicant; quæ tamen Donato, neſcio quibus de cauſis, minimè arridet. Illud mirari ſubit hoc Tarquinij opus ab Acrone (*b*) attribui Auguſto, & à Porphyrio etiam Agryppæ. Id verè de Auguſto narrat Suetonius: *ad coercendas inundationes alueum Tyberis laxauit, ac repurgauit completum olim ruderibus, & ædificiorum prolapſionibus coarctatum*: ſicut etiam Traianus Foſſam adiecit: (*c*) & tandem Aurelianus ripis murum ædificauit ex Vopiſco, cuius rudera in eo Tyberis loco, qui dicitur *Ripa*, adhùc proſtant: olim enim crebriores fuiſſe inundationes, illud, præter Plinij teſtimonium, argumento eſt, quòd tùm imior eſſet Vrbs.

In eam nonnulli Antiquarij iuere ſententiam,

(*a*) *lib.8. cap.1.* (*b*) *In Hor. Poet.* (*c*) *Plin. lib. 8. epiſt.17.*

tiam, quòd interdictum eſſet priſcis temporibus circa Tyberim ædificare, religionis quidèm cauſa, cùm fluuius hic inter Numina recenſeretur. Sed oppoſitum indicant Reguli Porticus, quas Plinius Iunior (*a*) *immenſas* ait, *& ripam occupaſſe*. Addens inſuper *pluribus propè ſolus, quàm cęteri in omnibus terris amnes accolitur, aſpiciturque Villis*. Id quod etiam Claudianus (*b*) demonſtrat, cùm Gallos ad Tyberis ripam ædificantes deſcribit. Tractu temporis non modò ſecundùm Tyberim, ſed etiam in Agro Suburbano parciſſimè ædificatum eſt, ob aeris inſalubritatem, ſicut Alexander Petronius animaduertit.

Cęterùm Tyberim piſcium feraciſſimum prædicat apud Macrobium (*c*) Varro ità inquiens: *ad victum optima fert ager Campanus frumentum, Falernus vinum, Caſſinas oleum, Tuſculanus ficum, mel Tarentinus, piſces Tyberis*. Inter quos laudatiſſimus erat Lupus, ibi præſertim capi ſolitus, quò Cloaca Maxima ſordes immittebat propè Sublicium Pontem, & Palatinum ex eodem Macrobio. Quænam autem piſcium ſpecies foret Lupus, dicam Diſſert. de cibo, & potu, vbi etiam nonnullus de Moletrinis in Tyberi extantibus ſermo erit.

Hìc verò operæ pretium poſcit, vt paucu-

la

(*a*) *lib.4. epiſt.2.* (*b*) *lib.2. in Stilic.* (*c*) *lib.3. Satur. cap.16.*

la de Tyberina Inſula libemus. Communis fert Antiquariorum opinio Inſulam hanc primordia non aliundè habuiſſe, quam è ſpicarum ſegete è Campo Martio, qui tunc Tarquiniorum erat, collecta, & in Tyberim immiſſa, ibique in vadis hæſitante, & paulatim aceruata. Deridet hoc, more ſuo, Lancellottus in libro, cui titulus *I Farfalloni*. Sed ecce Liuius, cui neſcio, an ſubſcribere vereatur perſpicaciſſimus hic antiquitatis reformator, ni dicam & oſor. Liuius (*a*) ergo de Tarquiniorum agro, poſtquam Vrbe eiecti fuerant, inquit: *Ibi tùm ſeges farris dicitur fuiſſe matura meſſi, quem Campi fructum, quia religioſum erat conſumere, deſectam cum ſtramento ſegetem magna vis hominum ſimul immiſſa corbibus fudere in Tyberim tenui fluentem aqua, vt mediis caloribus ſolet: ità in vadis frumenti aceruos ſediſſe illitos limo, Inſulam indè paulatim, & aliis, quæ temerè flumen eodem inuectis factam: poſteà credo additas moles, manuque adiutum, vt tàm eminens area, firmaque eſſet*. Noſco Liuium voce illa, *dicitur*, incertitudinem quamdam ſubindicaſſe: at cùm idipſum affirmet Halicarnaſſeus, (*b*) dubitatione omni carere debet. Veriſimilior res fiet conſideranti multas latere ſub Tyberi cæcas Inſulas, quæ æſtiuis temporibus, ſubſidentibus aquis, paulatim emergant: in quas tot farris manipulos impegiſſe, ibique

(*a*) *lib.2.* (*b*) *lib.5.*

que hæſitaſſe, & ſtetiſſe, atque in cumulum aſſurrexiſſe, quid concipi vetat? Quibus ſi addas lutum, aliaſque immunditias, *eminentem habebis aream, quæ manu adiuta*, ſicut Liuius ait, *Porticibus ſuſtinendis foret apta*, proùt in Pontium ſtructuris, & in Venetiarum ædificijs fieri ſolet. At Inſula hæc primùm nauis formam obtinuit, in eius nauis memoriam, quæ Romam Serpentem illum, qui Æſculapius credebatur, Epidauro aduexerat; vndè hic Eſculapij Templum cum Xenodochio, de quibus alibi erit ſermo.

Sed verò relictis aquis, quæ in hac anni, qua ſcribimus, tempeſtate, plurimùm lædunt, eia nunc reliqua Vrbis exteriora perluſtremus. Atque hìc primò ſeſe nobis exhibent Suburbia, Vrbi ipſi nec pulchritudine, nec vaſtitate inferiora; vt illa non ineptè appellares Vrbem alteram extrà Vrbem: quid dico? Vrbem quinimò Vrbe ipſa ampliorem: vt, ſi vera forent, quæ de Suburbijs circumferuntur, Romam ipſam cogaris aſſerere Suburbiorum ſuorum Suburbium: adeò mira ſunt, quæ de ipſis Nuperi ſcripſere, Donatus (*a*) præſertim, & Lipſius. (*b*) Priſci quidem, ſi vnum vel alterum exceperis, qui Suburbia Romæ amplificarunt potiùs, quàm deſcripſerunt, nihil de ipſis certò ſtatuère, quantùm ex eorum lectio-

(*a*) *l.1.c.16.* (*b*) *De magn. Rom. l.3.c.3.*

ctione excipere valui. E recentibus, indicauimus iam ſupra Iſaaci Voſſij commentum, qui Suburbia circa ſemicircularem ſuam Romam quatuor milliarium ſpatio quaquauersùm excurriſſe ſomniauit. Donatus, Fuluius, Panuinius, & Lipſius eadem ad Gabios vſque, Tybur, Ariciam, Oſtiam, & Otriculum protendunt ad quindecim circiter milliaria, celebrioribus vijs Latinæ, Caſſiæ, Flaminiæ, & Aureliæ impoſita, *& ædificijs ex vtraque parte plena*, ſicut ait Panuinius: *nunquam, aut rarò intermiſſo tectorum ordine*, ſicut inquit Donatus. (*a*) Hinc Neroni, teſte Suetonio, cogitatum, Oſtiam vſque murum producere, vt ità mare ipſum Vrbi adnecteret, quamuis id non præſtiterit. Innituntur ipſi potiſſimùm Plinio (*b*) aſſerenti: *expatiantia tecta multas addidere Vrbes*: tùm etiam Ariſtidi, qui de Roma ait: *deſcendit etiam, & porrigitur ad mare ipſum: in quacumque autem eius parte quis ſteterit, nullum eſt impedimentum, quò minùs pariter in medio ſit*. Quæ ſanè poſtrema verba infinitatem quamdam videntur obtrudere, cuius proprium eſt nec medium habere, nec finem. Accedit his Halicarnaſſeus, (*c*) qui de Suburbanis inquit: *omnia loca circa Vrbem habitata ſinè mœnibus, in quæ ſi quis intuens, magnitudinem Romæ exquirere velit, fruſtrà eum fore, & hæſurum vbi deſinat Vrbs, vbi inci-*

*piat,*

(*a*) *l.* 1. *c.* 16. (*b*) *l.* 3. *c.* 5. (*c*) *l.* 4.

*piat, adeò Suburbana ipſi Vrbi adhærent, & innexa ſunt, & ſpeciem immenſæ longitudinis exhibent ſpectanti.* Aliqui è contra apud Lipſium modò laudatum *hæc omnia non habitata ædificia, ſed Villas, Prætoria, & voluptarias eiuſmodi domos fuiſſe* ſentiunt. Nouiſſimè Nardinus (*a*) hæc ipſa adulatoriè Ariſtidi exagerata exiſtimat, non ſinè hyperbolis vitio: vndè concludit Suburbana ab Vrbe fuiſſe ſeiuncta; Amniani (*b*) quidem verbis perductus, qui ait: *Vicum Alexandrinum tertio lapide ab Vrbe ſeiunctum per Hoſtienſem Portam.*

In hac Antiquariorum diſcrepantia, quò me vertam neſcio. Suburbiorum equidem vaſtitas vereor nè, non tàm pedes, quàm caput ipſum in errores agat. Anguſtiæ è contra Nardini, qui Suburbia eadem facit cum Villis ab Vrbe diſſitis, Halicarnaſſeo contradicit, qui Suburbana ait, *ipſi Vrbi adhærent, & innexa ſunt*. Illud ergo nobis præſtitutum eſt, media, eaque tuta incedere via, aſſerendo loca quidem Vrbi proximiora, Campum præcipuè Martium, ædificijs frequentata, de quibus iurè dixerit Halicarnaſſeus, *quòd Vrbi adhærent, & innexa ſunt*: cętera verò loca Ariciam versùs, Otricolum &c. ea cumprimis, quæ circa inſigniores vias inſiſtebant, ædificijs quidem decorata, at non vndèquaque, & circa Vrbem quaquauersùm, itaùt



(*a*) l.1.c.8. (*b*) l.17.

tota area ab Aricia, Otriculo, Tybure, & Oſtia Romam vſque, *ædificijs ex vtraque parte plena eſſent*, vt ait Panuinius, continuatoque ductu, *nunquam intermiſſo tectorum ordine*, ſicut aſſerebat Donatus: ſed interruptè, & ſtatis locis, certiſque ſpatijs, propè vias præſertim, ſicut paulò antè dicebamus.

Reſectis aliquantulùm Suburbijs, habitantium etiam nimia excreſcens multitudo ſuccidenda eſt. Lipſius ſupra laudatus ex Suetonio, qui *trecenta millia plebis Vrbanæ fuiſſe* dixerat, hunc calculum ingenioſè effingit: totidem ſcilicèt ad minus eſſe debuiſſe nobiles, atque diuites: quibus ſi pueros addideris, (qui vſque ad annos xvij. ætatis non cenſebantur) fęminaſque, iam duplò, triplòque plures erunt: adijcias agmina, & turbam ſeruorum, qui præ multitudine ità dicuntur Senecæ, & Ammiano, eorumque numerum tom. 2. Diſſert. de Seruis inueſtigabimus, iam quatuor, inquit Lipſius, hominum milliones habebis, omiſſis etiam Seruis, & peregrinis, quos non minus duobus millionibus feciſſe ait. Hac multitudine minimè contentus Iſaac Voſſius ait, *vel ſolos ſeruos numerum, quem ille poſuerit, ſuperaſſe*; hoc inſtituto calculo: quia Athenis, quando viginti Ciuium numerabantur millia, ſimul quoque numerata fuere quatercenteną ſeruorum millia, ex quibus concludit ſolos

Ro-

Romæ ſeruos octo effeciſſe milliones. Poſteà ex Londini, & Pariſiorum areis cum Romana comparatis, quam *vicies*, ait, *vtramque illam ſuperaſſe*, concludit, quatuordecim fuiſſe Romæ milliones: dimidiam ſanè partem totius Europæ incolarum, quos ipſemet alio in loco (a) vix viginti ſeptem milliones attingere ait. Sed parcamus id Voſſij libidini amplificandæ Vrbis, pluſquàm par ſit, ſtudioſo, vt ſe nouæ Vrbis potiùs fundatorem demonſtraret, quàm veteris illuſtratorem.

Vt autem nimis luxuriantem incolarum Vrbis ſegetem non Tarquiniana, ſed Cenſoria Virga præcidamus, certa ab incertis ſecernenda ſunt. Indubitatum ergò omninò eſt, quòd, ſi de legitimis Ciuibus ſermo ſit, eorum maximus numerus tùm fuit, cùm libera adhùc erat Reſpublica, antequam à Syllæ primùm, deinceps Pompei, Cæſaris demùm tyrannide opprimeretur. Eo enim temporis pauci admodùm Ciuitate Romana donabantur, vixque vllis, niſi Romæ domicilium habentibus, honor iſte concedebatur: ſiquidem vt in duabus, aut pluribus Vrbibus iure Ciuitatis aliquis frueretur, ſtante Republica, non permittebant Romanæ leges. At verò poſt Syllæ dominatum plerique Italiæ populi ius Ciuitatis obtinuere, ideòque exteris Roma repleta eſt, vt dicam tom. 2. Diſ-



(a) *De magn. Sin. c.* 13.

ſert. de Iur.Pop.Rom. Maximi, libera adhùc Republica,cenſus fuere, alter anno Dclxvij. quo cenſa ſunt millia CCCCLXIV. iuxtà Euſebij Chronicon:alter anno Dclxxxiij.quo cenſa ſunt millia CCCCL. vt Liuiana habet Epitome; quamuis eximius Vrbis amplificator Voſſius, ex neſcio quo manuſcripto exemplari,millia referat DCCCC. Hicque fuit maximus legitimorum Ciuium cenſus. Graſſantibus poſteà Syllæ, Pompei, & Cæſaris ſeditionibus, in cenſu, quem poſt ciuile bellum Cæſar peregit, inuenta ſunt nonniſi CL. millia Ciuium ex Plutarcho, & Liuio, quos fruſtrà Lipſius ſollicitat: vndè Cæſar ipſe pręmia promiſit illis,qui plures procreaſſent liberos. (*a*) Hanc tamen Ciuium paucitatem exteri compenſarunt. Poſt enim Mithridaticum bellum, & denuò tempore Auguſti,confertiſſimè ex vniuerſo terrarum Orbe Romam confluxerunt, itaùt Roma victarum gentium facta ſit colonia, & meritò illam Lucanus dixerit *Mundi fæcę repletam*.

Quòd ſi poſcat quiſpiam quotuſnam fuerit hìc conuenarum numerus? Ingenuè ego reponam me illum neſcire; cùm nuſquam eorum habitus ſit cenſus: diuinari autem cum Voſſio, & Lipſio, multum quidem habet ingenij,parum tamen certitudinis, & firmitatis. Illud certò ſcio, Pop. Rom. multitu-

(*a*) *Dial.*43.

titudinem ſummis conceptis encomijs apud veteres Scriptores extolli, quos licèt ab hyperbolis ſuſpicione minimè immunes crediderim, colligi tamen vel indè poteſt ingentis numeri exceſſus; hyperbolicus enim ſermo nonniſi de maximis quibuſque rebus inſtitui ſolet. Audiatur Ariſtides, qui Romam vocat, *commune totius terræ Oppidum*: item ait, *omnes gentes quaſi vicatim diuiſas ad hanc ſuam Arcem conuenire, quæ nunquam vlli ſe negat, ſed omnes homines capit*. Athenæus quoque Vrbem vocat *Orbis compendium, & epitome*. Polemonis Sophiſtæ apud Galenum elogium fuit: *Roma Vrbs Vrbium, quia videre in ea eſt omnes vrbes collocatas*: deindè addit: *deficiat non vnus dies, ſed quotquot habet annus, ſi quis adnumerare conetur omnes vrbes in Cæleſti illa Vrbe poſitas; idque ob nimiam copiam: nam & totæ Nationes illic ſimul, & confertim habitant*. Seneca inſuper ad Heluidiam matrem ſcribit: *aſpice hanc frequentiam, cui vix Vrbis immenſæ tecta ſufficiunt*:& paulò poſt, *ex toto*, ait, *Orbe terrarum confluxerunt*: quod iterat inquiens, *nullum non hominum genus concurrit in Vrbe*. Lucanus tandem *populis*, ait, *victiſque frequentem gentibus, & generis capacem humani*. Si autem quæras tàm immenſæ multitudinis cauſam, illam dabimus tom.3. Diſſert. de Principum donis, vbi exponemus profuſam Cæſarum in largitionibus munificentiam

ſiuè frumenti ea foret, ſiuè carnium, aut etiam pecuniarum: qua allecti omnes Romam confluebant, vt paulatim Italia vniuerſa penè deſerta remanſerit. Hinc Lucanus Poeta, *videmus*, inquit, *tot vacuas Vrbes, generis quò turba redacta eſt humani!* Accedebant his ludi, aliæque voluptates: vndè Varro iam ſuo æuo conquerebatur pleroſque ex Agris in Vrbem correpſiſſe, *& maluiſſe manus in theatro mouere, quàm in aratro.*

Illud poſtremo loco adijciendum eſt, tàm amplam Vrbem, vitandæ confuſionis ergò, ab Auguſto in quatuordecim Regiones fuiſſe diuiſam. Dictum ſupra, à Romulo tres inſtitutas Tribus: Tarquinius Priſcus eas duplicauit, priori tamen numero, ob religionem, retento: Seruius Tullius Vrbem in quatuor partes, ſeù Regiones diſpertijt: Auguſtus tandèm in quatuordecim. *Regiò à Rege deriuatur, quòd, priuſquam Prouinciæ fierent, Regiones ſub Regibus eſſent, poſteà ab earum ſimilitudine maiores in Vrbe partes, Regiones appellari cæptæ*, ſunt Panuinij verba.

Prima Regio dicta eſt *Capena*, totaque ferè extrà Portam Capenam erat vſque ad Circum illum, qui hodièque poſt Diui Sebaſtiani Templum viſitur. Secunda, *Cælimontana* nomine, ſupra Cælium Montem ſita à Porta Capena per Latinam ad Cælimontanam: hinc per Ædes SS. Petri, & Marcellini, &

S. Cle-

S. Clementis iterùm ad Cælij rupes, quibus SS. Ioannis, & Pauli proſtat Eccleſia. Tertia, *Iſis, & Serapis* nuncupata, à Colle Sanctæ Crucis ad Eſquiliarum radices, recentemque Suburam, è qua per Ædem Sancti Matthæi in Merulana ad borealem Cælij angulum terminabat. Quarta, *Templum Pacis* dicta, à Coloſſæo ad Suburam; hinc ad Viminalem, Ædemque B. M. de Montibus; indè per Campum Carleum, & Sancti Hadriani Templum ad Titi Arcum deſinebat. Quinta, *Eſquilina* nuncupata, è Laterano ad Suburam, vndè per Eccleſiam Sancti Vitalis ad Seruij Aggerem ferebatur. Sexta, *Alta Semita* nomine, per Palatium Grillorum ad eum Campum, qui antè Ædem Sancti Vitalis extat, ad Thermas item Diocletiani, Portam Collinam, partem Pincij, plateam Grimanorum, Pontificios Hortos, ac Columnenſium, & ad Traiani Columnam producebatur. Septima *Via Lata* è platea Grimana per Viam Conſtantinopolis ad Fontem *di Treui*: inde per Columnenſium Ædes ad Macellum Coruorum, & Capitolium: vndè per Eccleſiam Domini Ieſu, & B. M. ſupra Mineruam ad Fontem iterùm *di Treui*, Cloacam *del Bufalo*, Plateamque Grimanam. Octaua, *Forum Romanum* dicta, Forum hoc amplexa, per Eccleſiam B. M. in Campo Carleo, & Collem *Bagnanapoli*, Columnamque Traianam, ad

Capitolium;è quo ad Montanarium Forum, indèque versùs Sanctæ Anaſtaſiæ Ædem, tandemq; ad Forum Rom. Nona,quæ *Circus Flaminius*, per radices Pincij ad Fontem *di Treui*, Romanumque Collegium, & Capitolium; à quo per Ædem *di Tor di Specchi* ad Forum Montanarium, & Carmentalem Portam. Decima,*Palatium* vocata, tota ferè ſupra Palatinum collocabatur. Vndecima,quę dicta eſt *Circus Maximus*, à Porta Flumentana ad Scholam Græcam, indè per Circum Maximum ad Portam Trigeminam, è qua ad Auentini angulum, vbi Eccleſia Prioratus eminet. Duodecima, cui *Piſcinæ Publicæ* appellatio, vniuerſam illam complectebatur planitiem, quæ Circum Maximum, & Antonianas Thermas interiacet, ad Auentini Montis radices. Decimatertia,*Auentinus* nominata, ſuper eo monte conſtituebatur, è quo deſcendens, ad Tyberim perueniebat, iuxtà cuius ripam excurrens, Teſtaceum Collem complexa, ad Portam Trigeminam, Capenamque perueniebat. Decimaquarta, quæ & *Tranſtyberina*,quidquid vltrà Tyberim ſitum erat comprehendebat,vſque ad Vaticanum Collem, eiuſque prata Mauſoleo Auguſti oppoſita, ſeù Oræ illi, quæ *Ripetta* vulgò appellitatur.

Atque hæc ſunt, quæ de maxima vrbium Roma, rudi potiùs adumbrare penicillo,

quàm

quàm accuratè compingere, noſtra ſciuit inſcitia. Cuius ſi quis viuaciorem deſcriptionem exoptet, adeat Martialem, (*a*) Dionem, (*b*) Xiphilinum, (*c*) Ammianum, (*d*) Mamertinum, (*e*) Athenæum, (*f*) alioſque innumerabiles, apud quos, eò ſignificantiùs, quò breuiùs, Romam nuncupatam reperiet *terrarum Dominam; Reginam; Deam; Virtutum omnium Domicilium, & Larem; Mundi Aſylum, ac Templum; dùm erunt homines, victuram; Mundi Epitomen, & Compendium; Immortalem; Felicem; Orbem Orbis terrarum; Vrbem Deorum; Aeternam; Cæleſtem; Communem Orbis Officinam &c.* Quæ, idue genus plura, vtique ſuperfluunt; Roma enim laudatore non indiget, cum ſemet, vel ſilentio ipſo ſuo, ſatis commendet: nec diſertior Vrbis encomiaſtes, quàm eadem Vrbs.

## *Syllabus Authorum.*

TOpographiam Vrbis quamplurimi ſunt, qui deſcripſerint. Omiſſis enim veteribus, Fabio Pictore cumprimis, Catone, Halicarnaſſeo, Tacito, Rufo, & Victore, qui illam indicarunt magis, quàm tradiderunt, ſcripſere de ea Flauius Blondus, Pomponius Lætus, Andreas Fuluius, Iacobus Poggius, Ioannes Tortellus, Raphael Volaterranus, Fabri-

(*a*) *lib.* 12. (*b*) *lib.* 72. (*c*) *In Epit.* (*d*) *lib.* 14. (*e*) *In Paneg.* (*f*) *lib.* 1.

Fabricius Varranus, Franciſcus Albertinus, Bartholomæus Marlianus, Lucius Faunus, & Lucius Maurus, Bernardus Gamuccius, Manuel Chryſolorus, Bernardus Oricellarius, Iacobus Queſtenbergius, Pyrrhus Ligorius, & Fabius Caluus, qui & Tabulas concinnarunt, Hieronymus Fabricius, Honuphrius Panuinius, Pater Alexander Donatus, Famianus Nardinus, alijque. E quibus, ſi hos binos poſteriores exceperis, nemo eſt, qui in turpes non errores impegerit: quamquam nec iſti quidem immunes ſint, vt ex ſuperiùs dictis perſpicuè apparere poteſt. Quòd ſi quærat hic quiſpiam, ecquid ego præſtiterim in ſtudioſorum commodum, profectumque? Reponam citò, illud à me poſt tot Scriptores effectum, quòd Topographiam Vrbis dilucidauerim, emendauerim, & ampliorem reddiderim, tùm vel maximè, cùm nimiam eius amplitudinem reſecui. Non enim illud verè magnum, quod latum, & longum, ſed quod verum; nec aurum tàm ſplendidè inter metalla emineret, ſi ſcorijs permiſceretur. Quare è tot vulgò circumferri ſolitis, quæ probabiliora, veróque proximiora mihi viſa ſunt, iudicio duce, reiectis alijs, excepi, paucíſque in his tabulis expoſui: abſque tamen Tabulis, & Figuris, quod & impoſterùm etiam continget: Amicorum enim pia importunitas, & importuna,

vt

vtità dicam, curioſitas, limæ adhùc impatiens, mea expleta vix Aduerſaria è calamo ad prælum transfert. Sermonis tamen, cui ſummè ſtudeo, perſpicuitas, Figurarum, niſi fallor, vices ſupplebit.

# DISSERTATIO IV.

## *De Domibus.*

DELINEATA rudi quidem, at impigra Minerua, Vrbis Romæ Topographia, ordo ipſe rei expoſtulat, vt eiuſdem Ædificia perpēdamus, quibus ſe toto Orbe illuſtrem exhibuit. Primò verò omnium de Domibus erit ſermo, ex earum quippe ſtructura, reliquorum ædificiorum forma clarior euadet.

Vt autem ab etymo incipiam, vox Domus à Græca *dimos* ducitur, quæ à demo, ideſt extruo: vndè Domicilium quaſi Domicolium, à Domo ſcilicèt colenda. (*a*) Dicitur etiam Ædes ab aditu, quòd plano pede primis Romæ temporibus ob ſuam humilitatem Domus adirentur. (*b*) Vndè fallitur Angelus Decembrius, (*c*) dum ait Ædes dictas, quòd editæ eſſent. Diuitum Domus Palatia etiam appellantur, à Palatino Monte, qui Palatium à Pallante nuncupari obtinuit, vt Diſſert. prima; ibi enim fuit Auguſtorum Domus, quæ Palatium indè dici cœpit, à quo

(*a*) *Voſſius in Etymol.* (*b*) *Varr. l. 4. de l. l.* (*c*) *l. 7. de Polit. par. 77.*

quo Magnatum etiam ædes Palatia dictæ ſunt. (*a*)

Vt à voce Domus ad Domum ipſam pateat aditus, ipſæ Domorum cauſæ examinandæ ſunt. Finalis eſt ſecuritas, atque tutamen contra elementorum intemperiem. Colligitur hinc Ædium antiquitas; poſt primorum enim parentum labem Cain ſuper terram profugus omnium primus Vrbem, Ædeſque, quibus ſe tueretur, extruxit: (*b*) ab eo poſteri omnes; vt nulla penè Natio extet, quæ tecto careat: licèt de Scythis referant mobiles in plauſtris habere Domos. Cauſa Domorum efficiens ſunt Fabri murarij, de quibus plura tom. 2. Diſſert. de Artificibus varijs. Reliquum ergo eſt, vt circa Domorum materiam, formamque noſtra verſetur conſideratio.

Ad materiam quod attinet, exploratum omninò eſt ab vſque Mundi crepundijs, cum nonniſi aduersùs Solis ardores, tempeſtatumque iniurias inuectæ eſſent Domus, aliud eas non fuiſſe, quàm aut ſpeluncas, aut tecta è frondibus. Ingenioſiores deindè furcas erexere, virgultoque intertexto, & luto inducto parietes ſtruxere, inuentore, vt creditur, Doxio Cœlei fratre, ſub idem tempus, quo à Ioſepho Prorege Ægyptus regebatur, vt tra-

(*a*) *Voſſ. ibid.* (*b*) *Gen. c. 4.*

tradit in ſuo Lexico Vniuerſali Hofman,nulli tamen innixus authori;vndè dubitare liceat de huius chronologiæ veritate; ſub Ioſepho enim Ægyptus florebat: quì ergò ſtabit tùm primùm virgulteos, luteoſque parietes inuectos? Quare longè antiquius rude hoc Doxij adinuentum exiſtimo, ab hirundinum in concinnandis ſibi nidis induſtria petitum. Poſteà verò non ſolùm neceſſitati, commoditatique indultum, verùm etiam voluptati inſeruitum, inuectis lapidibus, & lateribus, imò & ebore, argento, auroque parietibus ipſis ſplendidè exornandis, de quibus mox ſermo redibit. Hinc Architectonica ars reperiri cœpta, in Græcia cumprimis inſignis, è qua celeberrimi Architecti prodiere Agatharchus, Democritus, Anaxagoras, Cteſiphon, Metagenes, Ictinus, Carpion, Philo, Hermogenes, Argelius, & Satyrus: è Latinis verò Fuffitius, Varro, P. Septimius, Cornelius Celſus, & Vitruuius. Qui omnes aliquid ſcriptis prodiderunt, quorum tamen nihil extat, præter decem Vitruuij libros.

Sed in viam reducamur. Sublata rudi illa priſcorum hominum inertia, iam virgultis, lutoque ſaxa,& coctilis terra, parietibus concinnandis, ſubrogata eſt. Ergo communis Ædium materia fuit, aut è lapide, aut è lateribus, vnà cum arena, & calce. Lapidum

plu-

plures recenſet ſpecies Vitruuius. (*a*) Alij molles, vt Romani, Fidenates, Albani, quos Itali dicunt *Piperini*; alij temperati, vt Tiburtini, & Amiternini: alij duri, vt ſilices Græcis familiares. Omnium molliſſimi ſunt tophi in Campania rubri, nigrique in Vmbria, & Venetijs albi, qui *dentata ſerra, vti lignum, ſecantur*, ſicut loquitur ibidem Vitruuius. Cęmenta etiam ſunt lapidum ſpecies in Campania ſatis in vſu, vbi & nomen etiam retinent, leuitate tophis ſimillima. Ex tot ſpeciebus molles commendat lapides Vitruuius, *quòd facilè tractentur, & ſi ſint in locis tectis ſuſtinent laborem; in apertis è contra pruinis diſſoluuntur*. Duros laudat, *quia ſufferunt onus, & tempeſtatum iniurias, ſed ab igne non poſſunt eſſe tuti, quòd careant humore*. Præter narratas à Vitruuio ſpecies, alias adducit Barbarus, (*b*) gemmas, marmor, cotem, ſilicem, ſaxum. Longè plures enarrat Marius Grapaldus, (*c*) Parium ſcilicèt, Cararienſem album, Laconicum viridem, Ophitem ſerpentium maculas imitantem, Porphyritem rubrum candidis punctis intermixtum, Boſſaltem ferrei coloris, Alabaſtriten candidum, Onychitem, alioſque, quos omitto, nè tot lapidibus caput legentium conteram.

Lateres arte perficiuntur ex terra non arenoſa,

(*a*) *l.2.c.7.* (*b*) *In notis ad idem Vitr. Caput.* (*c*) *De part. dom. l.1.c.1.*

noſa, ſed cretoſa, & albida, coctaque. Miſcebant etiam marmoris puluerem. Ex cretis commendabatur Samia, Aretina, Modanenſis, Saguntina, Pergamenſis. Addebant & paleas minutè conciſas, vt leuitatem conciliarent. Iubet Vitruuius, (*a*) vt lateres Vere, vel Autumno comparentur; ſic enim æquo tenore ſiccati à ſciſſionibus ſunt immunes, contra ac in Æſtu, qui ſuperficiem ſiccando, internum humidum incoctum relinquit fiſſionibus aptum. Ex quibus colligi poteſt olim non coquendi, ſed ad Solem ſiccandi lateres Romæ morem fuiſſe, id quod Vitruuij interpretes fugijt. Triplicis erant magnitudinis apud Græcos, à quibus Romani mutuati ſunt, Didoron pede latus, ſeſquipede longus; Tetradoron è palmis quatuor, Pentadoron è quinque quaquauersùm: poſtremorum vſus in maioribus fabricis: in publicis ſcilicèt Pentadoron, in priuatis verò Tetradoron; Didoron autem in minoribus. Romæ familiares ad ſternendas præſertim vias, quod dicunt *à Spiga*, lateres digitorum ſex longitudine, at latitudine trium, craſſitie verò vnius. In arcubus ſtruendis lateres erant pedum duorum vndique. (*b*) Leo Baptiſta (*c*) commendat triangulares, qui tamen priſcis incogniti. Meminit Vitruuius ſemilaterum, qui cum lateribus integris

(*a*) *l.2. c.3.* (*b*) *Barb. hic.* (*c*) *l.2. c.10.*

tegris in ſtructura ſociati non iniucundam pariunt ſymetriam, quam ipſe vocat *Aniſodomon*, eo ſcilicèt ordine, vt minor later ſupra duorum inferiorum, qui maiores ſint, colligationem innitatur, de quo vide Barbarum, qui ſchema etiam adijcit.

De arena, & calce plura tradit Vitruuius, (*a*) eamque præfert, *quæ terram non habeat commixtam*, idue dignoſci ait; *ſi confricata fecerit ſtridorem: item ſi in veſtimentum coniecta, indèque excuſſa, illud non inquinauerit*, terra ſcilicèt ibi non ſubſidente. Primas defert foſſitiæ, quod Barbarus ibidem intelligit de minutiori, quam argillam vocat, cum craſſior, quæ vulgari appellatione arena dicitur, ob ſterilitatem inutilis ſit. Si deſint arenaria iubet Vitruuius è fluminibus, & marino littore arenam excerni; licèt vitio hæc non careat, quòd iſta difficulter ſiccefcat, & marina inſuper ſalſuginem emittat; quod ex parte vitaueris, ſi ripæ propinquior colligatur, & craſſior, nigrique coloris, & lucida. Romani olim rubra vtebantur; nunc paſſim nigra, quam Puteolanam, italicè *Puzzolana*, appellant, quòd optimi generis apud Puteolos naſceretur, licèt Vitruuius Baianam, & circa Veſuuium excauari ſolitam extollat. Foſſitiæ quartam partem calcis addebant, fluuiatili autem, & marinæ tertiam. (*b*) Ad cal-

M cem

(*a*) *l.2.c.4.* (*b*) *Vitr. ibid.*

cem quod attinet, inculcat ſæpè Vitruuius, (*a*) *vt de albo ſaxo, aut ſilice coquatur, eoque ſpiſſo, & duro pro ſtructuris, è fiſtuloſo verò, & molliori pro tectorijs*. De lignis ſtructioni quamopportunis fusè differit idem Architectus: (*b*) tùm circa cædendi tempus, autumnale enim eligit, antequam fauonij ſpirent: tùm circa cædendi methodum; iubet enim, vt incidatur arboris craſſitudo ad mediam medullam, vt faciliùs exiccceſcat: tùm quoad arborum qualitatem, *Vlmum enim, & Fraxinum ſuſtinendo oneri minimè idoneas* ait; *Abietem, Quercum, & Exculum multæ durabilitatis; Cerrum, Suberem, & Fagum marceſcibiles; Populum, Salicem, Teliam, & Carpinum tractabiles: Cupreſſum, Cedrum, Iuniperum, & Pinum à carie immunes*. Cętera ibidem vide.

Vt verò ab vniuerſalibus hiſcę Ædium materiebus ad Romanos noſtros propiùs accedamus, crediderim illos primò ex tophis ædificaſſe; licèt pro tectorum materię à paleis etiam, & viminibus, ob inopiam, non aſtinuerint, vt dicam infrà. Tophaceam ſtructuram priſca mœniorum rudera, Tarquinij præſertim Aggeris, ſatis clarè oſtendunt. Succeſſit poſteà opus lateritium ad Auguſti vſque tempora, qui, vt vidimus, iactari ſolebat, *Vrbem ſe lateritiam inueniſſe, reliquiſſe marmoream*. Imò ſub Auguſto etiam late-



(*a*) *cap.6.* (*b*) *cap.9.*

lateritia opera perdurarunt, vt ex ſubſtructionibus Aquæductuum ab eo erectis, quibus Aqua Paula percurrit, liquet. Sicut è contra antè Auguſtum ipſum nonnulla extarunt marmorea ædificia, quæ primò ſcenam M. Scauri exornarunt, vt infrà. Philander (a) cratitiorum etiam parietum ex Vitruuio meminit, quos è ligneis cratibus, aut cannis in modum cratis inſertis, & plexè intercuſſantibus conſtare ait, calce tamen linitos, vt inquit idem Vitruuius, qui de eiſdem addit: *vellim, ne inuenti eſſent, quantum enim celeritate proſunt, tanto maiori ſunt calamitati, quòd ad incendia ſunt parati*; & poſteà nimis ſenſatè concludit: *itaque ſatius eſſe videtur impenſa teſtaceorum in ſumptu, quàm compendio cratitiorum eſſe in periculo*: quæ Vitruuij admonitio ſi ad moralem deflectatur ſenſum, non modicæ erit vtilitatis. De macerijs ex cæmentis temerè, & ſinè arenato congeſtis, quarum in ſepiendis hortis vſus, non eſt hic locus dicendi.

Expeditis ijs, quæ ad Domorum materiam pertinent, longè plura circa priſcam earundem formam, ſeù Architectonicam rationem, forent proſequenda, vt ſunt tres antiqui Græcorum ordines, à quibus & Latini acceperunt, Doricus, quem fortem appellabant, modicique ornamenti, virilium Deo-

M 2 rum

(a) *In cap. 8. Vitr.*

rum Templis adhibitus, vt Martis, Neptuni &c. Corinthius, quem mollem vocabant, ſatis comptus, Deabus deſtinatus: & Ionicus inter vtrumque medius: ſicut & Italicus ex ſupradictis compoſitus: necnon Thuſcanicus, ſeù Ruſticus Villarum proprius: Domorum inſuper ornamenta varia, quæ cùm Græcæ ſint appellationis non modicam præſeferunt perplexitatem. Sed quoniam iſthæc præter hiſtoricum ſunt inſtitutum, & puram putam ſapiunt Architecturam, conſultò omittimus, tom.3. Differt. de Artibus examinanda. Impræſentiarum ergò varia ſtructurarum apud priſcos genera ex Vitruuio contemplabimur in generali, è quorum notitia integrum cuique erit, antiqua rudera contemplanti, eorum antiquitatem ſtatim diuinari.

Duplicem ædificandi formam proponit expreſsè Vitruuius, (*a*) reticulatam ſcilicèt, & incertam: tertium paulò poſt, ſed obiter, memorat genus, nempè ordinarium. Palladius (*b*) tamen alia inſuper quatuor genera recenſet, nimirùm lateritium, cæmentitium rude è ſaxo quadrato, & formaceum. Addit etiam Philander cratitium, & ſpicatum. Vndè ſtupori mihi eſt genera hęc à Vitruuio non fuiſſe ſeriò pertractata, quantumuis in eodem cap. eadem tetigerit. Reticulatum explicat Philander hoc modo: *cùm cæmenta*

*non*

(*a*) 8. *an.* (*b*) *Arch. l.4. c.9.*

*non iacentia, ſed in latus ſtantia ponuntur, ea enim ſtructura rete videtur referre*; & paulò poſt, *fit*, inquit, *ex lapidibus, aut laterculis quadratis, ſed in angulum ſtantibus*, & vt ait Barbarus, *in angulo ſe tangentibus*. Sed meliùs pro quadratis dixiſſent *quadrilateris*, multotiès enim reticulatum ex rhombis componitur, Neapolitani dicunt *à muſtaccioli*: ob quam figuram opus etiam amygdalatum appellatur, ſicut etiam cancellatum: apud Græcos vocatur Dictyotheton. Genus hocce ſuo tempore valdè fuiſſe familiare ait Vitruuius, qui illud vocat *venuſtius, ſed ad ruinas faciendas ideò paratum, quòd in omnes partes diſſoluta habeat cubicula, & coagmenta*; ſeù, vt explicat Baldus, *quòd lateres cuneatim ſe protrudant*.

Incertum genus ab eodem Vitruuio deſcribitur his verbis, *incerta verò cæmenta alia ſuper alia cadentia, inter ſeque imbricata non ſpecioſam, ſed firmiorem, quàm reticulata præſtant ſtructuram*. Vbi ego, pace interpretum, loco vocis, *imbricata*, legerem ex antiquo Codice, *implicata*: hæc enim implicantia à pleriſque nos, vt ſic dicere fas ſit, implicantijs, & difficultatibus eximit, magiſque ob ſui confuſionem incerto huic generi congruit: Philandri enim explanatio rem magis implicat, cùm inquit: *ideſt vt vnum duorum cæmentorum angulis, atque adeò cæmentis ipſis inuehatur, ſedeatque imbricum tegularum modo*; modus ſiqui-

dem hic perpetuò ſeruatus, imbricum ordinem referens, quem ipſemet ſtructuris è lapide quadrato attribuit, vt mox apparebit, non videtur poſſe cum incerto ſtruendi genere compati, quod iuxtà ipſum Philandrum nullum ordinem ſeruat.

Sed verò poſtremum hoc Philandri aſſertum difficultate mihi non caret. In Incerto etenim genere ſummum admiror ordinem, & in ipſa lapidum confuſione ſymetriam, & regulam; nam lapides ipſi quantumuis & magnitudine, & figura inæquales, ità tamen exactè ſibi inuicem quoad latera, & angulos reſpondebant, vt nullum relinquerent ſpatium calce replendum: quod vt obtinerent, vtebantur priſci, vt ibidem obſeruat Palladius, Regula quadam plumbea, quæ poſſet ad angulos metiendos inflecti: quæ diligentia in tumultuario opere vtique neceſſaria non fuiſſet. Hoc genere vtimur hodièque insternendis ſilice vijs, Neapoli præſertim, & Florentiæ. Imò crediderim multas Antiquorum ſubſtructiones, Arcus præſertim, & Portas Incerti huiuſce generis fuiſſe, quod à nemine video adnotatum, vt eſt Arcus Gallieni apud S. Vitum, vbi lapides figura, & mole diuerſi, tàm miro ordine ſinè calcis nexu coagmentantur: vndè muſiuo operi grandiori illud non ineptè comparauerim. Quare cenſura inurendus eſt Barbarus de

hoc

hoc genere inquiens: *la incerta è quella, che ſi fà di pietre di diuerſe figure à caſo poſte*. Quod certè Vitruuius, quem ipſe commentatur, non aſſeruit, ſed solùm *alia*, ait, *ſuper alia ſedentia &c.* Et ſanè niſi hoc ſtructuræ genus ſummæ ſymetriæ, & artificij fuiſſet, inter genera ſtructurarum vnàcum reticulato à Vitr: recenſitum minimè fuiſſet. De incerto genere, quod hodiè in vſu eſt, verum quidem dixiſſet Barbarus: lapides enim habet tumultuariè, & ſinè ordine compoſitos, interiacentibus non paucis vacuitatibus calce quidem infarctis. Incertum ergò ordinatum antiquiſſimum eſſe teſtatur Vitruuius, & valdè tutum, licèt non adeò ſpecioſum, prætcrquam cùm incertitudo ipſa ad ſymetriam redigeretur, vt de Arcubus diximus.

Meminit tertij cuiuſdam generis ibidem Vitruuius, quod Ordinarium vocat Græcis familiare. Genus hoc, ait Philander, *medium eſſe inter illud, quod fit è quadrato lapide, & quod ex informi cæmento temerè congeſto, vbi lapides, etſi ad normam non reſpondent, à ſe inuicem non abhorrent, & ordine coagmentantur*. Quæ explicatio genus Ordinarium cum Incerto omninò confundit, prout hoc à nobis paulò ante declaratum eſt. Magis reprehenſione dignus videtur Leo Baptiſta Albertus, qui Ordinariam ſtructuram ex quadratis lapidibus ad regulam

M 4 com-

compoſitis fieri ait apertè contra Vitruuium ſic inquientem: *inſuper non eſt contemnenda Græcorum ſtructura, non enim vtuntur è molli cæmento, ſed cùm diſceſſerunt à quadrato, ponunt de ſilice, ſeù de lapide duro ordinariam*: quod ſi hæc ſit cùm diſceditur à quadrato, quì dici poſſit è quadratis fieri? Magis deridendum ſe exhibet Barbarus cum eadem verba ex Baptiſta Alberto referens, Vitruuium ipſum teſtem aduocat, oppoſitum apertè aſſerentem: & non multò poſt ſui immemor addit; *la quale* de Ordinaria ſtructura loquitur, *è mezzana trà la incerta, e quella, che ſi fà di pietra quadrata*, quod è Philandro sũpſit.

Quod ſi autem poſtules, quodnam tandem ſit hoc ordinarium ſtructuræ genus? dicam ingenuè, & modeſtè quod ſentio, nulli interpretum veſtigijs inhærens. Putauerim eſſe idem quoad formam cum Incerto, ſolo penès materiam diſcrimine. Vtrumque ex Vitruuio ipſo colligo, qui, cùm Ordinarij generis peculiarem non aſſignauerit formam, viſus eſt ad alterutram è duobus à ſe allatis generibus illud reduxiſſe; at non ad reticulatum, quod quadratum erat, ait enim: *cùm diſceſſerunt à quadrato, ponunt ordinariam*: ad incertum itaque. Quod verò ab hoc etiam penès materiam differret, ex eodem Vitruuio eſt manifeſtum, qui cùm de Incerto anteà dixiſſet; *cæmenta alia ſuper alia ſedentia &c.*

*tia &c.* de Ordinario poſtea addit; *non enim vtuntur è molli cæmento, ſed ponunt de ſilice, ſeù lapide duro*: diſcrimen ergo eſt penès ſilicem, & cæmentum. Longior in minutijs hiſce ex conſilio fui, non vt contradicendi libidini indulgerem, ſed vt agnouerint ſtudioſi genuinos Authorum ſenſus rarò ab interpretibus, & ſcholiaſtis hauriri, ab ipſis verò fontibus ſæpiſſimè: tùm quòd cùm circa fabricas verſemur, ingratum minimè erit nonnihil noui extruere.

Genera alia à Palladio relata perfunctorio dumtaxàt indigent examine. Lateritium fit ex lateribus, aut tumultuariè congeſtis, aut ordine imbricato, de quo mox dicam. Cæmentitium è cæmentis, & tophis, aut rudibus, & ruditer coagmentatis, aut politis, & ordine quadrato diſpoſitis. Structura è lapide quadrato ſpecioſa non minùs, quàm firma, quid ſit, nomen ipſum declarat. Ab antiquisità adamuſſim lapides coagmentabantur, vt vnus eſſe viderentur lapis, ſinè calce, & inuiſis penè commiſſuris, atque ex anteriori facie omninò perpoliti; licèt interiùs rudes: de quo ſtruendi genere plura vide apud Palladium. Dicebantur in hac ſtructura lapides imbricatim compoſiti, hoc eſt imbricum more, quatenus ſuperior lapis ſupra duorum inferiorum commiſſuram iaceret, itaùt commiſſura ipſa inferiorum lapidum

dum meditullium ſuperioris attingeret, nec inferiorum, ſuperiorumque lapidum commiſſuræ ſibi correſponderent, vt videre eſt in Aggeris Seruij Tullij muris; & figuram vide apud Albertum, & Palladium; explicationem verò luculentiorem apud Philandrum, quem iterùm miror hunc ordinem imbricatum adeò regulatum, & pulchrum incerto generi attribuiſſe, quod Vitruuius *minimè ſpecioſum* vocat. Duo huius ſtructuræ genera recenſet Vitruuius Iſodomum, & Pſeudiſodomum: primum cum omnes lapidum curſus, ſeù ſeries æquales, ſecundum verò, cùm inæquales forent, ſeù ſuperior curſus latior, quàm inferior, & ſic deinceps. Formacei parietes fiunt è terra, erectis hinc indè duabus tabulis tantum à ſe diſtantibus, quanta latitudo muri facienda eſt, quod ſpatium terra, & lapidibus tumultuariè impletur, *itaùt muri*, ſicut ait Philander, *infarciantur veriùs, quàm ſtruantur*; ſicut hodiè in priſcis Madriti mœnibus videre eſt, & Romæ in Villa Pij V. Ex priſcis huius generis Romæ muris nullum ſupereſt veſtigium; vix enim duo ſæcula durabant. Genus hoc à Palladio vocatur *à caſſa, ouero di riempiuta*. Sed veriùs putauerim id, quod ipſe appellat, *à caſſa*, idem fuiſſe, quod Græci dicebant, *Emplecton*, cùm ſcilicèt facies ipſa parietis ex quadratis, & politis erat lapidibus, intùs verò ex cæmen-

tis

tis temerè congeſtis, vt ſunt priſca mœnia Neapolis, quorum antica, & poſtica facies è quadratis lapidibus, interiacens verò ſpatium terra oppletum. Craticei parietes è ligneis crateis, aut cannis in modum cratis inſertis conformabantur, vt ſupra. Structura ſpicata, quam appellant Itali, *à Spiga*, nulli non patet: ſicut & alia genera vt pedibus trita, ità & cognitu vnicuique notiſſima, quæ hinc lubens omitto.

Illud ſolùm adnotauerim, muros cuiuſcumque generis, præterquam è quadratis lapidibus compoſitos, varijs procinctibus, ſeù faſcijs circumduci ab antiquis Structoribus fuiſſe ſolitos; quos procinctus Vitruuius Græca voce appellat *Coria*, noſtri dicunt *Curſus*. Conſtabant è lapidibus, vel lateribus ſolidioribus, quos ad quinos quoſque muri pedes repetebant. Id maximè ſeruatum in lateralibus ipſis murorum angulis vtrumque murum copulantibus, Itali dicunt *le Cantonate*. Hi angulorum procinctus longè ſolidiores fieri ſolebant; dicebantur enim oſſa parietum, ſicut curſus murorum vocabantur nerui. Addebant quandoque ad maiorem fortitudinem metallicas laminas.

Illud reliquum eſt, vt declaremus ex tot ſtructurarum generibus quodnam apud Romanos magis fuerit in vſu. Primis Vrbis temporibus Incertum genus frequentatum

fuiſſe

fuiſſe ex Vitruuio colligo, qui illud *antiquiſſimum* vocat: non tamen rude, ſed benè concinnatum; non enim deerant tunc Etruſci, Sabini, Gabijque Fabri, quos Romani accirent. Structiones è lapide quadrato, aut cæmentitio, vel Albano ſtatim ſucceſſeruut, Regum etiam tempore, vt ex priſcorum Aggerum ruderibus apertè conſtat. Acceſſit cæmentitium, & lateritium tumultuarium; poſtea reticulatum, quod ſuo tempore ſatis frequens fuiſſe teſtatur Vitruuius. Huius generis fuit Mauſoleum Auguſti, & Palatium Pincij Senatoris, quorum adhùc extant veſtigia: extrà verò Romam centum Camerellæ in Baiano ſinu, & Amphitheatrum, quod Scholam Virgilij vulgus appellat. Formaceorum, cratitiorumque parietum nulla extat memoria: fuiſſe verò, colligitur ex Vitruuio, (*a*) & Plinio, (*b*) qui illorum meminerunt. Declinante Imperio declinauit pariter ſtructuræ decor: vndè cæmentitium genus, & lateritium inordinatum frequentari cępit; poſt inuaſiones præſertim Gothorum, Vandalorumque, qui omnia peſſumdederunt.

SE-

(*a*) c.8. (*b*) l.35.c.14.

# SECTIO PRIMA.

## *Romanarum Aedium ſtructura per varias ætates magis in particulari inueſtigatur.*

SED age iam, quoniam de varijs Romanorum ſtructuris ſermo incidit, vt hoc idem argumentum meliori ordine, eoque chronologico pertractemus, age, inquam, Romanam Rempublicam in varias ætates diſtribuamus, vt quo in ſingulis ſplendore, & ſumptu ædificatum Romæ ſit, graphicè appareat. Sex verò ætates diſtinguimus. Prima ſit ab Vrbe condita ad Gallicum vſque incendium; & complectitur annos ccclxv. Secunda ab Vrbe poſt incendium reſtituta vſque ad deleta inter Marium, & Syllam ciuilia bella; & annos continet ccc. Tertia vſque ad decimum Neronis annum, quo Vrbem cremauit; & annos habet cl. Quarta vſque ad Gothicam obſidionem, captamque Romam Duce Alarico; & complectitur annos cccxlvij. Quinta vſque ad annum xxj. Principatus Iuſtiniani, quo à Totila Gothorum Rege Vrbs magna ex parte incenſa; & comprehendit annos cxxxvij. Sexta demùm ætas ad noſtra vſque tempora decurrit. ——

Vt

Vt à prima iſtarum exordium ſit, nulli dubium erit prima ætate exiguas, rudeſque domos Romam habuiſſe. Nondùm enim ſub Regibus, ſed exactis etiam ipſis regnabat in Vrbe paupertas, vt enim inquit Cato: (a) *ampliſſimè laudabatur, qui dici poſſet bonus agricola, bonuſque colonus, poſſetque impendia bellorum ſuſtinere, quæ ſine publico ſtipendio tunc gerebantur*. Hinc quæſiti ab aratro Conſules, & Dictatores, *quos anguſtiæ rei familiaris bubulcos fieri cogebant*, vt ait Valerius. (b) Romuli caſam ſic deſcribit Ouidius: (c) *aſpice de canna, ſtraminibuſque domum*. Item Numæ: *hic locus exiguus Regia magna Numæ*. Veteris Capitolij humilia tecta, & Veſtæ focos fictilibus vaſis contentos, vide apud Valerium. Plani pedis ædificia reperies apud Vitruuium, (d) qui ait; *cùm area plana poſtea non poſſet Populi recipere multitudinem, ad altitudinem ædificiorum res ipſa coegit deuenire*. De Templis eadem ratio. Capitolinum enim omnium tùm magnificentiſſimum depingens Ouidius (e) ait: *Iuppiter anguſta vix totus ſtabat in æde*. Huius ruſticitatis cauſa erat ſumma eorum temporum ægeſtas. De priſcis enim Romanis cùm ſui æui comparatis Plinius (f) ait; *quorum agri minorem obtinent modum, quàm cellaria iſtorum*. Opera quædam publica paulò ampliora hac

(a) *De R.R.* (b) *l.4.c.4.* (c) *4.& 6.Faſt.* (d) *l.2. c.8.* (e) *1.Faſt.* (f) *l.36.c.15.*

ra hac ætate fuerunt, vt Porticus circa Forum, Aggeres, & muri Vrbis, & Templum Capitolinum à Tarquinio Superbo in meliorem formam redactum; omnia tamen rudia, & inornata.

Poſt eiectos Reges, ingruentibus bellis, nihilo melior euaſit Vrbis orñatus, paupertate adhùc regnante; vt enim Plinius (*a*) ait: *perniciòſus intelligebatur Ciuis, cui ſeptem iugera non eſſent ſatis: hæc enim menſura poſt exactos Reges aſſignata eſt*; imò Iuuenalis: (*b*) *pro multis vix iugera bina dabantur vulneribus*; vndè Cornelius Rufinus duobus Conſulatibus, & Dictatura ſpecioſiſſimè functus, quod decem pondo vaſa argentea comparaſſet, à Fabricio Cenſore Senatu motus eſt, vt teſtatur Valerius. (*c*)

Capta à Gallis, incenſaque Vrbe, tanta inopia paucos ſuperſtites inuaſit, vt ſint qui dicant apud Feſtum: *ob penuriam cibatus cæptos lx. annorum homines iaci in Tyberim*. Hæc fuit ſecunda ætas, de qua Florus (*d*) ingenioſè magis, quàm verè dixit: *Paſtorum caſas ignis ille, & paupertatem Romuli abſcondit*. Etenim poſtquam reluctantes Ciues, qui Veios diſceſſerant, exilium, quàm ædificationem malentes, Camilli Dictatoris eloquentia ad ædificandum adducti ſunt, eiſque *tegula publicè*

(*a*) *lib.* 18. *cap.* 3. (*b*) *Sat.* 14. (*c*) *lib.* 2. *cap.* 4. (*d*) *lib.* 1. *cap.* 13.

*blicè præbita eſt, materiæque cædendæ ius factum*, vt ait Liuius, (*a*) qua magnificentia ædificia creuerint Liuius (*b*) ipſe declarat, *forma Vrbis*, inquiens, *occupatæ magis, quàm diuiſæ ſimilis: feſtinatio curam exemit vicos dirigendi, nam intrà annum noua Vrbs ſtetit*; & Tacitus (*c*) ait: *nulla diſtinctione erectæ domus, huc, & illuc flexi, & enormes vici*. Domorum pulchritudinem indicat Suetonius, (*d*) cùm inquit: *deformitas ædificiorum, anguſtiæ, flexuræque &c.* Marmora, aliaque ornamenta adhùc inuiſa: area inſuper domorum modica, etiam Magiſtratuum. Catonis enim viri conſularis anguſti penates: Pompei ante tertium triumphum parua ædes; quam poſtea auctam ingreſſus Antonius, per iocum quæſiuit, vbinam Pompeius cænarit. Ditiſſimus ille M. Craſſus anguſtè habitauit; ſicut etiam Ælij, (*e*) Cæſar, & Auguſtus, cuius ædes *nec laxitate, nec cultu conſpicuæ*, vt ait Suetonius, intellige id antè imperium. Non negauerim Q. Cecilium Metellum hac ætate primum omnium ædem ex marmore molitum: vndè à Paterculo, (*f*) *vel magnificentiæ, vel luxuriæ Princeps dicitur*: ſed hæc rara auis. Non multò etiam poſt Scipio Naſica, & Cn: Octauius ſplendidè ædificarunt: ſed hoc adeò inſolens hac ætate viſum, vt excanduerit Paterculus (*g*) dicens:

(*a*) *lib.* 5. (*b*) *lib.* 6. (*c*) 15. *ann.* (*d*) *In Ner.*
(*e*) *Valer. l.* 4. *c.* 4. (*f*) *l.* 1. (*g*) *l.* 2.

cens: *publicam magnificentiam ſequuta priuata luxuria eſt*: & Lepidus Ælius augur,*quòd ſex millibus ædes conduxiſſet, adeſſe iuſſus eſt à Cenſoribus*, vt ait idem. Templa huius ætatis etiam parua, Iouis enim Feretrij fuit xx. palmos longum; Iouis Capitolini cclxvj. quod ſuſtinebatur pilis è latere coctili dealbatis. (*a*) Subſtructio Capitolij è ſaxo quadrato, cloacæ, & ſtratæ ſilice viæ maieſtatem quamdam ſpirabant. (*b*) Sed hæc nihil ad domorum ſplendorem faciebant, de quibus impræſentiarum eſt ſermo.

Poſt ſedata Marium inter, & Syllam ciuilia bella, incępit tertia ætas, quæ iurè dici poſſit adoleſcentia ædificiorum. Hinc enim Domorum magnificentia enitere cœpit. L. Craſſius Orator ædem condidit in Palatino columnis hymettij marmoris inſignem:vndè à Cn: Domitio Cenſore grauiter reprehenſus, & à Bruto Venus Palatina dictus fuit: ex Plinio, (*c*) qui ſic ſententiosè concludit: *tàm recens eſt opulentia*. Domus M. Lepidi cruſtis Numidici marmoris ditata: præter Q. Catuli, C. Aquilij, M. Scauri, P. Clodij, aliaſque magnificas ædes.Quibus adde Pompei Theatrum,Porticus, & Baſilicam; Theatrum Marcelli, & Balbi; Amphitheatrum Statilij; Forum Cæſaris; Baſilicam Pauli Æmilij, omnia ad ſtuporem; adeoùt dixerit

N Pli-

(*a*) *Halic.l.4.* (*b*) *Liu.l.6.* (*c*) *l.17.c.1.*

Plinius: (a) *Lepidi domum, qua pulchrior Romæ nulla fuerat, intrà annos xxxj. nec centeſimum quidem locum obtinuiſſe*. Statuarum, de quibus Caſſiodorus ait *penè parem populum Vrbi dediſſe, quàm natura procreauit*, innumerabilem numerum deſcribam tom.2. Diſſert.de Statuis. Qui luxus poſt deuictam Aſiam Romam translatum, ſub Auguſti Principatu ſummum culmen attigit. Hic enim, vt ait Suetonius, *Vrbem pro maieſtate Imperij excoluit, publica opera plurima extruxit, & cæteros hortatus eſt, vt Vrbem adornarent*. Hinc Agryppa omnia ædificia publica, & vias priuatis impendijs refecit. Idem Auguſtus pulchrum extruxit Forum; & quæ Cæſar deſtinauerat perfecit, omnia è marmore, vt iurè moriens dixerit: *Vrbem lateritiam inueniſſe, at marmoream relinquere*: vndè à Liuio *Vrbis Conditor* appellatur. Eadem ampliandæ Vrbis cura ſucceſſoribus inſedit. Tiberius enim Auguſtale Palatium in ampliorem formam ſtruxit. In tanto autem Vrbis ſplendore illud adhùc ad eam dehoneſtandam durabat, viarum ſcilicèt flexura, & anguſtia; excepta enim Recta Via in Campo Martio, & Via Lata, omnes aliæ anguſtæ erant. His adde domus non ad lineam rectas, ſed fortuitò poſitas. Accedebant collium abrupta, & vallium ima, quæ turpem domorum inæqualitatem parie-

(a) *lib.36.c.6.*

paricbant. Vndè miror à magno Lipſio id laudi Vrbis verti. Nec quicquam fecit Auguſtus, cùm iuſſit domus vltrà pedes lxx. non extolli.

Sed ecce iam quarta ætas ſub Nerone, qui, vt ait Suetonius, *offenſus deformitate veterum ædificiorum, & anguſtijs, flexuriſque vicorum, incendit Vrbem*. Quo ſcito Timagenes felicitati Vrbis inimicus aiebat, teſte Seneca: *(a) Romæ ſibi incendia ob hoc vnum dolori eſſe, quòd ſciret meliora reſurrectura, quàm arſiſſent*. Atque ità euenit: nam cum ex xiv. Regionibus, in quas Romam diſtribuerat Auguſtus, tres ſolo tenus deiectæ, & ſeptem pluſquam ſemiuſtæ fuiſſent, ſtatim è ſuis flammis pulchrior Vrbs reſurrexit. Vt enim ait Tacitus: *(b) Domus non, vt poſt Gallica incendia, nulla diſtinctione, vel paſſim erectæ, ſed dimenſis vicorum ordinibus, & latis viarum ſpatijs, cohibita ædificiorum altitudine, affabrè factis areis, additiſque porticibus &c.* Hinc Roma frequentata domibus, ordinata vijs, ornamentis decorata. Non multò poſt eadem conflagrauit: ſed mox à Veſpaſiano inſtaurata, Amphitheatro inſuper, Templo Pacis, alijſque aucta. Arſit iterùm ſub Tito, à quo iterùm reparata, & ornata. (c) Idem præſtitit Domitianus ſtudio ſolùm illuſtrandæ Vrbis inſignis: Capitolium enim tertiò refecit, Templa erexit,



(a) *epiſt.* 41. (b) 15. *ann.* (c) *Suet.*

laxauitque vias, quà inſtitorum tabernis, quà artificum officinis occupatas. (*a*) Non minor fuit Traiani ſolertia, qui, præter illuſtre Forum, Vrbem etiam egregijs alijs operibus decorauit. (*b*) Labente poſt Traianum Imperio, minui pariter cœpit ſenſim ſinè ſenſu Vrbis decor. Sub Commodo incenſa iterùm, ab eoque reſtaurata, Commodiana dicta eſt, cui ſtatua aurea cum tauro, & vacca, quaſi Vrbis conditori, erecta. (*c*) Seuerus ædes publicas, quæ vitio temporum labebantur, inſtaurauit, *nuſquam propè*, vt ait Spartianus, *ſuo nomine adſcripto, ſeruatis tamen vbique titulis conditorum*.

Maius ædificiorum Romæ excidium fuit, cùm, detonante vbique Gothici furoris procella, Romanum ipſum Imperium corruit. Atque hæc eſt quinta ætas, & quaſi ſenium ædificandi. Sub Honorio fateor Alaricum Vrbem ingreſſum, paucis ædificijs incenſis, ſtatim diſceſſiſſe. Neque Genſericus, prædæ ſolùm inhians, in tecta deſæuijt. Odoacer Vrbi, in qua erat regnaturus, pepercit. Theodoricus Romam paucis deuaſtatam inſtaurauit, nouis etiam additis. Extat eius ad Sabinianum Vrbis Senatorem epiſtola, qua conſtituit vt XXV.M. tegularum annua illatione in ædificiorum reparationē præſtarentur, quarum nonnullæ noſtro æuo repertæ ſunt.

(*a*) *Mart.l.7.epiſt.60.* (*b*) *Plin.in Pan.* (*c*) *Lamp.*

ſunt. Vſque hùc ergò mitis Gothorum furor. Sed Totilas Vrbem magna ex parte poſt longam obſidionem demolitur. Reparant illam Belliſarius, & Narſes; at paulò poſt iterùm à Totila capta, ſuis tumulata ruinis relinquitur; ſuper qua, ceù Hyeroſolima altera, audiendæ ſunt Magni Gregorij (a) lamentationes, præter ea, quæ dixi Diſſert.2.

Vltima ætas à Iuſtiniano ad hæc vſque tempora perducitur. Poſt ſedatas Gothorum procellas cœpit aliquantulùm ſub Pontificum Romanorum Principatu Roma reſurgere. Verùm, à Longobardis iterùm vexata, non valuit ædificiorum ornatui operam nauare; nec pacatis etiam per Carolum Magnum bellorum furoribus. Tàm alta enim inuecta fuerat à Gothis, & Longobardis barbaries, vt Architectonica Ars penè corruerit: quam barbariem ad xiv. penè à partu Virginis ſæculum productam, etiamnùm in Italia lugemus. Sed tandem ſtudioſorum induſtria, qui ab antiquis, quæ ſuperſunt, melioris Architecturæ monumentis, rectos extruendi modos imitati ſunt, ad tàm ſplendidum nitorem hęc Ars aſſurrexit, vt nihil nobis reliquum ſit, quod Priſcis inuideamus. Si enim Auguſti, & Neronis tempora excipias, alijs ætatibus noſtra quàmlongiſſimè



(a) *Hom.18. in Ezech.*

ſimè præſtat, vt vtraſque comparanti perſpicuum erit.

## SECTIO SECVNDA.

### *De Domorum Partibus.*

EXaminatis Domorum cauſis, earundem partes maiori, qua poterimus cura, luſtrandæ ſunt. Eas verò in duas claſſes diſtribuo, vt aliæ ſint generales, &, ſicut in Schola loquuntur, eſſentiales, ſinè quibus domus non eſſent; aliæ particulares, &, vt ità dicam, integrales. Primæ à Baptiſta Alberto quinque aſſeruntur, fundamentum, parietes, aperturæ, (ſub quibus comprehenduntur oſtia, fęneſtræ, camini, & ſchalæ) compartitiones ædium, & tecta. Pro quibus ritè ſtruendis multæ tradi ſolent regulæ ab Architectis, qui omninò conſulantur, præter ea, quæ ſupra tradidimus, & trademus deinceps.

Partes igitur ſecundi generis inueſtigabimus. Qua in re me non pudet fateri laboraſſe diù, & hæſiſſe: licet enim pleræque domorum partes à nonnullis viris doctis explicatæ ſint, omnium tamen collectim ſyſtema, & ideam apud neminem video, nec ipſum quidem Vitruuium, aut eius Interpretes mutilos

tilos in hac re nimis, & ieiunos: & quod deteriùs, nullum extat integrum priſcarum ædium veſtigium. Conabor tamen has tenebras nonnihil dilucidare, ſi detur mihi venia ex meo cerebro aliqua promendi, idue non inanis auræ cupiditate, ſed vt viam ſternerem ſtudioſis meliora commoliendi, quos libentiùs hìc audirem, quàm vt audiri cupiam. Meæ igitur partes erunt Partes domus non tumultuariè, & Calepini more, ſed ordinatè deſcribere, vt indè citò domorum idea confingi animo poſſit.

Primò verò omnium occurrit Veſtibulum, quod inter ædium partes, & quidem principaliores recenſetur, licèt extrà ædes fuerit. Erat enim locus antè domorum ianuam, ſeù clariùs area inter domum, & viam, *per quam*, vt ait Gellius, (*a*) *à via aditus ad ædes eſt*. Etymon ſumpſit, vel quòd ianuam, quæ poſt ipſum erat, veſtiret, vel quod Veſtæ foret conſecratum. Malè autem Ouidius, (*b*) quòd in eo ignis Veſtæ dicatus accenderetur, quî enim extrà ædes ignis accendi potuit? Inuentum fuit Veſtibulum, vt detinerentur in eo Clientes, qui ad præſtanda Patronis officia veniſſent, antequàm à Seruis admiſſionalibus intùs admitterentur, de quibus tom.2. Diſſert. de Seruis, & tom. 3. Diſſert. de Salutationibus. Hinc



(*a*) *lib.16.c.5.* (*b*) *6. Faſt.*

ſit Veſtibulum proprium fuiſſe Nobilium, quibus ſolis officia præſtabantur, præſertim Magiſtratuum: vndè Vitruuius iubet Veſtibula iuxtà domos magnificas extrui. Confunditur ab aliquibus cum Atrio, quos tamen Gellius ibidem carpit, & nos infrà. Credit Voſſius, (*a*) nec abs re, cum olim modicæ forent domus, idem fuiſſe cum Atrio Veſtibulum, aucto vero luxu diſtingui cœpta. Nardinus (*b*) Veſtibuli exemplum indigitat in Palatijs Columnenſium, & Marganorum: at minùs propriè; quæ enim ſibi putantur Veſtibula, Impluuij potiùs rationem, & ſpecimen præſeferunt: habent enim clauſuram anteriorem cum oſtio, quibus Veſtibulum caruiſſe neceſſe eſt, cum ex Gellio, *antè ianuam eſſet*. Potiùs ergo mihi adumbratur in area Farneſiani, aut Burgheſiani Palatij, vt paulò infrà dicam. Decipitur etiam ibidem Nardinus, cùm deſignaturus Veſtibuli terminos ait; *ſporgendo ambe l'eſtremità* ( le Caſe ) *come corni, teneuano in dietro la parte di mezzo, dalla qual retiratezza ſi laſciaua il Veſtibolo trà la ſtrada, e la porta*. Fallitur, inquam: perpetua enim hæc cornuum exporrectio in ſolo Nardini capite ortum habuit, à nemine indicata. Poterat igitur claudi Veſtibulum area, aut porticibus, & columnis, vt de illo Neronis dicemus, (vndè Scamozzius magna Veſti-

(*a*) *In Etym.* (*b*) *l.3. c.3.*

Veſtibula cum Porticibus confundit) aut terminalibus quibuſdam lapidibus; aut lateralibus ipſis vijs, cùm ampliores ædes Inſularum more à vijs ambirentur. Atque hoc indicat ex Aquilio Gallo Gellius, Veſtibulum fieri, inquiens, *cum dextra, ſinixtraque inter ianuam, tectaque, quæ ſunt viæ, ſpatium relinquunt*. Illud benè infert Nardinus apertum fuiſſe Veſtibulum, & non habuiſſe immediatum ad viam proſpectum.

Sequitur poſt Veſtibulum Ianua, de qua peculiarem inſtituam Diſſertationem, vbi varias eius partes, limen, ſuperliminare, valuas, ſicut etiam claues, ſeras, peſſulum, aliaque ſcitu iucunda explicabo.

Poſt ianuam principalem ædium reperiebatur protinùs Atrium, quod oſtio coniungendum iubet Vitruuius. Illo Græci carebant, vndè ab oſtio ad periſtylium, quod nos dicimus, *il Cortile*, anguſtus erat aditus, quem Thiroretron appellabant. Pars erat inter ædes, oſtiumque ipſum, eique coniuncta, itaùt primò ianuam introeunti occurreret, quem Itali dicunt, *l'Andito*. Nomen ſumpſit vel ab Atrienſibus Etruriæ populis, (*a*) à quibus primum eius petitum exemplum; vel quod fumo eſſet atrum; vel ob ignem in honorem Veſtæ inibi perpetuò ardentem; vel ob Culinæ viciniam. Diuerſum fuit à Veſti-

(*a*) *Varr*. 4. *l*. *l*.

Veſtibulo, vt ſupra; imò & ab Impluuio, vtrumque hoc enim tecto deſtituebatur, cùm Atrium foret opertum,& vt plurimum teſtudinatum. Quod pluribus coniecturis nititur demonſtrare Nardinus, quia nimirùm in Atrio ardebat ignis, cænabant, fęminæ texebant, congregabatur Senatus: ad hæc, quia Verius Flaccus in Atrio Catilinæ Grammaticam docuit, in Atrio Libertatis erat Bibliotheca, & in Atrio tandem Iuſtinus Imperator nuncios recepit, quæ ſub dio facta fuiſſe repugnat. Sed, pace ſummi viri, hæc nihil ad rem, æquiuocatur enim Nardinus in Atrij vocabulo: nam plura fuere priſcis Atria, præſertim interiora; vt dicam infrà; quare actiones à Nardino allatæ in interioribus Atriis factas fuiſſe credendum eſt: quis enim ſibi ſuadeat propè ianuam receptos nuncios, fęminas texere, cęnari &c. eò præſertim, quod fęminarum ædes penitiſſimas fuiſſe dicturus ſim? Quapropter opertum fuiſſe Atrium ex Vitruuio (*a*) vnicè colligo, qui de eo ſcribens, trabium, & lacunarium meminit. Habebat pariter Atrium hinc indè columnas teſtudinatum Tectum ſuſtentantes; quibus Alæ quædam formabantur, quas ſępè Vitruuius memorat. Menſura, & proportio Atriorum triplex ab eodem Vitruuio affertur; prima Diagonalis cùm nimirùm

(*a*) *lib.6.c.3.*

mirùm latitudo latitudini eſſet æqualis: ſecunda dicebatur Bipartiens tertias, itaùt ex quinque longitudinis partibus tres ſolæ latitudini attribuerentur: tertia Seſquialtera, vt ex tribus portionibus longitudinis, duæ latitudini aſſignarentur. Altitudo erat quanta longitudo, quarta ſolùm parte dempta.

Non modica eſt controuerſia inter Antiquarios, & Architectos circa Tablinum, quod Feſtus Atrio proximum collocat. Dictum exiſtimat Nonius, quod è tabulis componeretur, & Varronem ipſe in teſtem adducit; ſed malè, hic enim de alio Tablini genere loquebatur, loco ſcilicèt vbi hyeme cęnare ſolebant. Noſtrum autem Atrio propinquum aliter ac è lignis fuiſſe ex Vitruuio colligitur. Ità appellatum ait Feſtus à tabulis ſcriptis, ſeù codicibus in eo reconditis, vt idem foret cum Archiuo, quod etiam Tabularium nuncupant. Cui opinioni ego diù hæſi. Verùm re ſubtiliùs examinata aliter iudicare cogor: Tablini enim ſitus, quem mox accuratè rimabor, ipſum ab Archiuo diuerſum fuiſſe euincit. Philander exiſtimat Tablinum ità appellatum à tabulis non quidem ſcriptis, ſed pictis, vt idem foret cum Pinacotheca Græcorum, in qua picturæ, aliaque ornamenta recondebantur, Itali dicunt, *la Guardarobba*. Huic opinioni calculum non defero, nam Vitruuius de Tablino; & Pinacotheca

theca tamquam de rebus diuerſis ſcripſit, de hac quidem in cap. de Triclinijs, & Exedris, de illo autem in cap. de Atrijs. His adde ſitum ipſum Tablini illud à Pinacotheca diſtinguere, vt mox dicam. Quare concludo, non aliundè, quid fuerit Tablinum, apparere poſſe, quàm ab ipſius ſitu, quem ſi in tanta obſcuritate inuenerimus, vt in votis habeo, rem totam confectam habebimus.

De Tablini autem ſitu ſilet Vitruuius totus circa eius menſuras occupatus. Tacent etiam cum ipſo Scholiaſtes, & Architecti: vndè ad eum inueniendum ratiocinijs vtendum eſt. Facem præbet, at modicam, in his tenebris Feſtus, qui *Tablinum*, ait, *proximè Atrio locus fuit*. Sed ecce aliæ non minores vmbræ. Vbi enim? In eademne recta linea cum Atrio, itaùt ab hoc directè pateret ad Tablinum aditus: vel in lateribus porticuum, ſeù alarum peryſtilij inter alias Cellas? Quorum primæ parti adſtipulor, quam pluribus demonſtrare enitar, cùm id ſit noſtræ coniecturæ, & opinionis baſis. Ad quod obtinendum ità ratiocinari lubet. Etenim Vitruuius de Tablino non in capitulo de Cellis, ſed vnàcum Atrio ſcripſit. Fortiùs, nam idem poſt Atrij dimenſiones exaratas, continuò, eodemque loquendi nexu, nullo verborum diuerticulo, ad Tablinum ſe contulit, vt ex ipſiuſmet verbis mox afferendis apparebit.

For-

Fortiſſimè, nam Vitruuius, poſtquam determinauit Atrij proportiones, ſtatim eaſdem penè Tablino attribuit inquiens, *Tablino, ſi latitudo Atrij erit pedum xx. dempta tertia, eius ſpatio reliquum tribuatur*. Quod vtique non recte feciſſet Vitruuius, ſi Tablinum è numero fuiſſet Cellarum; quid enim pertinebat ad Cellas Atrium? aut quandonam Atrij dimenſiones Cellis ipſis fuerunt à Vitruuio attributæ? Tandem hic ipſe iubet Tablini altitudinem Atrium ſuperare, vt lumen ſuperiùs acciperet. Ex quibus omnibus conijcere eſt, Tablinum non modò cum Atrio coniunctum fuiſſe, ſed in eadem inſuper recta linea cum illo, itaùt ab Atrio in Cauedium eunti, per Tablinum recto itinere tranſeundum foret. Sed quo inquis ſitu? Puto longitudinem Tablini latitudini Atrij fuiſſe adaptatam, & per hanc excurriſſe.

Stabilito ſemel Tablini ſitu, quid tandem illud fuerit, perſpicuè, niſi fallor, colligitur. Non enim potuit è Cellarum, aut Penuum cenſu fuiſſe, ſiue Archiuum illud dixeris, ſiue Pinacothecam. Ad quod tàm ſecurè aſſerendum contra omnium, quod ſciam, Architectorum fidem, duplex me cogit ratio. Prima, quia ſi è Cellis fuiſſet Tablinum, clauſum vtique fuiſſet: Cella enim à celando dicitur: id quod maximè credendum eſt de ea Cella, vbi res tanti momenti aſſeruabantur,

tur, codices nimirùm, & ſuppellex. Si autem obſeratum fingamus Tablinum, quomodò liber patuiſſet ab Atrio ad Impluuium, ſicut par erat, aditus, cum Tablinum inter Atrium, & Impluuium medium extitiſſe dictum ſit? Altera ratio eſt, quia ſcripturæ, & ſuppellex Armarijs recondita, nihil ad Atrium pertinebant. Itaque ſi Tablinum aſſeruandis codicibus, aut ſuppellectili deſtinatum erat, locatum vtique non fuiſſet in Atrio propè oſtium; quis enim ità deſipiat, vt rem adeò magni momenti in loco tàm aditu facili, & obuio repoſitam velit, cum in penitiori, inter alias Cellas, ad alas periſtylij locari potuiſſet? Ex quibus ſatis clarè concludo, ſi Tablinum, vt oſtendimus, inter Atrium, & Impluuium, ſitum erat, inter Cellas recenſendum non eſſe, ideòque nec Archiuum, nec Pinothecam iurè dici poſſe.

Quid ergo, inquis, fuit Tablinum? Vt ingenuè dicam ſuſpicor nihil ipſum aliud fuiſſe, quam id quod Itali Gallica voce dicunt *la Galleria*, locum ſcilicèt oblongum, apertum, ornatum, amænum, expoſitum, in quo picturæ, ſtatuæ, aliaque ſuppellex; non quidem recondita, vt in Pinacotheca, ſed aperta, & ab omnibus cernenda exhibentur. Ità enim benè percipitur Tablinum locatum fuiſſe poſt Atrium, vt ſcilicèt Imagines, quæ erant Nobilium Stemmata, ab omnibus cerni po-

ni potuiſſent. Inſuper, cùm locus eſſet apertus, facilem præbebat ab Atrio ad Impluuium tranſitum. Momentum addunt huic meæ coniecturæ Serui Atrienſes Atrijs cuſtodiendis deſtinati, necnon Ianitores, & Canes eidem muneri obeundo. Quis enim ſciat, vtrùm non alia de cauſa tàm vigilem cuſtodiam in ſuis Atrijs adhibuerint Romani, quàm quòd inibi, ſeù in proximo Tablino, ſuam ſuppellectilem expoſitam haberent? Ignoſcat Lector, ſi plus æquo hac in re immoratus fuerim, cùm rem hanc exiſtimem à nemine hùcuſque ſufficienter pertractatam. Mallem tamen meliora ab alijs audire. Proteſtor quinimo me nolle hæc pluris, quàm ratio ipſa rei expoſtulet, venditare: intrà coniecturæ enim fines ſingula collocauerim, ſarto tamen tecto aliorum iudicio, debitaque ſapientioribus, præſertim Antiquis, reuerentia.

Difficilioribus hiſce de Tablino exantlatis, obuium erit reliqua expedire. Menſura Tablini, & proportio in hunc modum à Vitruuio (*a*) præfixa eſt. *Cùm minora fuerint Atria, tribuantur Tablino duæ partes, ex tribus, quibus Atrij amplitudo conſtat: cùm maiora ſtruenda erunt Atria, è quinque horum portionibus duæ concedantur Tablino. In medijs verò ſit dimidio minùs, quàm Atrium. Altitudo oſtij octaua par-*

(*a*) *lib.6. c.4.*

*ua parte latitudinem ſuperet: Lacunarium tandem ſublimitas latitudinem tertia parte excedat.*

E Tablino introitus patebat ad Cauędium, inſignem aliam Domus partem. In hunc modum per ſyllabæ diminutionem dictum eſt, quaſi cauum ædium, Itali dicunt, *il Cortile*: erat enim pars illa domus caua, circa quam Conclauia. Exiſtimo idem fuiſſe cum Impluuio, & Periſtylio, ſola penès magnitudinem, & ornatum diuerſitate: Cauędia enim erant minora, & minùs culta: Periſtylia columnis, (à quibus & nomen) & Porticibus circumducta: Impluuium dicebatur, ſi foret apertum, itaùt in ipſum plueret, ſicut locus, vndè aquæ decidebant, Compluuium appellabatur. In Ædibus nobilium ſæpiùs tria hæc diſtincta erant; ex multis enim Cauędijs vnum altero erat ornatius, ſicut Romæ in Palatio Vaticano videre eſt. Malè tamen à Scamozzio (*a*) Cauędium cum Atrio confunditur. Quinque eorum genera enarrat Vitruuius, (*b*) Thuſcanicum, Corinthium, Tetraſtylum, Impluuium, & Teſtudinatum: quorum differentias ſatis obſcurè ipſe tradit, obſcuriùs eius Scholiaſtes. Rem ſic pro virili declarare conabor. Thuſcanicum Cauędium erat rude, circa quod, vice columnarum, lignea pegmata, vt Bononiæ in antiquiſſima Pepulorum Domo videre eſt: in hoc

(*a*) *Archit. p.1. l.3. c.5.* (*b*) *l.6. c.3.*

hoc genere longitudo latitudinem ſuperabat. Corinthia multis erant ornamentis ſplendentia, tribus aut quatuor columnarum ordinibus hinc indè inſignita, qui ordines dicebantur Alæ, eò quòd è lateribus eſſent. In his longitudo erat dimidio maior latitudine, aut duabus etiam tertijs partibus. Tetraſtylum, ideſt quatuor columnarum, ſola forma à priori differebat; figuræ enim erat quadratæ. Duo reliqua nihil habent, quod ſpeciali ſit nota dignum, niſi quòd Cauędia operta propria eſſent domorum non illuſtrium. Dicendum foret de columnis, & porticibus, ſed de his Diſſert. de Baſilicis.

Ab Alis Cauędiorum, ſeù, vt magis propriè dicam, ab ipſis Porticibus aditus patebat ad ædium Conclauia, ſic appellata, quod clauibus ſubijcerentur, Itali dicunt, *le Camere*, à nonnullis latinis malè appellantur cubicula; hæc enim vox dormitoria dumtaxàt ſonat conclauia. De his, quantum licuit ex priſcis monumentis conijcere, adnotaui, apud antiquos minimè vſitata fuiſſe conclauia ità in eadem linea rectè locata, vt ab vno ad aliud liber eſſet aditus, & nos dicimus, *fughe di Camere*. Hoc inquam genus priſcis inuiſum; imò teſtatur Henricus Vvottonus (*a*) Eques Anglus hanc conclauium ſtructuram extrà Italiam omninò inſolentem eſſe,

O & ra-

(*a*) *In Elem. Archit. p. 1.*

& rationem affert, *nam intolerabilem ſeruitutem imponit omnibus conclauibus, præterquam intimo, ſiquidem ad id nemo poteſt accedere niſi per reliqua:* & poſteà de Italis ludens addit: *animaduerti nullam nationem in toto Orbe, naturæ tàm priuatæ, & ſecretæ, quàm Italos, & quæ contra minus abſconditas ædes habeat, itaùt pugna ſit inter eorum habitationes, & ingenia.* Sed id obiter. Priſcorum ergo conclauium ſitum, Monachorum Dormitorijs aſſimilarem, ſeù magis clarè Carthuſianorum in plano degentium Porticibus, è quibus ad ſingula eorum cubicula aditur; ſic enim pariter circa Cauędium Porticus decurrebant, è quibus per diuerſas ianuas conclauia ſingula adibantur.

At hìc rei opportunitas poſcit, vt antiquarum ædium exemplum, quantum fas ſit, proponamus. Poſt hanc rem ſedulò perpenſam mihi videtur in magno Burgheſiorum Palatio ideam quandam priſcę domus adumbrari. Area enim illa columellis ſepta, Veſtibulum repręſentat, quod fuiſſe antè oſtium dictum eſt. Poſt ianuam ſpectas aditum oblongum teſtudinatum, qui antiquorum Atrio reſpondet: deeſt Tablinum; vſus enim obtinuit, vt ipſum alibi apud nos collocetur. Ab Atrio ad Periſtylium peruenitur, quod nihil ab antiquis Corinthijs Cauædijs differt. Hinc indè varia conclauia, & officinę, vt paulò antè de priſca domo monueram.

Sed noſtram Antiquitatem reſumamus; Conclauium varia, pro eorum vſuum varietate, erant nomina, Cellæ, ſeù Penus, Triclinia, Dormitoria, Exedræ &c. de quibus ea pauca, quæ poſt diutinam lectionem obſeruare potui, ſumma cura mox tradam. Cella, vel Cellarium à celando dicitur, quod repoſita celet. Dicitur etiam Penus, Penarium, Promptuarium; ſicut qui eius curam gerebat vocatur Cellarius, Promus, & Condus, quòd intùs condat, & de intùs promat. Varia Cellarum genera, Carnariæ, Farinariæ, Lignariæ, Librariæ &c. ex quibus illas in ſpeciali deſcribam; quæ aliquod continent præ alijs ſcitu dignum.

Cellæ vinariæ obuia apud Authores mentio. Iconem eius affert Pignorius (*a*) ex priſco marmore Auguſtæ Vindelicorum effoſſo, vbi fornices, & ſubſtructio antis nixa, ſuper qua plura dolia ligneis noſtris ſimilia ordine collocata: ex quibus patet verum eſſe quod ait Plinius, (*b*) *circa Alpes ligneis vaſis condunt, circuliſque cingunt*; ſed de his in Diſſert. de cibo, & potu. Vinariæ Cellæ locabantur quandoque in plano: non rarò in contignationibus, imò in editiſſimis locis, vt vini fumum biberent, (*c*) quo purgari credebatur; vndè Martialis ait: *accipit ætatem*



(*a*) *l. de Ser. circ. fin.* (*b*) *l. 14. c. 21.* (*c*) *Lambin. in Horat. l. 4. od. 12.*

*quicquid ab igne cadus*. Sed hoc rarò. Cellæ ſubterraneæ Vitruuius non meminit, qui ſolum iubet, vt habeat à Septentrione lumina feneſtrarum. Plinius quidem conſulit, *vt vina debiliora demiſſis in terram dolijs ſeruentur*. Sed difficultatem omnem tollit Capitolinus, qui ait: *in horreis dolia defoſſa, ſupra terram patuiſſe*. Tandem Pirrhus Ligorius plures vinarias apothecas ſe reperiſſe teſtatur, non ſub terra modò, ſed ſub ciſternis ipſis aquarum: id quod etiam clariſſimus Fabrettus, & Illuſtriſſimus Ciampinus à ſe obſeruatum, mihi iampridem communicarunt.

Poſt vinum ſequatur aqua, quam quæ aſſeruabat Cella dicebatur Ciſterna, quod ſit cis, ideſt infrà terram. (*a*) Erat concameratio teſtudinata pilis innixa, & tenaci cruſta illita; apud Italos appellatur *Conſerua d' acqua*. Huiuſmodi plures Romæ fuerunt, & in Perettinis vineis vnam non ignobilem vidi. Adnoto priſcis placuiſſe etiam Ciſternas non ſub terra, ſed in plano habere, puto, vt aquæ magis ventilatæ purgarentur. Erat aliud Ciſternæ genus ſuſcipiendis imbribus accomodatum, vndè Horatius (*b*) ait: *collectos nè bibant imbres, puteoſque perennes*. Ex quibus liquet, nec puteos Romæ defuiſſe, maximè antè conductas exteras aquas. Puteos primus inueniſſe creditur Danaus Beli filius

(*a*) Feſt. (*b*) In Satyr.

filius ex Ægyto in Græciam aduectus.

Cella condendis libris deſtinata, dicebatur Bibliotheca, quarum multas Romæ fuiſſe, eaſque inſignes dicam tom. 3. Diſſert. de Script. De Archiuo, & Pinacotheca dictum ſupra. Cella, vbi frumentum recondebatur, erat horreum, à ſpicarum horridatate ſic appellatum: quanquam hæc vox rerum etiam omnium reconditoria ſonet: (a) vndè Horatio (b) Cella vinaria horreum nominata; & Lampridius de horreis Alexandri ait: *ad ea ſingulos ſua bona contuliſſe, qui priuatas cuſtodias non haberent*. Præter publica Granaria, priuata etiam in diuitum domibus fuiſſe pro faciliori vſu, non abnuo; quæ crediderim in ſuperiori ſæpiùs domus parte locata, ductus quibuſdam Vitruuij, (c) & Varronis (d) epithetis, quorum ille Granarij *ſublimati*, iſte verò *penſilis* meminit. Fenilia, & Palearia nihil ad nos, cùm ad Villas ſpectarent, non ad Vrbanas Domos: imò Vitruuius extrà Villam, ob incendij periculum, collocari iubet. Alias Cellas, vt Lignariam, Caſeariam &c. miſſas facio, cùm nihil habeant peculiare ſcitu dignum.

Expeditis Cellis reliqua Conclauia luſtranda ſunt. Occurrit primò Stabulum equorum, quod Equile appellatum eſt. Vbi pro-



(a) *Apul. l. 3. de Aſin.* (b) *l. 4. od. 12.* (c) *l. 6. c. 9.* (d) *l. 1. de R. R.*

priè apud Romanos fuerit locatum, hùcuſque non reperi; crediderim tamen illos Græcorum ſitum imitatos. Apud Græcos verò ſtatim poſt domus introitum (Atrijs enim caruiſſe diximus) erat Equile ad dexteram introeuntium, cuius alterum oſtium ad occaſum vergebat, antè quod Hippodromum; ampla ſcilicèt area exercendis equis deſtinata. Pauimentum erat ſilice ſtratum, aut glarea, & deuexum, vt humorem tranſmitteret, aut ſugeret. Ad meridiem ſpectabat, vt à recrementis faciliùs ſiccaretur. Solebat teſtudine concamerari, ne ob fęnum, & paleas, igni eſſet obnoxium. *(a)* De aliorum animalium ſtabulis, Ouili, Bouili &c. nihil dico, cùm ad Villas potiùs pertinerent.

Culinam opinati ſunt multi extare ſolitam propè Atrium, itaût iſtud ab illius fumo atrum redderetur. At id mihi riſum prouocat; quis enim hoc dicat, de Atrijs præſertim nobilium? Quare potiùs putarem cum Baptiſta Alberto *(b)* eius ſitum fuiſſe non valdè procùl à Triclinio. Triclinium, quod idem erat cum Cęnaculo, (cęnabant dumtaxàt olim Romani, vt alibi) ſic appellatur à tribus clinijs, ſeù lectis, in quibus cubantes cibum ſumebant, licèt quandoque lecti plures eſſent, vndè Biclinia, Tetraclinia &c. vt tom. 3. Diſſert. de Conuiu. Triclinia etiam

Dię-

*(a) Scam. p. 1. l. 3. c. 3.* *(b) l. 5. Archit. c. 17.*

Diętæ vocabantur apud Plinium,(*a*)ac Athenæum: (*b*) & rationem reddit Varro, quòd in iis per diem edatur: item per contractionē dici ſolebant Zætæ,ſicut Diabolus appellatur Zabulus. Videſis Velſeri epiſt.de Zæt. Eorum proportio à Vitruuio(*c*)præfinitur, *vt longitudo foret latitudinis dupla, altitudo verò dimidium producti ex longitudine, latitudineque ſimul ſumptis*. Quam proportionem omnibus penè conclauibus ipſe aſſignat. Quadratam formam non reijcit, dummodò altitudo ſit dimidio maior. Ex Triclinijs alia æſtiua, quæ ad Septentrionem vergebant, alia verna, & autumnalia, quæ ad Orientem, alia hyberna Occidentem versùs. Meridionalem plagam reiecit Vitruuius, vtpotè humoribus ſcatentem. Quod de Bibliothecis fortiùs vrget ad præcauendas tineas. Propè Triclinia ædiculæ erant vbi cęnarum reliquiæ, vnàcum vtenſilibus, recondebantur.

Conclauia dormitoria, Cubicula à cubando dicuntur. Anguſtiora pro hyeme; carebant enim priſci cortinis, aut velis, quæ nos dicimus, *le Trabacche*. Æſtate in amplioribus dormiebant; meridiabant verò in Exedris longè ampliſſimis, de quibus mox. Lectos ſatis anguſtos fuiſſe priſca marmora oſtendunt, quorum formam, ſicut & vela tradam alibi, cùm ad ſuppellectilem potiùs

O 4 domo-

(*a*) *l.2.epiſt.17.* (*b*) *l.5.* (*c*) *lib.4.c.5.*

domorum pertineant. Propè, vel intrà cubicula quandoque Sacellum cum Deorum imaginibus, vt Diſſert. de Templis. Dormitoria Seruorum propè oſtium domus, vt ad ſeruitia expeditiores forent. Fœminarum è contra in penitiori ſeceſſu, vt ab omni commercio abſtinerent; id quod & de alijs fœminarum conclauibus notat Albertus, (*a*) qui optat, vt idipſum à noſtris fœminis obſeruaretur.

Frequens Exedræ, ſed in nobilium præſertim ædibus, vſus. Ampla erat Aula periſtylijs, alijſue ornamentis decora, ità à ſedibus appellata, quibus refertiſſima erat. Exedrarum vſus vel ad meridiandum æſtiuo tempore, vel ad colloquendum, diſputandum, aut feſta celebranda; vndè patet idem fuiſſe cum noſtris Aulis, quas nuncupamus *le Sale*, nomine deriuato, aut à ſaltando, aut à ſalutationibus, quæ ibidem apud nos Principibus exhiberi ſolent. Iubet Vitruuius, (*b*) *vt amplis magnitudinibus ſint conſtituendæ*: menſuras ſimiles, quas Triclinijs, aſſignat. Puto eaſdem fuiſſe cum Baſilicis, & Oecis; licèt quandoque ad maiorem lautitiem loca hæc diſtinguerentur: Baſilicæ erant Aulæ Iudicijs exercendis deſtinatæ. Præter publicas, de quibus infrà, priuatas etiam in Magnatum ædibus fuiſſe, incompertum mihi eſt. Re-

motæ

(*a*) *loc. cit.* (*b*) *l.4. c.5.*

motæ erant ab alijs Conclauibus, vltrà Cauędium, & contra Atrium collocatæ:at proſpectum ad viridaria vt plurimum habebant. Eiuſdem penè ſtructuræ fuerunt Oeci, aut Corinthij, aut Ægyptij, hoc vno inter ſe diſcrepantes, quòd primi columnas haberent magis ſimplices, vniuſque ordinis: poſtremi verò duplices, vno columnarum ordine alteri ſuperimpoſito, de quibus vide Vitruuium. (*a*) Sed Barbarus huiuſmodi Oecos Græcis ſolum familiares fuiſſe, rectè ex Vitruuio colligit: aliud verò genus, quod Vitruuius vocat Cizicenum, ad Rom. perueniſſe. Ab œconomia ità dictos credit Scamozzius, quòd ibi texere ſolerent mulieres.

Præter publica Balnea, priuatorum etiam meminit P. Victor, qui huiuſmodi Dcccc. propemodùm numerat. Balnea pro domeſticis propè Exedras: pro exteris verò propè Veſtibulum, vbi etiam Hoſpitia locata fuiſſe exiſtimo, maioris commoditatis cauſa. Valetudinaria diuerſa fuiſſe à cubiculis ordinarijs indicat Seneca, (*b*) qui illa tamquam quid diſtinctum capit, cùm, *non video*, inquit, *quare ſibi placet, qui robuſtior eſt in Valetudinario*. Armamentaria propè Exedras reponerem. Vltrà Exedras Viridaria extitiſſe ex dictis liquet, cùm Exedras proſpectum ad Viridaria obtinuiſſe indicauimus. Virgultis

mirè

(*a*) *Ibidem*. (*b*) *In quæſt. natural.*

mirè conſitis ornata erant, quod munus Seruis, Topiarijs appellatis, committebatur, qui ex myrto, & buxo varia hominum, nauium, aliarumque rerum ſimulachra confingebant, de quibus tom. 3. Diſſert. de Agricultura. Lacus, & Stagna erant collectiones perpetuæ aquarum in ipſis viridarijs, aquarum, inquam, immobilium; ſalientes enim qui continebant, dicebantur Fontes, quos Agryppa primus inuexit, cùm anteà è ſolis Lacubus aquæ haurirentur.

Diù hæſimus in primo ædium plano, nec abs re, nam planis Conclauibus etiam poſt inuentas contignationes gaudebant Romani: adeoùt ſuperiorem partem, quæ quandoque duas, vel tres contignationes complectebatur, inquilinis, & pauperibus locarent ex Plutarcho, qui ait, Syllam ſuperiora ædis ſuæ libertino habitandam tradidiſſe: vndè Martialis ſuam paupertatem exaggeraturus ait: *tribus ſchalis habito, ſed altis*. Vndè par eſt, vt credamus contignationes, ſeù ſolaria minùs fuiſſe ampla, & ornata, ſicut ſunt apud nos *le Camere locande*. Quarè ad illas per diuerſas ſchalas aſcendebatur extrinſecùs locatas. Quia verò à nonnullis etiam nobilibus ſolaria habitabantur, operæ pretium eſt, vt hæc etiam curſim perluſtremus. Vt verò per ſchalas, à ſcandendo ità dictas, aſcendamus, erant ipſæ, vel gradibus diſtinctæ, tùm

ligneis,

ligneis, tùm lateritijs; vel vnica continua deuexitate inclinatæ, vt in ruderibus Palatini adhùc viſitur. In ſchalarum apice erant aliç Porticus inferioribus correſpondentes: hinc indè Conclauia, Exedræ, aliaque, vt in primo plano, de quibus nihil vlteriùs ſuperaddendum. In ſuperiori contignatione Tecta ità erant conformata, vt in ea aſcendi poſſet ad ſpectandas pompas. (*a*) In hoc eodem loco puto extitiſſe Xyſta: licèt enim Xyſtus eſſet porticus tecta, vbi Atletæ per hyemem exercebantur, Xyſta tamen erant ſubdiuales habitationes. Quam differentiam miror doctiſſimum Mercurialem in ſua Gymnaſtica fugiſſe. Quòd ſi ſub dio, non alibi certè opportuniùs, quàm ſupra Tectum. Quare putauerim Xyſta fuiſſe areas quaſdam amplas, eminentes, & columnis ſeptas, quas Græci dixere Paradromadas, Itali *Beluedere*, aut *Logge ſcouerte*. Crediderim inſuper eaſdem fuiſſe cum eo, quod Plinius vocat Proceſtrium, quæ vox, ſi latina eſt, mihi à procedendo, ſeù ambulando deriuatur: & alio modo appellatur *Pergola* à pergendo: Xyſtum etiam cum Heliocamino confunderem, loco ſcilicèt excipiendo ſoli idoneo: niſi credere velis Lucæ Olſtenio, qui hos concameratos ſibi effinxit, vt infrà indicabo.

Quoniam autem ad Tectum vſque domorum

(*a*) *Plin. in Paneg. & Euſtath.* 10. *Odyſſ.*

rum peruentum eſt, opportunum hic eſſe videtur, vt de Caminis diſſeramus, quorum ſcilicèt culmina Tectorum ſunt, ornamenta nè dicam, an impedimenta? Id quod eò lubentiùs aggredior, quòd, expeditis principalibus ædium partibus, minores etiam examinandæ ſint. Extitiſſe ſemper Romæ Caminos dubio omni caret: non infrequens enim eorum mentio. (*a*) Quid verò vox hæc, quæ Græca quidem eſt, ſonet, non leuis eſt inter Eruditos diſceptatio; vetera enim Lexica, & Scholiaſtes furnos, & hypocauſta reddunt. Sed vox ex re ipſa innoteſcet.

At enimuerò quoad antiqui Camini formam non vnam reperio Scriptorum ſententiam. Primò enim nonnulli (*b*) cenſent fuiſſe Vas quoddam ingens, aut metallicum, aut è coctili terra, ſed mobile, quod Græci Eſchara, Itali dicunt *Braciera*. Nec aliam Camini formam agnoſcit Brodæus. Exiſtimant alij (*c*) præter Eſcharas extitiſſe etiam fixos Caminos, à noſtris tamen tùm ſitu, quod non ad parietem excauati, ſed in meditullio conclauis extarent; tùm forma, quòd carerent gula, ſeu tubo, fumique emiſſario. Probat hanc opinionem Manucius locis quibuſdam Catonis, (*d*) & Columellæ, (*e*) quorum

*(a) Iulian. in Miſopogone; Paul. Aegin. l.5. (b) Lipſ. Cent.3. epiſt.75. alijque multi. (c) Paul. Manuc. in Not. ad l.7. epiſt.10. (d) De R.R. c.18. (e) l.6. c.50.*

rum ille *focum*, inquit, *circumuerſum habeas*; iſte verò ruſticum monet, vt circa focum epuletur: ex quibus poſteà concludit Caminũ in medio extitiſſe, quomodo enim, inquiens, circumuerti focus poſſet, ſi fuiſſet more noſtro in excauato pariete? Indigna ſanè tanto viro illatio. Eſto enim non fuerit in excauato pariete, ſed in medio Caminus, fixum tamen fuiſſe nullo modo infertur; potuiſſet enim eſſe Eſchara mobilis in medio conclauis locata, adeòque *circumuerſa*. Gulæ, emiſſarijque defectum nullo modo euincit Manucius. Tertia eſt opinio Danielis Barbari, (*a*) qui gulis, fumiq; emiſſarijs antiquos Caminos donat. Quam ſententiam Octauius Ferrarius (*b*) intenſis lacertis propugnat.

Præter tria hùcuſque enarrata Caminorum genera, alia etiam in vſu fuerunt non adeò quidem frequentia, at ſilentio non omninò prætereunda. Inter hæc fuerunt Heliocamini, Tubi, & Vaporaria. Primi erant loca Soli expoſita, à quo innoxiè quis calefieret, quæ loca eadem cum Xyſtis fecimus. Tubos clarè explicat Seneca (*c*) ſic inquiens: *& impreſſos parietibus tubos, per quos circumferretur calor, qui ima ſimul, & ſumma foueret æqualiter*. Horum exemplum è balneis ceptum eſt, neceſſitate impellente, ad arcendum fu- mum:

(*a*) *In Vitr.* (*b*) *Elect. l.1. c.9.* (*c*) *Epiſt.90.*

mum: calor enim ab igne, ſub conclaui accenſo, per tubulos aſcendens, in cubiculum diffundebatur, parato per foraminula egreſſu, quæ aperiri, claudique iuxtà opportunitatem poſſent. Huiuſmodi tuborum ideam exhibet ædicula quædam ad Templum Sanctæ Cęciliæ. Eorumdem meminit Proculus I. C. in Legis cuiuſdam Commentario, quæ vetat tubulos habere admotos ad communem parietem. Vaporarium tandem ſic Blondus explicat: ſub conclauis pauimento circa parietum radices ingens gyrabat tubus, per quem feruida decurrens aqua calidum vaporem eleuabat, qui in minores tubulos, maiori tubo perpendiculariter adhærentes, ingreſſus, conclaue ipſum calefaciebat, foraminibus ſcilicèt introrsùm apertis, vt ſupra. Sybaritarum luxus aliud genus inuexit: cœnantes enim ipſi alueis calenti lympha plenis ſe, cubantium ſitu, immergebant, vt à calore tàm intrinſecùs, quàm extrinſecùs fouerentur. Verùm hæc extrà noſtrum ſunt argumentum.

Vt ergò propiùs ad Caminos accedamus, fateor in tanta Scriptorum diſcrepantia me diù Barbaro, & Ferrario herbam dediſſe. Sed poſteà, vt in aliorum abirem ſententiam, qui fumi emiſſaria priſcis Caminis abiudicant, hæc argumenta coegerunt. Tùm ſcilicèt, quòd ità omnes antè Barbarum aſſeruerint

tradi-

traditione, niſi fallor, immemoriali, quod aiunt, adducti. Tùm quia omnes Scholiaſtes, Etymologica, & Lexica Caminum pro furno,& hypocauſto accipiunt. Tùm quòd veterũ nemo Fumariorum meminit:oppoſitum quinimò indicarunt Poetæ, Horatius præſertim, & Iuuenalis, cùm domos vocant *fumoſas, & lachrymoſo non ſinè fumo*, ob fumi ſcilicèt emiſſariorum defectum. Cui coniecturæ maius accedit ex Polluce, & Vitruuio momentum, quorum primo, cùm peculiari capitulo ædium partes explicaſſet, emiſſaria nec in mentem quidem venerunt: Vitruuius verò de ijſdem in tota ſua Architectura omninò ſilet: quinimò coronatum opus cælaturis illuſtre à Triclinijs excludit, nè fumo denigrarentur. (*a*) Nec reponat Mazzonus (*b*) multa alia Vitruuio prætermiſſa, vt columnas Athenienſes quadratas, Heliocaminos &c. etenim non,ſicut iſthæc, parui momenti fuiſſet emiſſariorum Camini ſtructura; non modica enim induſtria, & arte opus habent, vt collocentur ad eum Cęli cardinem, & Regionem, vndè venti, fumi progreſſum impedientes, minimè perflent: quare hanc artem minimè omiſiſſet Vitruuius, qui in multis Philoſophum, & Aſtronomum agit, & tales optat Architectos omnes fore. Accedit his, quod in ædium priſcarum

(*a*) *l.*7.*c.*3. (*b*) *In Dantem l.*1.*c.*41.

carum ruderibus nullum appareat Emiſſariorum veſtigium. Nec dicat Barbarus hoc ideò eſſe, quòd Camini in editioribus ſolarijs locarentur, quæ cùm ruinæ magis pateant, hinc nullæ ſuperſint Caminorum reliquiæ. Quod qua fronte aſſeruerit Barbarus vix capio, cùm oſtenſum abundè ſit ſuperiorem domus partem inquilinis locari ſolitam; quis verò credat alieno potiùs, quàm proprio commodo Romanos ſtuduiſſe? Ad hæc, in priſco opere muſiuo Fortunæ Prænestinæ, vbi Vrbs Roma cum ſuis ædificijs affabrè repræſentatur, Emiſſariorum nec vnum quidem videre eſt. Muſiuum hoc formis expreſſum, & mox Typis tradendū mihi oſtendit Illuſtriſſimus Ioannes Ciampinus antiquæ eruditionis, ſacræ præſertim, ſplendor. Quid plura? Hanc tandem coniecturam confirmat impenſiſſimum illud Romanorum ſtudium ad fumum arcendum. Ligna enim amurca illita ad Solem ſiccabant, quæ ligna *acapna* vocabantur. (*a*) Cum verò induſtria hæc non adhùc euitando fumo par eſſet, Tubos, & Vaporaria, aut Heliocaminos inuexerunt: quod certè diſpendium inutile prorsùs fuiſſet, ſi Camini gulas habuiſſent emittendo fumo idoneas. Quæ argumenta mihi penè ſunt euidentiſſima inter fumi has, in quibus verſamur, obſcuritates.

Sed

(*a*) *Plin. l.15. c.8. & Mart. l.13.*

Sed inquis, cuius ergò fuere generis Romanorum Camini? Putauerim in ijs conclauibus, quæ cœnis non erant deſtinata, Eſcharis vſos, vt in Exedris, alijſque Aulis. Triclinia verò fixos Caminos habuiſſe. Quod licèt à Manutio ſit aſſertum, ab ipſo tamen nulla coniectura ſtabilitum, duplici ego argumento oſtenderem, tùm ex Suetonio, qui de Vitellio ait: *nec ante in Prætorium redijt, quàm flagrante Triclinio ex conceptu Camini.* Niſi enim immobilis hic fuiſſet, eo incenſo, non neceſſariò Triclinium concepiſſet ignem. Item ex Plauto, (*a*) qui inquit ſenem auarum ſub Foco ollam auro plenam recondidiſſe: quod certè ſtultè egiſſet, ſi amouibilis erat Focus. Fixi hi Tricliniorum Camini vel in medio, vt vult Manucius, vel etiam ad parietem excauati eſſe potuerunt. Illud enim *de foco circumuerſo* Manucij nullam habet vim; nam Authores de Re Ruſtica ab ipſo citati, de Focis Villarum loquuntur, qui ſanè in medio locati opportuniùs fuerant, vt ſingulis ruſticis ab agro regreſſis ſat eſſe poſſent. Exiſtimarem inſuper Tectum aliquod fixis hiſce Caminis additum fornicarij operis tholum referentis, ad recipiendum, quamuis non emittendum fumum. Id quod duplici etiam mihi ratione ſuadetur, tùm ex allato Suetonij loco; niſi

P enim

(*a*) *In Vlular.*

enim Tectum aliquod Foco adhæſiſſet, quod Lacunari foret adnexum, percipi vix poſſet quomodo ex conceptu Camini flagraſſet ſtatim Triclinium: tùm etiam ex veteri Scholiaſte epigrammatum Græcorum, qui de Focis ſic ait: *ſuper quos cameram atramento illinіebant, vt atrum id pictura inductum pro fumo videretur.* Nec dicas Cameræ huius, ſeù Tholi Vitruuium non meminiſſe: nam ſimplex Tectum ſpecialem non expoſcebat regulam, præter eas, quas de fornicibus in generali tradiderat: non enim hęc concameratio Emiſſaria fumi habebat, pro quibus peculiare Architecturæ genus neceſſarium vtique fuiſſet, vt dictum eſt.

Reliquum nunc eſt, vt ingenioſa ſatis Ferrarij argumenta, quæ fumi Emiſſarijs fauent, afferamus, diluamuſque. Omnia verò ad tria genera reducuntur. Primum eſt, quod Virgilius (a) dicat: *& iam ſumma procùl Villarum culmina fumant*: & apud Homerum Vlyſſes cupit videre fumum è patria terra egredientem: & apud Athenæum Diphilus Poeta Paraſitum introducit optantem non vaſa aurea, aut lacunaria cedrina aſpicere, ſed culinæ fumum. At pace ſummi viri argumenta hæc nihil aliud euincunt, quam ignis proprietatem fumum eſſe, quod quis inficias eat? Poterat tamen fumus aliundè, quam per

(a) *Ecloc.1.*

per Emiſſaria egredi, per feneſtras ſcilicèt, aut ſcandularum rimas, vt in quibuſdam locis etiamnum videre eſt.

Secundum argumentorum genus magis ad rem multa complectitur loca Scriptorum, vbi Emiſſarij expreſsè fit mentio. Sic Appianus (*a*) ait nonnullos è proſcriptis, cùm Triumuiratus ſæuities vbique graſſaretur, in Fumarijs, & ſummis tegulis ſe abſcondiſſe. Et Herodotus (*b*) ait Lebeæ Regem ab operarijs mercedem petentibus ſollicitatum, poſtquam Solem per Fumarium ingredientem reſpexit, dixiſſe ſe Solem illum pró mercede illis daturum. Adſunt etiam apud Athenæum (*c*) carmina Alexis, qui Caminum, & Fumarium expreſsè nominat. Et Ariſtophanes in Veſpis Phylocleonem ſenem introducit, qui à filio domi incluſus conabatur per Caminum effugere: quam vocem vetus interpres reddit, *fumi conceptaculum inſtar tubi, & canalis*, quæ interpretatio fuit etiam Flori Chriſtiani. Adderem ego Martialem, (*d*) qui ità inquit: *improba Maſſilia ſiquid fumaria cogunt &c.* Verum iſthæc Authorum loca, quantumuis à Ferrario ineluctabilia appellentur, nihil aliud probant niſi alteram naturalem proprietatem, fumi ſcilicèt ſubtilitatem, qua ſibi vndequaque egreſſum paret, quam quis negauerit? Egrediebatur

P 2 enim

(*a*) *Bell. Ciu. l. 4.* (*b*) *l. 8.* (*c*) *l. 9.* (*d*) *l. 10. epig. 33.*

enim fumus per feneſtras, & ſcandularum rimas, vt dictum eſt; quibus quid quæſo vetaſſet, nè à fumi exitu Fumaria ritè appellarentur? Tuborum verò, & canalium nuſquam laudati Authores meminerunt, vno excepto Græco Scholiaſte, qui, forſan quòd in Græcia Camini fumarios tubos haberent, patrio more ità reddidit. Quod etiam notari velim de omnibus, quos Ferrarius adducit, Authoribus, qui vtique è Græcia ſunt petiti.

Poſtrema argumentorum Ferrarij claſſis coniecturis innititur, quòd incredibile ſit priſcos fumo excæcari paſſos eſſe; acapna enim ligna carò vendebantur; dicere autem apertis feneſtris in medio hyeme manſiſſe, ſtultiſſimum. Sed dubitatio hæc futilis eſt, nam ex Martiali conſtat acapna etiam apud ruſticos vſui fuiſſe: quid enim pretioſi habet amurca, quo tàm carò vendenda eſſet? Vlteriùs diuites acapnis vti poterant, pauperes verò, qui vt plurimum non ſunt adeò molles, cur apertis feneſtris viuere reformidaſſent, aſſuefactione præſertim ſenſus incommodum minuente? Nonnè & vſus obtinuit, vt nobiles etiam nudo capite inter brumæ algores incederent abſque tibialibus, & faſcijs cruralibus, imò & antiquiùs ſinè interula, vt alibi dicam?

Id quod à Ferrario, & alijs prætermiſſum fuit,

fuit, maius mihi faceſſit negotium: quî ſcilicèt ſagaces, minimèque incurioſi Romani Fumariorum adinuentionem, cęteroqui obuiam, non peruiderint? Fumonè excæcati Fumaria agnoſcere non valuerunt? Non me pudet fateri pluries hac ſuper re meditantem, & conſulentem non paucos, nihil aſſequi valuiſſe, non dicam verum, ſed nè verò quidem proximum. Venerat mihi in mentem, non potuiſſe commodè fumarios tubos ab imo ad ſummum Tectum produci, eò quòd ſuperioris contignationis conclauia inferioribus adamuſſim non reſponderent, vt noſtra, eodem ſcilicèt communi pariete, per quem Emiſſaria excurrere ad Tectum poſſent, abſque ſuperiorum conclauium damno. Adducebar verò ad id cogitandum, quòd, ſicut dictum eſt, ſuperiores contignationes inquilinis, & pauperibus locari ſolerent: quare non, ſicut in inferiori domus parte, Exedris, Baſilicis, Oecis, magniſque Cubiculis, & Triclinijs opus erat: ex qua conclauium inæqualitate proportio inter ſuperiorem, imamque ædium partem tollebatur. Sed in hac re mallem alios audire, quam ſinè duce errare, aut inſanire.

Fumus, quem paulò ante dixi è feneſtris olim egredi ſolitum, hîc me admonet, vt pauca quædam de Feneſtrarum operimentis delibem. Vitreamina, quibus nos vtimur,

non ſunt admodùm antiqua, ſicut nec vitrum ipſum, aut cryſtallus, vt Diſſert. de Cib. & Pot. oſtendam. Temporibus Senecæ, vel paulò antè inuenta fuerunt ſpecularia vitreaminibus non diſſimillima, quæ deſcribens Plinius (*a*) ait, *lapis ſpecularis finditur in tenues cruſtas*: vndè puto eundem illum fuiſſe cum talcho. Huius vſum tempore Senecæ increbuiſſe ipſemet (*b*) teſtatur inquiens: *quædam noſtra demùm memoria prodiſſe ſcimus, vt ſpecularium vſum, & impreſſos parietibus tubos, per quos circumfunderetur calor*. Vndè par eſt credere poſt vſum ſpecularium tubos inuectos fuiſſe, aliter calor è feneſtris egreſſus nullius certè fuiſſet vtilitatis. Tractu temporis ſatis familiaria eſſe cœperunt ſpecularia, de quibus Martialis, alijque Poetæ paſſim ſcripſere. Ijs lecticæ etiam claudebantur, necnon & Balnea. (*c*) Non eſt tamen opinandum ante ſpecularium vſum apertas omninò fuiſſe antiquorum feneſtras: obducebantur enim aut carbaſo, aut Ægyptia papyro, aut etiam velis, quorum apud I.C. frequens eſt mentio.

Cogitaueram ſanè velis hiſce, & ſpecularibus feneſtras omninò concludere, & è noſtris Domibus egredi. Quoniam verò animaduerto à Luca Holſtenio aſſeri cęcos omninò Romanos feneſtris prorsùs, lumineque caruiſſe, earumque vices Heliocaminis ſuppletas,

(*a*) *l.36.c.22.* (*b*) *Epiſt.90.* (*c*) *Sen.epiſt.87.*

pletas, locis concameratis, Soliquc expoſitis: quoniam, inquam, hæc animaduerto, onus mihi certè incumberet feneſtrarum exiſtentiam demonſtrare. Sed quia ſatis mihi ipſæ patentes, apertæque videntur, ſufficiat Ioſephum Caſtaldum, (*a*) Iacobum Rẹuardum, (*b*) Ioannem Baptiſtam Pacichellium, (*c*) Ioannem Baptiſtam Donium, (*d*) & ex antiquis Plinium, (*e*) & Vitruuium, (*f*) de ijs differentes adire. Illuſtriſſimus etiam Ciampinus muſiuum Opus Templi Fortunæ Præneſtinæ mihi humaniſſimè demonſtrauit, vbi creberrimus viſitur Feneſtrarum numerus: Templum autem illud Syllæ temporibus extructum teſtatur Plinius. Ex quorum ſedula lectione, inſpectioneque illud colligi poſſe videtur, Feneſtras nempè primùm luciferas tantùm fuiſſe, ſeù ad ſolum lumen in conclauia admittendum, adeòque in eminentiori parietum ſitu: poſtmodùm verò etiam proſpectiuas, inque commodiori ad proſpectum loco, ſicut ex Eraſmo Encepaur (*g*) laudatus Pacichellius ſubſcribit. Feneſtrarum figura multiplex fuit, quadrata, rotunda, & oblonga, quarum poſtrema hæc frequentior, vt apud Baptiſtam Albertum (*h*)



(*a*) *Decad. 7. Obſer. in Crit. c. 6.* (*b*) *l. 1. c. 59.* (*c*) *De Diſtant. c. 6. memb. 4.* (*d*) *De Salub. reſtit. Agr. Rom.* (*e*) *l. 5. epiſt. 6.* (*f*) *l. 4. c. 2.* (*g*) *Exercit. Iuſtinian. 6. §. 8.* (*h*) *l. 1. c. 12.*

videre eſt: licèt Daniel Barbarus in laudatum Vitruuij locum *quadratam figuram antiquis probatam* dicat. Ornamenta Feneſtrarum, ſicut etiam totius Domus, priſcis vſitata, cùm non ſint huius argumenti, mihi omittuntur, quarum tamen in deſcriptione Auguſtanæ Domus ſermo redibit.

## SECTIO VLTIMA.

### *De Domibus in Particulari.*

A ſummis Feneſtris ad ima deſcendimus, ſeù ab vniuerſalibus Domorum ſtructuris, & Partibus ad particularem earumdem deſignationem. Difficile ſanè argumentum, quippe quòd ſpiſſiores hîc nos premant vmbræ, nullumque ſuperſit priſcarum Ædium veſtigium. Romanorum ſiquidem in ædificando maieſtas, quæ admirationem ipſam ſuperauit, non valuit tamen ità edaciſſimi temporis ingluuiei, ni dicam tyrannidi, obſiſtere, quin ſumma adhùc ædificia ſuiſmet tumulata ruinis iaceant, iacuerintque iamdiù. Vt ſtupori omninò ſit ex tot ſaxeis molibus, quæ marmoreis innixæ pilis æternitatem videbantur æmulari, nè vnam quidem ſupereſſe, non dicam integram, ſed ſolùm non omninò obrutam, priſcæ magnitu-

dinis teſtem. Quarè illud reliquum erit, vt ex veteribus Scriptoribus lucem nonnullam fęneremur, aliquarum, quantum fas erit, Domorum ſitus inueſtigantes, ex Rufo præſertim, & Victore, Notitia etiam Imperij, licèt hæc mendis non careat.

Duo autem ipſo in præliminari perpendenda ſunt; & primò omnium quotus fuerit Romanarum Ædium numerus. At ſtellas Cęli quis recenſeat? Innumerabiles enim fuiſſe, illud, plurimis prætermiſſis coniecturis, argumento eſſe poteſt, quod vel ipſa Heliogabali fatuitas ſuggerit. De eo ſiquidem refert Lampridius, *ſeruis imperaſſe, vt omnes araneas colligerent in Vrbe, atque eos collegiſſe ad decem millia pondo*: & poſteà addit ſubieciſſe Heliogabalum, *vel hinc intelligendum, quàm magna Roma eſſet*: vt ità non iam dumtaxàt ex vngue leo, ſed ex ipſa aranearum exilitate immenſum Ædium pondus agnoſceretur. Quæ Heliogabali curioſitas ſicut domorum numerum mirè exaggerat, ità miror à grauiſſimo Lipſio (*a*) ad oſtendendam habitantium copiam afferri: cùm non tàm Romanorum multitudinem, quàm inſcitiam, ſegnitiemque declaret, quippe qui tàm ſordida aranearum ſuppellectili ſuas domos exornari paſſi ſint: habitantium quinimò paucitatem

(*a*) *De magn.* l. 3. c. 3.

tatem liquidò oſtendit, quatenùs nullos in Vrbe extitiſſe ſeruos ſuadet, qui tot araneas excuterent; feriantes inſuper, ac ſolitarias indicat Romanas ædes; aranearum enim aulæa, inculta præſertim loca decorare ſolent. At relictis iocis, ſat erit ex collecto per Heliogabalum tot aranearum cumulo, Domorum multitudinem nos collegiſſe, ſiuè vacuæ eæ fuerint, ſiuè habitantibus confertiſſimæ, quod nihil ad præſens attinet, cùm de Ciuium numero Differt. antecedenti ſatis, ſuperque dictum ſit. Aliquarum Domorum cenſum mox inſtituam.

Alterum, quod examen expoſcit, eſt Inſulæ vocis enucleatio. Cùm enim paſſim hîc Domorum, & Inſularum occurrat mentio, iam quodnam fuerit inter vtramque diſcrimen explanandum eſt. Mirari enim ſubit apud Rufum, & Victorem legi in prima Regione extitiſſe Domos tantùm CXXI. Inſulas verò IV.M.CCL. Hinc ſuſpicati ſunt nonnulli aliud Inſulas non fuiſſe, quàm modicas ædes, Domos è contra conſpicuas, vt Italis Magnatum Ædes Palatia dici ſolent. Momentum addit huic coniecturæ Suetonius, qui de Neronis incendio ait: *præter immenſum numerum Inſularum, domus priſcorum Ducum arſerunt*: vbi Ducum, ſeù Magnatum Ædes, Domos appellari vides. In aliam, ſanè ingenioſiorem, abiuit ſententiam Nar-

dinus

dinus (*a*) exiſtimans poſt Neronis incendium, eiuſdem iuſſu, ex pluribus, ijſque anguſtis pauperum ædibus, vnam proſpectu quidem amplam coaluiſſe, vbi in diuerſis contignationibus, & conclauium compartitionibus diuerſæ degerent familiæ: Inſulæ verò illis nomen ideò attributum, quòd, ſicut vna Inſula plures habet domos, ità hæc à pluribus familijs habitaretur, & velut plures minores domos caperet: vt hodiè Neapoli videre eſt in ea Regione, quæ dicitur, *il Lauinaro*, propè Emporium. Induxit ad id Neronem illuſtrandæ Vrbis zelus, vt ſublatis ædiculis pauperum, ijſque in amplas domos commutatis, ſumma, quæ poſſet, ſtructuræ vniformitas ſeruaretur. Lipſius (*b*) tandem Inſulas ait fuiſſe domos non communi pariete, ſed proprijs muris ſeptas, nullique alteri adnexas, quod hodièque dicimus, *in Iſola*. Id verò ad præcauenda incendia conſtitutum, nè ex vna in alteram domum ſerperet ignis, vt anteà acciderat, cùm infrequentes forent Inſulæ, vt ex Libris linteis Lipſius ipſe infert. Opinio hæc vniuerſaliori plauſu excepta eſt, ſed iudicium doctis relinquo.

His explicatis, ſingulas Regiones cum Rufo, Victore, & Notitia luſtrabimus, vt Domorum, Inſularumque numerum, & nonnullarum, quarum extat memoria, etiam ſitum

(*a*) *l.* 3. *c.* 4. (*b*) *In* 15. *Tac. Ann. lib.*

ſitum carpere liceat. Prima ergò Regio ex Rufo, & Victore Ædes habuit CXXI. Inſulas IV. M. CC. L. ex Notitia verò III. M. CC. L. Notabile ſanè diſcrimen aut erroris, aut mendi index. Ædium nomina à laudatis Authoribus omiſſa ſunt; at neque ex alijs priſcis Scriptoribus inſignem vllam huius Regionis Ædem excipere licuit, fortè quòd nulla foret ſingulari nota digna, cùm ipſa iam ferè tota extrà Portam Capenam flueret. Næuij dumtaxàt occurrit domus, & ſylua ob ſuas infamias celebris, eò enim ſcelesti homines conuenire ſolebant, ad nequitias commoliendas, ex Feſto, qui ait: *hinc opprobrij eam obijci ab antiquis ſolere*. Theatra, Templa, aliaque, tùm huius Regionis propria, tùm etiam aliarum, miſſa facio, ſuis peculiaribus locis deſcribenda, nè ſacra profanis admiſceam.

Secunda Regio ex Rufo Ædibus inſignita fuit C.XXIII. ex Notitia C.XXIV. Inſulis ex Victore III.M. ex Notitia III. M. DC. Fuit hîc Cæſaris Domus in Subura. (*a*) Ædes Laterani vbi nunc Sancti Ioannis eius nominis Templum. (*b*) Ibidem habitauit Verus Imperator. (*c*) Domus Vectiliana in Cælio, ſicut & Iunij Senatoris, & Mamurræ.

Tertia Regio decorabatur ex Rufo, & Victore Domibus C.LX. ex Notitia LX. Inſulis ex

(*a*) *Suet.* (*b*) *Capitolin.* (*c*) *Tac. 4. ann.*

lis ex Rufo II. M. DCCC. VII. ex Victore II.M.CC.LVII.ex Notitia II.M.DCC.LVII. Fuit hîc eximia illa Neronis Domus, ſeù potiùs domorum portentum, quam infrà deſcribemus. Ædes Titi propè Templum Sancti Petri ad Vincula. (*a*) Stellæ verò poetæ non procùl à Sancti Clementis Eccleſia. Merulana Domus vbi nunc Ædes Sancti Matthæi in Merulana: Plinij Iunioris in Eſquilijs inter Sancti Clementis, & SS. Petri, & Marcellini Eccleſias. Ibidem Pedonis, & Pauli Ædes.

In quarta Regione ex Rufo, & Victore fuerunt Domus C. LXXXVIII. ex Notitia LXXXVIII. Inſulæ ex Rufo II. M. DCC. LVIII. ex Victore, & Notitia II. M. DCC. LVII. Fuit hîc Regia, vbi Rex Sacrificulus, & Pontifices ſua peragebant; & ſita erat propè Templum Sancti Laurentij in Miranda. (*b*) Ibidem penè eiuſdem ſacrificuli Regis Ædes, necnon Pontificis Maximi, & Veſtalium. (*c*) Scipio Naſica habitauit ab his non procùl. Propè Palatinum versùs Titi Arcum habitauit Ancus Martius Rex. (*d*) Pompeius in Carinis inter Eſquilias, & Piorum Hortos. (*e*) Eius poſteà domum poſſedit M. Antonius, & poſtremò Gordianus. Atque hæc eſt Domus illa Roſtrata apud Iulium

Capi-

(*a*) *Suet.* (*b*) *Aſcon.2.Verr.* (*c*) *Dio l.54.* (*d*) *Tac. 12. ann.* (*e*) *Suet. in 16.*

Capitolinum, Roſtris ſcilicèt ornata earum nauium, quas Pyratis à ſe deuictis Pompeius abſtulerat. Fuit etiam hîc Balbini Imperatoris Domus, (*a*) ſicut & ædicula M. Manlij.

Quinta Regio ex Rufo habuit Domos C. LXX. ex Victore, & Notitia C. LXXX. ex vtriſque Inſulas III. M. DCCC. L. Inter has Licinij Suræ ædes vbi nunc Sanctæ Bibianæ Eccleſia. Propè S. Euſebij Monaſterium habitarunt Ælij. Turris, & Horti Męcenatis ab Eccleſia Sancti Martini ad Montes ad alteram Sancti Antonij. Ab ea Turri creditur nonnullis Nero inſpexiſſe Vrbis incendium: ſed alijs veroſimiliùs ab altera in Hortis Columnenſibus. Propè Hortos Męcenatis habitauit Virgilius: Propertius in Eſquilijs, item & Perſius, ac Plinius Iunior. Aquilius I. C. in Viminali, vbi pariter Catulus, & L. Craſſus. Domus Seruij Tullij Regis fuit vbi nunc Domus Sfortiorum ſupra Eccleſiam S. Laurentij in Fonte.

In ſexta Regione fulſerunt Domus ex Rufo C.XLV. ex Victore C. XL. ex Notitia C.XLVI. Inſulæ ex Rufo, & Victore III.M. D.V. ex Notitia III. M. CCCC. III. Inſignis fuit Domus Corneliorum, cuius extant adhùc apud Sanctorum Apoſtolorum Ædem rudera. Domus, & Horti Salluſtij vbi Eccleſia nunc Beatæ Mariæ de Victoria. Domus, & Hor-

(*a*) *Capitol. apud Nardin. hic.*

& Horti Luculli in Cliuo Sanctiſſimæ Trinitatis de Montibus, hodiè dicuntur, *gli Orti di Napoli.* Ædes Pomponij Arſici in Quirinali.

Septima Regio ditata fuit Domibus ex Rufo, & Victore C.XX. ex Notitia C.XXX. Inſulis ex Rufo, & Victore III. M. CCC. LXXXV. ex Notitia III.M.DCCC.V. In hac Regione habitauit Martialis loco, qui dicebatur *ad Pyrum* inter Roſellam, & Conſtantinopolis Viam. Ibidem Noſius Microſpicus.

Octaua Regio frequentata fuit Domibus ex Victore C. L. Rufus verò hîc deeſt: ex Notitia C. XXX. Inſulis ex Rufo DCCC. LXXX. (deficiunt tamen in eius codicibus aliquæ numerorum notæ) ex Victore, & Notitia III. M. DCCC. LXXX. Hùc pertinuit Tarquinij Priſci Habitatio ſub Palatino versùs Forum Boarium: & Publicolæ propè Sancti Theodori Ædem, cui è publico ædificata fuerat, ſed portis extrinſecùs ad viam apertis, honoris ergò, cùm anteà priuatæ Domus Romæ intrinſecùs aperirentur, vt hodieque, qua de re Diſſert. de Ianuis. Regia Numæ propè Ædem Sancti Georgij in Velabro. Domus Milonis in Cliuo Capitolino: Manlij verò in Capitolina Arce propè Tarpeiam Rupem. Habitauit etiam hîc Titus Tatius Sabinorum Rex: ſicut Theia meretrix inter Tarpeias Syluas. Ædes Ouidij in Capitolio, ſeù potiùs in eius radicibus, cùm

cùm ipſemet fateatur non valuiſſe è ſua domo Capitolium reſpicere. Domus Marij in Capitolij latere propè Forum Romanum. Romuli Caſam ſtramineam negat Nardinus in eodem Capitolio extitiſſe, & ſolùm credit in Palatino illum habitaſſe: ſed præter alios, apud Vitruuium reperitur Romuli Caſa in Arce Capitolina ſtramentis tecta.

Nona Regio poſſedit ex Victore, & Notitia Domos C.XL. Inſulas ex Victore III. M. DCC. LXXXVIII. ex Notitia II. M. DCC. LXXIV. Rufus hîc omninò nos deſerit, ſicut & in ſequentibus Regionibus. Enituit hic Octauiæ Porticus extrà Portam Carmentalem, propè Eccleſiam Sanctæ Mariæ, in Porticu hodiè appellatam, ſicut etiam & Metelli non minus illuſtris. Ædes S. Ambroſij erat vbi nunc Monialium Eccleſia eidem dicata. Propè ſuum Theatrum, quod in Æde Vrſinorum ad Floræ Campū extitiſſe, alibi dicam, Porticum etiam, & Domum habuiſſe Pompeium credidere Antiquarij omnes, refragrante tamen cum Donato etiam Nardino, qui præter Pompeianam in Carinis Domum, nullam eius aliam admittunt. Ædes priuata Alexandri Imperatoris propè eiuſdem Thermas non longè *à Nauonæ* Foro collocatur.

Decimam Regionem decorarunt Domus ex Victore, & Notitia LXXXVIII. Inſulæ

ex

ex Victore II.M.DC.LXIV.ex Notitia II.M.DC.XLIII. Ad quam Regionem pertinuere omnes illæ Ædes, quibus Palatinus Mons illuſtris fuit. Extitit hîc antiquiſſima Romuli Caſa. Hîc pariter Auguſtana Domus, de qua mox profusè ſermo redibit. Habitauit ibidem Q. Catulus, & L. Craſſus, quorum ſupra meminimus. Item Gracchi, Fuluius Flaccus, Cn. Octauius, & Scaurus. Ciceronis Domus ad radices Palatini vulgò collocatur. Donatus tamen ad montis apicem illam effert, quòd Tullius ipſe dixerit: *in conſpectu prætereà totius Vrbis Domus eſt mea*. Hæc à Clodio combuſta locum ceſſit Libertatis Templo. Emerat illam Tullius à P. Craſſo non ſinè Salluſtij calumnijs. Anteà verò fuerat Druſi, de quo rem minimè prætereundam commemorat Paterculus inquiens: *cùm ædificaret Druſus Domum in eo loco, vbi eſt, quæ quondam Ciceronis, mox Cenſorini fuit, nunc Baſilij Siſennæ eſt, promitteretque ei architectus ità eam ſe ædificaturum, vt libera à conſpectu ab omnibus hominibus eſſet, nec quiſquam in eam dispicere poſſet, tu verò, inquit, ſiquid in te artis eſt, ità compone domum meam, vt quicquid agam, ab omnibus perſpici poſſit*. Propè Tullij Ædem habitauit Clodius Tullij inimicus: vndè hic œſtro quodam ait: *tollam altiùs Tectum, non vt eo te deſpiciam, ſed tu nè aſpicias Vrbem eam, quam delere voluiſti*. Eundem

montem coluit M. Antonius, Agrippa, Tiberius Nero, & quidam Dionyſius; licèt Pancirolus exiſtimet hunc fuiſſe Dionem Caſſium hiſtoricum, quod in Notitia non Dionyſij, ſed Dionis nomen adnotatum ſit. Credit Panuinius hìc etiam habitaſſe Ancum Martium, & Tullum Hoſtilium, ſicut & Seruium Tullium; ſed abs re, cùm primi ad Viam Sacram, poſtremus ad imas montis radices ædes habuerint.

Vndecimæ Regionis Domus ex Victore, & Notitia fuere LXXXIX. Inſulæ ex Victore M.DC. ex Notitia II.M.DC. Pauciſſimas comperio huiuſce Regionis Ædes; præter enim Patilij Domicilium, & Q. Ciceronis in Argileto, vix quicquam aliud adinuenire licuit. Domus meretricum extabat inter Sanctæ Mariæ Ægyptiacæ, & Sanctæ Mariæ in Coſmedin Eccleſias; quarum priori oppoſitam, quæ inſpicitur, ædem, eamque cęlaturis ornatam, ſcribit Fuluius ſuo tempore Pilati Domum appellatam, creditamque fuiſſe.

Ad duodecimam Regionem pertinuere Domus ex Victore C.IV. ex Notitia C.XIV. Inſulæ ex Victore II.M.CCCC.LXXXVI. ex Notitia II. M. CCCC. LXXXVII. Erat hic Palatium Caracallæ ſuis Thermis coniunctum; vndè proxima Sancti Cæſarei Ædes, *in Palatio*, dicta eſt, vt ex eiuſdem Inſcriptione liquet; aitque Marlianus eius Palatij veſtigia

ſuo

ſuo adhùc tempore extaſſe; quod neſcio cùr à Nardino in dubium reuocetur. In hac ipſa Regione extitit priuata Hadriani Domus. Ædes Parthorum, quos Seuerus Romam perduxerat, hìc item reponitur à Nardino; vt etiam Cornificij Domicilium.

Habuit tertiadecima Regio Domos ex Victore C. III. ex Notitia C. XXX. Inſulas ex Victore II.M.CCCC.LXXXVIII.ex Notitia II. M. CCCC. LXXXVII. Habitauit Suras Conſul non procùl à Sanctæ Priſcæ Eccleſia. Hæc quondam Aquilæ, & Priſcillæ Domus: propè quam collocat Panuinius, ex veteri quadam Inſcriptione, priuatam Traiani Ædem. Habitaculum in Auentino habuere Ennius, Vitellius, Maximus, Gallus, Faberius Scriba, Vmbricus Iuuenalis amicus.

Poſtremæ Regionis Domus fuere ex Victore, & Notitia C.L.Inſulæ ex ijſdem IV.M. CCCC.V. Cùm Regio hæc Trans Tyberim fuerit, nonniſi à viliſſima plebe coli poterat: vndè Martialis Tranſtyberinum quemdam deſcribens, ait: *hoc, quod Tranſtyberinus ambulator, qui pallentia ſulphurata fractis permutat vitreis &c.* Quare Baronius (a) in ea eſt ſententia Regionem hanc ab Hebræa Gente habitatam fuiſſe. Culta etiam fuit à Seruis lecticarijs, quos licet Lipſius (b) eoſdem fuiſſe credat cum ijs, qui lecticas ducunt, nos



(a) *l.1.Annal.* (b) *Elect.l.1.c.19.*

dicimus, *i Letticbieri*, Pancirolus tamen ea voce Veſpillones intelligit. In eadem Regione habitarunt Coriarij: ſicut enim inquit Artemidorus, (*a*) *coriariam exercere, malum omnibus, corpora enim mortua abiectat cerdo*: *ideòque ab Vrbe ſecluditur*. Nobilitauit tamen hanc Regionem Æde ſua Symmachus Vrbis Præfectus ſub Valentiniano. Vaticanus Campus hortis vt plurimùm deſtinatus erat. Palatium hìc habuiſſe Neronem propè ſuos Hortos, & Circum teſtatur Anaſtaſius in Petro: quidquid argutetur more ſuo ad oſtentationem ingenij Nardinus.

Hæc ſunt, quæ de particularibus Romæ Ædibus adnotare nobis licuit, breui quidem, at non inordinata omninò methodo, proùt ingens tùm ruinarum, tùm etiam Scriptorum obſcuritas, & confuſio nobis permiſit. Singularum Domorum deſcriptionem conſultò miſſam feci, vel quòd inutilis, vel quòd tota fuiſſet imaginationibus plena. Prætermittenda tamen non eſt Auguſtani Palatij, Neroniani præſertim, magnificentia, quam ſi ob oculos, breuibus tamen lineis, expoſuero, toti huic Diſſertationi colophonem imponam.

Vt autem ab ouo, quod aiunt, rem repetamus, recolendum memoria eſt duplicem habuiſſe ſuper Palatino Monte Ædem Auguſtum,

(*a*) *l.1, c.53.*

guſtum, vnam eius cunabulis illuſtrem, in Via, quam dixere, *Capita Bubula* propè S. Anaſtaſiæ Ædem, vt ſuſpicatur Nardinus: alteram, quam Suetonius vocat Hortenſianam, *neque laxitate, neque cultu conſpicuam*, vt ſupra dictum eſt: ibique erat locus in edito inſignis, quem *Syracuſas* ipſe vocabat. Partem huius, publici iuris declarauit Auguſtus, à Pontifice ſcilicèt Maximo habitandam, cùm ad hanc eandem ipſe dignitatem fuerat euectus poſt Actiacam victoriam. Huiuſce Ædis ſitum non alibi conſtituit Nardinus, quàm propè Veliam, non longè ab Eccleſia S. Mariæ Liberatricis. Ad oſtij latera duas ex Senatus decreto habuit lauros, inter quas querquea corona cum epigraphe hac, OB CIVES SERVATOS, vt Nummi demonſtrant. Tractu temporis auguſtiorem reddidit hanc Domum Auguſtus, Catilinæ, alijſuè proximis ædibus ad eum finem coemptis.

Vita functo Auguſto eius animi æmulator Tiberius Auguſtanam Domum ampliauit, noua ſuperaddita Æde, quæ Tiberiana dicta eſt, (*a*) licèt à priori minimè diuerſa: ait enim de eo Ioſephus, (*b*) *quod ità vnum erat, vt tamen excultum eſſet ædificijs per partem à ſingulis Imperatoribus, quorum appellationē retinebat*. De Tiberiani huius additamenti ſitu digladiantur inter ſeſe Antiquarij: Donatus

Q 3 Pala-

(*a*) *Vid. in Reg.* 10. (*b*) *l.* 19. *c.* 1.

Palatij proſpectum propè Arcum Titi collocat,poſticam verò partem ad Circum Maximum vſque protendit: Nardinus tamen, qui eiuſdem Palatij ingreſſum propè S. Mariæ Liberatricis Eccleſiam conſtituerat, poſteriorem eius partem ad oppoſitum Palatini latus, quod Diui Gregorij proſpicit Templum,producit. Cùm autem Tiberiana adiectio in poſtica parte Palatij àſſeratur à Suetonio, (*a*) Plutarcho (*b*) etiam, & Tacito, (*c*) illud videtur neceſſariò exiſtimandum, Tiberianam Domum versùs Diui Gregorij Eccleſiam extructam fuiſſe. Attamen aliter laudati Authores indicare videntur: cùm enim Plutarchus de Othone ait: *per Tiberij Domum quam vocant, diſceſſit in Forum*, Tiberij Domum Forum reſpexiſſe certè, niſi fallor, teſtatur: Tacitus etiam, *per Tiberianam*, ait, *Domum in Velabrum, indè ad Milliarium aureum*; Suetonius tandem de Vitellio inquit: *cùm & prælium, & incendium* (Capitolij) *è Tiberiana proſpiceret Domo &c.* Ex quibus apertè deducitur Tiberianam Ædem Capitolium reſpexiſſe. Sed quid, inquis, dicendum de Nardini coniectura? Patebit indè reſponſio, cùm Neronianum Palatium delineabimus.

Auxit deindè Auguſtanas Ædes Caligula anteriorem earum partem per Palatini Montis oram ad Forum vſque protendens, quà porti-

(*a*) *In Vitell.* (*b*) *In Galba.* (*c*) *1. Hiſt.*

porticibus, quà ſchalis, quà areis decoratam. Adde his Veſtibulum, cui ſtruendo *Aedem Caſtoris, & Pollucis transfigurauit*, ſicut ait Suetonius: adde etiam Theatrum, quod ante Palatij ingreſſum conſtituit Caligula: adde & Templum ſibimet erectum, & Sacerdotes. *In Templo ſimulachrum ſtabat aureum, amiciebaturque quotidiè veſte, quali ipſe vteretur*, vt idem loquitur Suetonius. A Palatio ad Capitolium vſque, pontem duxit, ad quem pertinuiſſe tres illas, quæ propè Sanctæ Mariæ Liberatricis Ædem adhùc proſtant, Columnas, aſſerit, ſed falsò, vt ſupra viſum eſt, Marlianus. In Capitolina area alteram incœperat Domum ponti vtique coniunctam: at poſt Caligulæ fatum à Claudio ſucceſſore, & populo æquata ſolo fuit, ſicut & Caligulæ Templum, Veſtibulumque, priſtino Caſtori, & Polluci honore reddito: *reſtituit enim*, inquit Dio, *Templum ſuum Geminis*. Nihil adiecit Claudius totus in demoliendo.

Sed quid enarrem de maxima Neronis additione? cuius Domus, pręter Palatinum, quidquid inter hunc, Cęlium, & Eſquilias iacet, occupauit. Suetonius enim ait: *Domum à Palatio Eſquilias vſque fecit*. At magis clarè Tacitus de Nerone inquit: *non ante Vrbem ingreſſus eſt, quàm Domui eius, qua Palatium, & Męcenatis Hortos continuauerat, ignis propinquaret*. Quia verò Horti Mæcenatis

partem illam Eſquiliarum occupabant, vbi nunc Sanctæ Mariæ Maioris, Diuique Antonij Templa, hùc Neronis Domum pertigiſſe putandum eſt. Huius ergò longitudo à Palatino ad Męcenatis Hortos,per Cliuum,quo ad Templum Sancti Petri ad Vincula aſcenditur, vbi Titi Cæſaris Thermas collocabimus, quarum ſitum à Neroniana Domo occupatum teſtatur Martialis (*a*) inquiens: *hìc, vbi miramur velocia munera Thermas, abſtulerat miſeris Tecta ſuperbus ager*. Latitudo fuit à Templo Pacis vſque ad Coloſſæum, & ampliùs. Domus Veſtibulum extitit vbi nunc Reliquiæ Templi Pacis viſuntur. Huius tanta laxitas, vt Porticus Triplices Milliarias haberet, in tribus ſcilicèt eius lateribus cum triplici ordine Columnarum, quæ, vel quòd mille fuerint, vel quòd mille paſſus occuparent, Milliariæ dictæ ſunt, quidquid Nardinus nugari maluerit. In medio Veſtibuli extabat Neronis Coloſſus ad Sacram Viam, (è qua per cliuum aſcenſus erat in Palatinum) & propè Amphitheatrum, quod indè Coloſſæum dictum eſt. Marmoreus creditur Nardino, & alijs, cùm Plinius (*b*) ſcripſerit: *ea ſtatua indicauit interijſſe funditùs æris ſcientiam, cùm & Nero largiri aurum, argentumque paratus eſſet, & Zenodorus* (eius Coloſſi faber) *ſcientia fingendi, cælandique nulli veterum poſtpo-*

(*a*) *l.1. epigr.2.* (*b*) *l.34. c.7.*

*poſtponeretur*. At non eſt hìc ſilentio præte-reunda ſatis efficax Benedicti Millini conie-ctura, qui æneum ait fuiſſe Coloſſum, licèt à Plaſticæ Artis imperitis miniſtris incon-cinnè fuſum: id quod præter alia indicia, ex ipſomet Plinio deducit: ineptè enim ille in-tuliſſet *æris ſcientiam funditùs interijſſe*, ſi Co-loſſus è marmore extitiſſet; quid enim cùm ære marmor? ſi autem dicamus ex ære fu-ſum, at malè, recta tùm erit Plinij illatio. Ex-tat Millini Codex manu exaratus in perexi-mia Illuſtriſſimi Seueroli Bibliotheca, inter inſigniores Vrbis celeberrima, & quò magis decoretur, omnium plenè vſibus humaniſſi-mè expoſita. Coloſſi ſublimitas aſſeritur à Suetonio pedum C.XX. à Plinio C.X. à Dio-ne C. à Xiphilino CC.XXIV. non ſinè men-di ſuſpicione. Veſpaſianus detracto Nero-nis capite caput Solis radiatum repoſuit. Ha-drianus Coloſſum locomotum aliò tranſtu-lit. *Commodus Coloſſi caput dempſit, ac ſuum impoſuit*, vt ait Lampridius.

Poſt Veſtibulum ſequebatur Atrium. Quod Donatus cum Veſtibulo confundit, at con-tra ea, quæ adduximus ſupra ex Gellio. Blon-dus, & Marlianus illud conſtituunt vltrà Conſtantini Arcum in valle Cælium inter, & Palatinum. At priori Veſtibuli deſigna-tioni inſiſtendo, veroſimiliùs exiſtimandum eſt per Hortos, & Templum Sanctæ Mariæ

Nouæ

Nouæ latitudine excurriſſe, longitudine autem ad Titi vſque Thermas, aut paulò cis. Atrium admirandis columnationibus innixum, Neronianam Domum, & Auguſtanam Palatini coniungebat, indèque magnificis ſchalis aditus ad eandem patebat. Quoniam autem Sacræ Viæ pars Atrium occupabat, hinc *Tranſitoriæ* nomen huic Domui primò attributum, poſteà enim *Aurea* dici cępit. Atque ex his liquet, quid reponendum ſit ad ſuperiorem Nardini coniecturam. Cùm enim poſt Neronianam additionem, ab eius Atrio, quod ad Hortos Sanctæ Mariæ Nouæ conſtituimus, Auguſtana Domus adiretur, hinc iurè Tiberiana adiectio, quæ verſùs Capitolium erat, poſtica pars dici meruit. Atrio adnectebatur Stagnum *maris inſtar circumſeptum ædificijs ad vrbium ſpeciem*, vt loquitur Suetonius: ideòque Cauædij loco fuit. Situm eius deſcribit Martialis inquiens, *hìc, vbi conſpicui venerabilis Amphitheatri erigitur moles, Stagna Neronis erant*. Poſt Stagnum ſequebantur Rura hortenſia, & Syluæ ſeptis Domus incluſæ vſque ad Męcenatis Hortos, quos ſuis Nero incluſerat; vt meritò dixerit Tacitus de Nerone, *extructa Domo rarus egreſſu in Hortis morabatur*.

Huius Domus ornamenta ſi quæras, *Cuncta*, inquit in eius vita Suetonius, *auro lita, diſtincta gemmis, vnionumque conchis erant. Cœnatio-*

*nationes laqueatæ tabulis eburneis verſatilibus, vt flores, fiſtulatis, vt vnguenta deſuper ſpargerentur. Præcipua Cœnationum rotunda, quæ perpetuò diebus, ac noctibus vice Mundi circumageretur. Balineæ marinis, & albulis fluentes aquis.* Hinc ea Domus Aurea dicta fuit. Tamen, vt refert Tacitus, (a) *gemmæ, & aurum haud perindè miraculo fuerunt, ſolita pridem, & luxu vulgata, quàm arua, & Stagna, & in modum ſolitudinum hinc Syluæ, indè aperta ſpatia, & proſpectus.* Hæc verò tantæ erant magnificentiæ, vt ſuperbus Nero, referente Suetonio, *ſe diceret quaſi hominem tandem habitare cæpiſſe.* Vndè ſe ſtultitię prodidit Vitellius, cùm apud Dionem (b) dixit, *Neronem malè habitaſſe, vſumque fuiſſe paruo, & humili apparatu.* Quid enim hac Domo auguſtiùs confingi poterit? Cui extruendæ, vt ait Tacitus, *conferendis pecunijs, peruaſtata Italia, Prouinciæ euerſæ, ſocijque Populi, & quæ Ciuitatum liberæ vocantur, inque eam prædam etiam Dij ceſſere, ſpoliatis in Vrbe Templis, egeſtoque auro, quod Triumphis, quod Votis ſacrauerat. Enimuerò per Aſiam, atque Achaiam non dona tantùm, ſed ſimulachra Numinum abripiebantur.* Cœnationis rotundæ ideam, vt & alia ad rem, videſis apud P. Donatum. (c)

Vt verò ab ornamentis ad Domum ipſam redeamus, quæ ſuper Palatinum etiam Collem

(a) l. 15. Ann. (b) l. 75. (c) l. 3. c. 5.

lẽ à Nerone ædificata fuerat, huius Domus pars, dirutis adhùc ſub Veſpaſiano, & Tito reliquis, quæ infrà erant, incolumis permanſit. Illam Domitianus auxit. (*a*) Eius ornamenta Traianus exornando Capitolino Iouis Templo deſtinauit. (*b*) Antoninus Pius, obſerato Neronianæ Domus ingreſſu, ſola Tiberiana contentus fuit. (*c*) Sub Commodo incendium paſſa eſt, à quo refecta, Commodiana appellari meruit. (*d*) Alia huius Domus propria videantur apud Nardinum, Donatum, alioſque.

## *Syllabus Authorum.*

DE Domibus Antiquarij paſſim: apud quos tamen præter loca, & ſitus, reliqua omnia deſiderabis. De materia, & forma ſtruendi Architecti cum ſuo Vitruuio profuſi: varias nihilominùs ædificandi ætates ad chronologiam, ſicut nos præſtitimus, accomodatas, nè quidem ipſi cogitarunt. Domorum Partes apud eorum nonnullos quandoque reperies, Scamozzium præcipuè, Palladium, Philandrum, & Barbarum; ſed adcò interruptè, vt ideam indè integræ Domus nuſquam aſſequi valeas. Lautiſſimam mihi promiſerat cœnam Marius Gripaldus in ſuo de Partibus Domus libro; at ieiunus indè

(*a*) *Suet.* (*b*) *Mart. l. 12. ep. 15.* (*c*) *Capitol.* (*d*) *Dio.*

indè diſceſſi; digreſſionum ſiquidem diues, omnia, præterquam quæ ſpecioſo ſuo promiſerat titulo, pertractat: ſicubi verò partium Domus meminit, recentes potiùs ſpectat. Quod ſtudioſorum curioſitati indulturi præſtitimus, illud eſt, materiei nimirùm, formæque ſtructurarum accurata, quantùm noſtræ vires pertulerant, criſis: ſtruendi ætatum chronologica ſyntaxis: partium Domus methodica collocatio: Domorum poſtremò inſigniorum non omninò incurioſa deſcriptio: vt ità multa apponeremus vnica ſuper menſa ferculorum genera, quibus erudita, tyronum ſaltem, fames valeat expleri. Quòd ſi à Vitruuij Interpretum, Architectorumque veſtigijs quandoque deflexímus, nollem id arrogantiæ mihi verti, ſed proficiendi ſtudio, & addiſcendi; quo & deinceps etiam lectorem monitum vellem.

DIS-

# DISSERTATIO V.

## *De Templis.*

LVSTRATIS iam Domibus, vnà cùm quibus vniuerſa ædificandi maieſtate expoſita , ſacra loca religiosè nos aduocant , & cumprimis Templa . Vox hæc plures habuit ſignificationes: primò enim denotabat Cœlum ; ſecundò ſepulchra ; tertiò loca quædam in aere , vel terra, quæ Augures captandorum Auguriorum cauſa ſuis virgis definire ſolebant , vt tom.3. Diſſert. de Augurijs . Ab hac deſignatione , & aereo Templo , quòd oporteret eſſe circumquaque ſeptum , nec pluſquàm vnum introitum habere , factum eſt , vt omnia etiam loca ſepta , vnico prædita oſtio, Templa appellarentur , quamuis ſacra non eſſent . Poſteà tandem loca tantùm Dijs ſacra nuncupata ſunt Templa, vel quòd non minùs ac aerea illa à Sacerdotibus deſignari ſolerent ; vel quòd vndique ſepta ; vel quòd Cœlorum inſtar ſedes Deorum forent. Aliam etymologiam adducit Varro à templando,ſeù tuendo. Scaliger apud Gyraldũ (*a*) à Græ-

(*a*) *De Dys ſynt.17.*

à Græca voce Temenos deducit, quòd eſt abſcindo, eò quia Templum ſit locus à profanis ſegregatus. Magis propriè Gyraldus ibidem à contemplando, quòd in Templis maieſtatem Numinis propiùs contemplemur.

Templorum origo antiquiſſima quidem eſt, ſicut enim ait Suetonius, & ex eo Iſidorus, *cumprimùm homines exuta feritate, rationem vitæ habere cœpiſſent, ſeque ac Deos ſuos noſſe, cultum modicum, ac ſermonem neceſſarium commenti ſibi, vtriuſque magnificentiam ad Religionem Deorum ſuorum excogitauerunt. Igitur vt Templa illi domibus pulchriora, & ſimulachra corporibus ampliora faciebant, ità eloquio etiam quaſi auguſtiore honorandos Deos putauere.* Et magis perſpicuè Tullius; (a) *Græci*, inquit, *atque noſtri, vt augerent pietatem in Deos, eaſdem illas vrbes, quas nos, incolere voluerunt: affert enim hæc opinio Religionem vtilem Ciuitatibus: ſiquidem & illud benè dictum eſt à Pythagora doctiſſimo viro, tùm maximè pietatem, & religionem verſari in animis, cum rebus diuinis operam daremus: & quod Thales, qui ſapientiſſimus inter ſeptem fuit, homines exiſtimare oportere Deos omnia cernere, Deorum omnia eſſe plena: fore enim omnes caſtiores: eſt enim quædam opinionis ſpecies Deorum in oculis, non ſolùm in mentibus.* Vbi non tàm fucatam Tullij religionem commendo, quàm eiuſdem deteſter impietatem,

(a) 2. de legib.

tem, quippè qui ad opiniones, exiſtimationeſque Religionem, & Templa reuocarit: vndè meritò atheus audijt, eiuſque Libri de Diuinatione tamquam Religioni apprimè noxij, ab Antonino verè Pio legi vetiti fuerunt.

Sed vt ad rem noſtram redeamus, illud ratum omninò eſt, exiſtimationem hanc, opinionemque Deorum, vt Religionem, ità pariter Templa in vniuerſum penè Orbem inuexiſſe: ſi enim paucas exceperis Nationes, aliæ omnes ſacris Templorum ędificijs Deos ſuos honorarunt. Nonnullis etenim Populis eadem Deorum exiſtimatio diſſimilem ſuaſit venerationis formam, qua Templis omninò aſtinerent. Sic Perſæ ex Magorum diſciplina nulla Fana admittebant Solis, *quòd maieſtatem eius putarent nullis tectorum anguſtijs coercendam,* vt ait Strabo: (*a*) *nec eſſe parietibus includendos Deos, quibus omnia deberent eſſe patentia*, ſicut ait Tullius. (*b*) Hinc in Græciam irrumpentes, impia quadam religione omnia Deorum Templa deuaſtarunt. Plurimùm verò falluntur, qui id credunt in Deorum contemptum à Perſis peractum, Origenes (*c*) enim ait, hoc ideò effeciſſe, *quia Deos non credunt eſſe humana ſpecie, quæ Scriptorum eſt opinio*. Similis huic fuit doctrina Scytharum, Afrorum, & Numidarum; turpe

(*a*) *l.15.* (*b*) *Orat.2.in Verr.* (*c*) *l.7.contr.Celſ.*

turpe enim exiſtimabant Templis Deos circumſcribere, quibus totus Orbis cęlo tectus Templum foret: vndè nec Aras, nec Imagines vllas eorum habuere, Hoſtias interim loco in quocumque immolantes. Sic Sicyonij nullum Fanum, vel ſtatuam ſuæ Deæ Coronidi erexerunt: nec ſuæ Deæ Clementiæ vllum ſimulachrum Athenienſes, ſolo Luco in media Vrbe eidem dedicato. Apud Gręcos poſt inuecta adhùc Templa nonnulli vetus dogma continuarunt de Templis, Ariſque non adhibendis. Hinc circa annos CCC. poſt Epimenidem, qui Templorum inuentor credebatur, Zeno Citticus, eiuſque aſſeclæ Templa ex profeſſo extrui improbabant, tametſi extructa tolerarent, ex Plutarcho.

Prætermiſſa verò huiuſmodi irreligioſa quarumdam Nationum religione, quę Templa omninò deteſtabatur, interrupta paululùm Templorum origo retexenda eſt. Mirum ſanè quanta cum animorum contentione digladientur inter ſeſe Populi ferè omnes, vt adinuenti Templi palmam vnuſquiſque conſequatur. Fertur vulgò Epimenides Cretenſis primus omnium Templa dedicaſſe. Sed id credi nullatenus poteſt, tùm quòd ipſe tempore, quo Hieroſolymitanum Templum excidit, floruiſſe dicatur, vndè apertè conſtat Templum hoc longè antè Epimenidem extructum: tùm quòd apud Græcos

etiam Templa antè Epimenidem extitiſſe, Pythagoras ipſe demonſtret, qui, Epimenide ſatis antiquior, Templorum paſſim in ſuis Symbolis meminit; fertur imò circa annos M.CCCC. antè Epimenidem in Creta etiam à primo illic Rege Crete Templum Cybelis extructum, ſicut in Delo Appollinis ab Heryſichthone Cecropis filio. Hinc alij primam Templorum adinuentionem Ægyptijs attribuerunt, (a) à quibus Græci deſumpſerint: & ſanè Moſis tempore in Ægypto Templa extitiſſe teſtem habemus Euſebium. Circa eadem ſæcula Palęſtinam Templis decoratam ſatis clarè Dagonis Domus declarat. Non deſunt qui Phalegi Templorum adſcribant initia. Alij Authorem faciunt Pelaſgum, vel Theſſalum, aut Eleutherum, vel Phoroneum, aut Otritam Amazonem, vel Lycaonem. Alij Meliſſeum, vel Vſonem Phęnicium, Meropem, Æacum, aut Bacchum, poſt Indos debellatos, vel Iſim Ægyptiam. (b) Sunt qui Thraces, vel Arcades, aut Phryges, vel Cyprios. (c) Alij Deucalioni primas deferunt. (d) In qua controuerſia, cùm extrà noſtrum ſit Forum, Iudex eſſe nolim; videatur laudato loco Gyraldus, & Hoſpinianus. (e)

Sed ad Romanos noſtros quod attinet, fertur in Latio Ianus primus omnium Tem-

pla

(a) *Herod. l. 2.* (b) *Varr. in Admir.* (c) *Naz: cont: Iulian.* (d) *Apollon. l. 3.* (e) *De Templ. l. 1. c. 5.*

pla ſtruxiſſe; ideòque veteri inſtituto in ſacrificijs Ianum Latini perpetuò præfari ſolebant, vt nos alibi. Alij hoc honore inſignire voluerunt Faunum, vndè ab eo Templa appellari Fana meruerunt. Romæ verò Templorum author creditur Romulus, deindè frequentiùs Numa. Huic tamen peruulgatæ iamdiù opinioni obſtare videtur Varro, qui apud Auguſtinum (*a*) aſſerit: *Romanos primis C.LXX. annis priſco ritu Templis, ſimulachris, Deorumque ſtatuis caruiſſe, & in ſyluis, & Lucis Deos coluiſſe*. Id quod Tertullianus (*b*) etiam affirmat inquiens: *etſi à Numa concepta eſt curioſitas ſuperſtitioſa, nondùm tamen, aut ſimulachris, aut Templis res diuina apud Romanos conſtabat*. Ex quibus collegere nonnulli ſub Tarquinio Priſco, qui fuit Epimenidi, primoque Hieroſolymitani Templi excidio coæuus, Templa Romæ incœpiſſe, ſumpta nimirùm occaſione ex peruagante de Hieroſolymitana clade paſſim fama, vndè Templorum phantaſmata in Romanorum, Græcorumque mentes immitti potuerint. Verumenimuerò, vt ingenuè fatear, tamdiù Romanos, eoſque, pluſquam par eſſet, religioſos, Templis caruiſſe, nuſquam, vt credam, adduci potero. Nihil enim in vita Romuli, atque Numæ magis obuium, quàm ab ipſis Templa dedicata, vt illud Iouis Fe-



(*a*) *De Ciuit. l.4. c.31.* (*b*) *In Apol. c.25.*

retrij, & Statoris, de quibus in Diſſert.2. Pro reconciliatione autem Tertulliani, & Varronis dici poſſe crediderim, vſque ad Tarquinium Priſcum Templa fuiſſe adeò anguſta, inornata, & inculta, ſtraminibuſque tecta, vt Templi etiam nomen minimè mererentur,, eſſentque potiùs cellæ quædam ſacris rebus aſſeruandis, ritibuſque peragendis idoneæ, & quod magis ad rem facit, abſque Deorum ſimulachris: indignum ſanè reputantibus Romanis Numina terreis imaginibus repræſentare. A Tarquinio verò ſplendorem quemdam Templa accepiſſe, vndè Templorum author appellari iurè potuerit.

Qui verò ſimulachra primus repererit, non eſt huius loci diſputare, illudque inueſtigare conabimur tom.2. Diſſert. de Statuis. Impræſentiarum verò, vt curioſis nonnihil indulgeam, indico ſolùm adinuentum hoc à nonnullis attribui Telchini apud Rhodios; ab alijs Cadmo apud Græcos. Sunt, qui Hetruſcis hanc palmam deferant; id quod ego ad ſolam Italiam limitarem, Hetruſcos enim ab Ægyptijs multa hauſiſſe alibi tradam, ab Etruſcis verò Tarquinium, qui ex Etruria fuit: quare Ægyptios ſtatuarum authores crediderim. Namque ex ipſis primus omnium Sirophanes, filio ſuo ſuperſtes, eius deſiderio ſimulachrum Domi conſtituit, ad quod familiares, Domini iram vitantes, confuge-

fugerent: quo modo veniam ab Hero conſecuti, idemmet defuncti filii ſimulachrum floribus ornabant: indèque ſimulachrorum propagata conſuetudo, vt refert Diophanes Lacedęmonius in ſuis Antiquitatibus. Quamquam & palma hęc Babylonijs concedi poſſit.

Poſt originem Templorum, eorundem cauſæ, ſicut in Domibus fecimus, explorandæ ſunt. Efficientem, ſeù Fabros, & Architectos ipſos alibi exponam. Finalis erat cultus, & veneratio Deorum. Hinc Dijs penè omnibus Templa paſſim extructa; nedùm maioribus, ſed inferioribus etiam, vt Febri, Riſui, Timori, Pallori, & ſexcentis eiuſmodi monſtris, quæ enarrabimus tom. 1. Diſſert. de Dijs: Hominibus quinimò erecta Templa per Apotheoſim inter Diuos tranſlatis, vt Cæſari, Auguſto, Traiano &c. Quibus ſuperſedendum cenſeo, cùm Prouinciam hanc non ſinè lauro ſuſceperit Illuſtriſs. D. Seuerolus in præclaro ſuo libro de Apotheoſi, cedro equidem, imò & Apotheoſi ipſa digniſſimo, qui ad calcem penè, & vmbilicum perductus, vtinam ea, quam iuſtè meretur, lucis vſura, ad vniuerſi litterarij Orbis profectum, quamcitiſſimè perfruatur. Materialis primò fuerunt Romæ ſtramina, & cannæ, ſicut Diſſert. præced. ex Ouidio adnotauimus. Poſteà quadrati lapides, terra coctilis, tandemque marmorum

cruſtæ,eęque è peregrinis Regionibus aduectæ, imò & ſolida ingentis molis marmora, quà in columnas,quà in periſtylia, quà in pilas, & antas transformata.

Supereſt vt formam ipſam, ſtructuramque Templorum perpendamus. Quæ res cùm tota ferè ad Architecturam pertineat, ea ſolùm eligemus, vt in ſuperioribus etiam effectum eſt, quæ curioſitati valeant ſatisfacere. Illud autem occurrit primò circa formam obſeruandum, non temerè olim Templa Dijs extructa, ſed iuxtà eorum, quibus ſacra erant, qualitatem, & indolem; hinc Solis quidem ædem, Liberique Patris, rotundam veteres probauerunt. *Iouis verò Templa,quòd omnium rerum ſemina is Deus patefacere credebatur, perforato tecto eſſe oportere* inquit Varro: id quod in Templo Pantheon integro adhùc poſt tot aliorum ruinas extante,deque Tempore ipſo triumphatore, cernere eſt. Ædem Veſtæ, quam cum Terra eamdem putabant, rotundam ad pilæ ſimilitudinem efformare moris erat. Vtplurimùm verò oblongam ſeruabant figuram, vt ex Ichnographia Vrbis à Petro Bellorio deſcripta apparet.

Circa ſtructuram inſuper nonnulla quædam religiosè obſeruabantur. Sicut enim inquit Vitruuius, (a) *Mineruæ, Marti, & Herculi Aedes Doricæ fient: his enim Deis propter* *virtu-*

(a) *l.1.c.2.*

*virtutem ſinè delicijs, ædificia conſtitui decet: Veneri, Floræ, Proſerpinæ, fontium Nymphis Corinthio Genere conſtitutæ aptas videbuntur habere proprietates, quòd his Deis propter teneritatem graciliora, & florida, foliiſque, & volutis ornata opera facta, augere videbuntur iuſtum decorem. Iunoni, Libero Patri, cæteriſque Deis, qui eadem ſunt ſimilitudine, ſi Aedes Ionicæ conſtituentur, habita erit ratio mediocritatis, quòd ab ſeuero more Doricorum, & è teneritate Corinthiorum temperabitur earum proprietatis inſtitutio.*

Non minor erat quoad ſitum, & locum obſeruantia. Cœlitibus enim Templa à terra extabant: inferis ſub terra: terreſtribus verò medias ponebant Ædes. *Ioui Fulguri*, ſunt eiuſdem Vitruuij verba, *& Cælo, & Soli, & Lunæ ædificia ſub dio: horum enim Deorum, & ſpecies, & effectus in aperto Mundo, atque lucenti præſentes videmus*. Generaliter verò Templa ad Orientem Solem conſtituere ſolebant veteres: qua de re audiatur iterum Vitruuius: (a) *Aedes autem*, inquiens, *Sacræ Deorum immortalium ad regiones, quas ſpectare debent, ſic erunt conſtituendæ, vti ſi nulla ratio impedierit, liberaque fuerit poteſtas Aedis, Signum quod erit in Cella collocatum, ſpectet ad veſpertinam Cæli Regionem, vti, qui adierint ad aram immolantes, ſpectent ad partem Cæli orientis, & ſimulachrum, quod erit in Aede, ipſaque ſimulachra*



(a) l. 4. c. 5.

*videantur exorientia contueri ſupplicantes. Sin autem natura loci interpellauerit, tunc conuertendæ ſunt earum Aedium conſtitutiones, vti quamplurima pars mœnium è Templis conſpiciatur; ſimiliter ſi circùm vias publicas erunt ædificia Deorum, ità conſtituantur, vti prætereuntes poſſint reſpicere, & in conſpectu ſalutationes facere.*

Quoad locum, illud ritè obſeruari ſolebat, vt qui paci, pudicitiæ, boniſque artibus præeſſent Dij, eos intra mœnia collocarent; qui verò voluptatibus, rixis, & incendijs, vt Venus, Mars, & Vulcanus, ab Vrbibus excluderentur: tametſi hoc non ità ratum fuiſſe ſemper, ex hiſtorijs appareat, erat tamen in Hetruſcorum Aruſpicum ſcriptis ſancitum, nè ſcilicèt inſueſceret in Vrbe adoleſcentibus Venerea libido, & armigera diſſentio. Eadem ratione Ædes etiam Bellonæ extra Vrbem, vbi Senatus dabatur ijs, qui triumphum poſcerent. Veſtæ item extra Romam, loco, quo non ſemper homines, niſi per ſacrificium, adirent, vt religioſiùs coleretur; Iouis, Mineruæ, & Veſtæ Templa in medio Vrbium, & Arcium locabantur, quòd, ſicut inquit Vitruuius, ante quem & dixerat Plato, *horum Deorum Maximæ in tutela videtur Ciuitas eſſe*. Neptuni Ædem ad maris littus ſtatuebant: Iani verò in excelſis montibus, quamuis & aliquando in Foro: hìc etiam ſtruebantur Mercurij Templa, & Gratiarum: Iſidis,

Iſidis, & Serapidis in Emporio: Apollinis & Bacchi ſecundùm theatra: Herculis in Gymnaſio, Amphitheatris, & Circis: Veneris ad Portum. Templum Æſculapij in Inſula Tyberina repoſuerunt, quòd ægroti maximè aqua indigeant, vt inquit Gyraldus, (*a*) niſi dicere velis, & ſanè magis verè, quòd in hac Inſula Serpens, qui Æſculapius credebatur ab Epidauro aduectus reconderetur.

Iſthæc ſunt, quæ de priſca Templorum Architectura ex veterum lectione licuit adnotare, noſtro, in quo verſamur argumento, propinquiora. Reliqua autem ad puram putam ſtruendi formam pertinentia vide apud Vitruuium. (*b*) E quo hæc pauca dumtaxàt colligere lubet. *Species autem Aedinm* (de Sacris vtique alloquitur) *ſunt quinque, quarum ea ſunt vocabula; Pycnoſtylos, ideſt crebris columnis, Syſtylos paulò remiſſioribus, Diaſtylos ampliùs patentibus, rariùs quàm oportet inter ſe deductis Aræoſtylos, Euſtylos interuallorum iuſta diſtributione.* Quarum ſpecierum explicationes, ſymetrias, & proportiones ex ipſomet potiùs Vitruuio, (*c*) quàm ex eius Scholiaſtis pete. Menſuras Templi idem Architectus ità determinat: *diſtribuitur autem,* inquiens, *longitudo Aedis, vti latitudo ſit longitudinis dimidiæ partis, ipſaque Cella parte quarta longior ſit, quàm eſt latitudo cum pariete, qui paries*

(*a*) *Syntag.* 17. (*b*) *l.* 3. *c.* 2. (*c*) *l.* 4. *c.* 4.

*ries valuarum habuerit collocationem*. Paulò verò poſt Valuarum ipſas, Oſtiorumque, & eorum Antepagmentorum rationes attingit, (*a*) quæ cùm extrà noſtrum ſint inſtitutum, conſultiùs omitto, id dumtaxàt animaduertens, Antepagmenta fuiſſe lapides vtrumque Oſtij latus munientes, qui & Antæ dicuntur, vt explicat Philander hic. Adnoto inſuper Templorum oſtia, vt & Feneſtras, nonniſi quadrangula olim fuiſſe; hinc Vitruuio *Thyromaton* appellantur. Arcuata autem oſtia ſolùm poſt inuectam barbariem, è Germanorum, & Gothorum arbitrio inceperunt in Templis, vt de Domibus etiam in antecedenti Diſſert. dictum eſt.

Sed hic alteram Templorum formam minimè prætermittam, eamque haud materialem, & vbique patentem, ſed arcanam, & myſticam. Conſiſtebat hæc in nonnullis ceremonijs, quibus ritè inaugurari, & conſecrari ea ſolebant; ſinè quibus, velut informia, nulloque modo ſacra reputabantur. Templa ſiquidem anteà vouebantur, vt Tom.3. Diſſert. de Votis dicam: ſique id, propter quod erant vota, proſperè ſucceſſiſſet, tùm diffiniebantur, ſeù certi illius fines conſtituebantur; id quod dicebatur *efferri* Templa, ſeù *effari*; vndè Templi *effati* paſſim apud Feſtum, & Varronem (*b*) mentio: idque

(*a*) *c.6.* (*b*) *l.4. de l. l.*

idque muneris pertinebat ad Augures ex eodem Varrone, qui ait: *hinc effari Templa dicuntur ab Auguribus: Effatus, cùm in his fines ſunt &c.* Vbi ità deffinita erant Templa, tùm condebantur. Condita verò dedicabantur ab his, qui ea vouerant, ſed nonniſi per Pontifices, qui certa, & ſolemnia verba, formulaſque proprias proferebant, Poſtem Templi manu tenendo, alioſque adhibendo ritus, vnctiones, coronationes, & ſimilia, de quibus peculiariter ſermo erit tom.3.Diſſert. de Conſecrat. Templa vota, & dedicata tandem inaugurabantur, ideſt Augurijs captatis ſanctiora reddebantur: quod niſi fieret, Templa eſſe non poterant, ſed Ædes, ex Feſto, & Varrone apud Gellium: (*a*) vndè diſcrimen inter Templum, & ſacras Ædes facilè intelligitur. Quamquam diuerſitatem hanc primis temporibus ſanctè obſeruatam, negligere poſteà cœperint, vtramque vocem promiſcuè confundendo: id quod ineptè Merula (*b*) nulla habita temporum diſtinctione indefinitè aſſeruit. Si quæ verò Templa his ceremonijs forent augurata, tunc ſancta, imò & ſacra dicebantur, nedùm religioſa: quarum vocum diuerſitatem videſis apud Iacobum Gutherum, (*c*) ex quo obſeruare eſt,

(*a*) *lib.14. cap.17.* (*b*) *De Sacrif. c.7.* (*c*) *De vet. Iur. Pont. l.3. c.1.*

eſt, ſanctum dici, vel quòd foret ſancitum, ideſt lege inter religioſa adſcriptum: vel à ſanguine Hoſtiæ ità appellatum, quaſi eo cruore conſecraretur: Sacrum verò eſſe, quod ſi quis illud profanaſſet, ſacer alicui Deorum eſſet, quæ formula priſcis idem prorsùs valebat, ac diris omnibus eſſe deuotum, ſeù poſſe impunè occidi, vt dicam tom.2. Diſſert. de Pœnis. Poſteà idem author concludit ſacrum omne dici religioſum, non è contra: hinc ſepulchra religioſa, ſed non ſacra. Quæ omnia, aliaque à laudato authore adnotata, obelum quidem nullo pacto merentur, præter illa, quæ in ſequenti capitulo adiungit, vbi ait: *atque vt Templa ſacra erant, non tamen omnia erant ſancta*; perindè ac ſi magis foret *ſanctum*, quàm *ſacrum*: quod manifeſtè contradicit ſuperioribus, quibus demonſtrauerat in eminentiori loco collocari ſacrum, ac ſanctum: id quod ex capite decimo expreſſiùs tradidit inquiens: *Portæ Ciuitatum ſanctæ ſunt, ſed non ſacræ*. At hæ nubeculæ potis non ſunt tàm ſplendidum Solem obnubilare.

Ex hac Templorum ſanctitate ortum habuit ſumma apud priſcos eorundem veneratio. Habebantur enim Aſyli loco, iiſque iniuriam inferre, ſicuti etiam ad ea confugientibus, peſſimum erat nefas. Sic è Templo Dianæ Epheſi nemo quouis crimine damna-

damnatus educi poterat. (*a*) Idem commemorat Iuſtinus (*b*) de Æde Dianæ quidem, at non Epheſinæ, vt vulgò creditur, ſed Epitoticę. Non abſimile refert Pauſanias in Corinthiacis de Templo Hebes, ad quod ſi quis ſupplex confugiſſet, cuiuſuis criminis impunitatem conſequebatur. Idem in Laconicis narrat de Templo Mineruæ apud Tegeatas. Et in Leotychide ait religionem hanc Argiuis adeò conſeruatam, vt ſi apud eos quiſquam ſe in Templum reciperet, nec poſtularetur quidem vt dederetur. Imò & idem Pauſanias hanc Templorum obſeruantiam in ſemetipſo expertus fuit; proditionis enim accuſatus, in Templum Palladis Chalcieræ apud Lacedęmonios tutò confugijt.

Idem Author plura enarrat exempla Numinum ob violata Templa iratorum. In Atticis enim ait non aliundè Syllam in diram incidiſſe calamitatem, quàm quòd Ariſtonem è Mineruæ Templo extractum interfici iuſſerit. Et in Achaicis vrbis Helicis excidium in ſimiles cauſas refert. Apud eundem videre eſt Iouis Dodonæi Oraculum Athenienſibus ſuadens Templi Martis, & Eumenidum reuerentiam his verbis: *Ara tibi Eumenidum fumans, & Curia Martis ſit cordi: hinc bello domiti nam fortè Lacones ſuppliciter triſtes venient, tu proijce tela, ſupplicibus parcens,* *Diuùm*

(*a*) *Cic. in Verr.* (*b*) *l.28.*

*Diuùm quos iura tuentur*. Præter Pauſaniam abundant aliorum ſcripta ſimilibus exemplis. Virgilius (*a*) enim de Oreſte poſt necatam à ſe matrem tribus Furijs infeſtato recenſet, in Templum Apollinis confugiſſe, nec auſas ingredi in eum Eumenides donec ipſe è Templo exiret. Et Statius (*b*) Aræ Miſericordiæ apud Athenas meminit ab Herculis nepotibus extructæ, è qua nemo abduci poterat. Nec alia arte Heliogabalus inſidias Macrini Præfecti Prætorio euaſit, quàm in Solis Templum ſe recipiens. Hinc immortali ſe laude dignum exhibuit Piſiſtratus, qui Apollinis Pythij Templo à ſe ædificato inſcripſerat: *ſacer eſt locus, extrà meyte*: peregrinum verò inibi meientem deprehenſum morte mulctauit: vndè apud Suidam adagium: *in Pythio cacare, in Pythio deambulare*: cùmque Piſiſtratus obambulantem per Templum inſpexiſſet, legem ſanxit, vt quilibet in eo delicto comprehenſus, capite plecteretur, ex eodem Suida.

Eximia hæc priſcorum religio fortior erga Aras ipſas, equidem ſacratiores, viguit. Indè *ad Aram confugere* prouerbiali ſententia dicimus extremum refugium deſignaturi. Quare Ouidius (*c*) rectè cecinit: *vnica Fortunis Ara reperta meis*; & apud Plautum Seruus ait: *ego interim hanc Aram occupabo*. Seruis enim,

(*a*) 4. *Aen.* (*b*) *Theb.* 21. (*c*) 4. *de Ponto*.

enim, quoties ab Heris ſuis malè tractarentur, hoc refugij genus familiare fuit, ex Euripide. Quod ſi quis Aras ipſas amplexatus eſſet, deterrimum omnium fuiſſet facinus illum iniuria afficere. Quare cunctorum ore celebratur Ageſilaus, quòd poſt victos Athenienſes, quotquot Aras amplexarentur ſeruauerit, ex Æmilio Probo in eius vita. Alarici inſuper, Theodorici, aliorumque efferæ ceteroqui Regionis hominum erga eos, qui ad Aras Apoſtolorum confugerant, egregiam pietatem indicauimus Diſſert. 2. Nec impunè fuit Philippo Macedoni Aras Athenienſium euertiſſe, indè enim illi cum Romanis grauiſſimum bellum fuit; nam, vt ait Florus, (a) *poſtea creuit implorantibus Athenis auxilium contra Regis iniurias, cùm ille vltra ius victoriæ in Templa, Aras, & Sepulchra ipſa ſæuiret*. Vndè meritò Virgilius (b) Pygmalionem impium appellat, quòd antè Aras Sichæum interfeciſſet. Atque hinc tot Principum Sanctiones, quibus Templorum religionem ſartam tectam haberi ſtatuunt. Quod tamen ità accipi volebant, vt ad Aras confugiens nemini iniuriam intuliſſet: aliter enim poterat indè impunè euelli. Qua de re perlegatur celebris Diſſertatio Cælij apud Tacitum (c) his verbis: *faſſus quidam eſt Principes inſtar Deorum eſſe; ſed addidit, neque à Dijs iniu-*

(a) *l.* 2. *c.* 7. (b) 1. *Aen.* (c) 3. *Ann.*

*iniuſtas ſupplicum preces audiri, neque quemquam in Capitolium, aliudue Vrbis Templum confugere, vt ea occaſione arrepta; flagitijs magis, ac magis inquinetur.* Vndè libera Republica non aliud præter Romuli Aſylum reperitur.

Sed cùr ego incautè, vel nullius flagitij reus, in Aſylum tàm citò me recepi? Imò autem vel hoc ipſo ſummi flagitij reus, quòd ità præproperè, ni & præpoſterè, in Aſylum diuerterim. Expectetur tomus 2. vbi ſpecialiter de Aſylo erit ſermo. Interim verò, vt nonnihil huiuſce loci magis proprium depromatur, illud prætermittendum minimè eſt, priſcis, reuerentiæ ergò, moris fuiſſe, è Templis quicquam decerpere, ſecumque domum afferre, bonæ ſcæuæ, ſeù felicis ominis gratia, puta aut libi fruſtulum, aut frondem virentem; (*a*) ea enim ipſa valetudini apprimè conducere exiſtimabant, ideòque *ſana* vulgò appellabantur apud Heſychium. Obſequij etiam, obſeruantiæque conteſtatio, ac monimentum erga ipſas ſacras Ædes fuit, quòd inibi controuerſiæ omnes, litiumque efferuens bilis ſedaretur. (*b*) Quid plura? Nonnè in idem collimabat argumentum pecunia in Templis aſſeruari ſolita, non ſacra modò, verùm & profana; nec ſolùm publica, ſed etiam priuata? (*c*) Quare in Saturni

(*a*) *Ath. lib. 3.* (*b*) *Plin. epiſt. 1. lib. 5.* (*c*) *Plaut. in Bacch.*

turni Templo Ærarium fuiſſe Diſſert. de Pecun. dicam: nolo enim his pecunijs, vt in paræmia eſt,legentium tędium, meique odium emere.

## SECTIO PRIMA.

### *De Templorum Partibus, & Ornamentis, varijſque ſacrarum Aedium ſpeciebus.*

EXplicatis vix Templorum cauſis,eorumdem protinùs Partes oculos nobis, animumque prolectant. Qua in re non diſſimile onus incumbit nobis illi, quod in expiſcandis Domorum partibus experti fuimus:cùm par ſit vtrobique obſcuritas,& confuſio, atque Scriptorum ſilentium: vtinam haud etiam impar euaſurus ſit noſtri quantulicumque laboris fructus. Duplicis ipſæ fuere generis, ſicut in Domibus pariter admonuimus, aut ſcilicèt generales, vt parietes, pauimentum, tectum, columnæ, antæ &c. aut magis peculiares, vt Area, Atrium, Ara, aliæque: de quibus dumtaxàt poſtremis hìc erit ſermo, cùm primas Architectis reliquiſſe ſit ſatiùs. Atque de ipſis primò in vniuerſali delibandum, in quatuor partes ſingula Templa diſtributa fuiſſe, ſiniſtram nimirùm ab Oriente,dexteram ab Occidente, anticam

ad Meridiem, poſticam tandem ad Septentrionem: quarum omnium ordinem, dignitatemq; tom. 3. Diſſert. de Augurijs tradam.

Modò ad particularem Partium deſcriptionem deuenientibus primò occurrit Area. Hæc propriè pars Templi dicenda non eſt, ſed eiuſdem appendix: erat enim ſpatium illud antè Deorum Ædes; *(a)* quòd in priuatorum ædificijs Veſtibulum appellari diximus in Diſſert. de Domibus. In profanis vſibus erat Area locus in vrbe ſinè ædificijs, vt alibi tradam: ſed hæc nihil ad rem. In Area ergò, ſeù Templi Veſtibulo vænales Hoſtiæ, cęteraque ad ſacrificium pertinentia exponebantur. *(b)* Aderat quandoque Piſcina Areę adiuncta, ſeù aquarum Receptaculum pro ſacrificiorum vſu, vt ex Inſcriptione Narbonenſi apud Gutherum *(c)* apparet. Aulas, quarum Seruius *(d)* meminit, puto fuiſſe ſepta quædam inter Veſtibulum, & Atrium ad turbas arcendas, vt in D. Petri Templo, vbi antè Atrium ferrea ſunt clatra. Arearum mos nedùm in Vrbe, vbi nihil frequentiùs, quàm Vulcani Area, Iouis Capitolini, Fidei &c. vt apud Suetonium, Plinium, & Vitruuium paſſim, verùm in colonijs etiam ipſis, quod ex Marmore Neapolitano collegit Dempſterus ad Roſinum. *(e)*

Ab

*(a) Sauar. in Not. ad Sidon. c. 13. (b) Tull. 2. de Diuin. (c) l. 3. c. 6. (d) 7. Aen. (e) l. 1. c. 13.*

Ab Arca ad Atrium aditus. Erat id ædificij genus antè Templum, continens mediam quandam Aream vacuam, in quam collecta ex omni Tecto pluuia deſcendebat. Videantur quæ de Atrio profano attulimus Diſſert. de Domibus, cùm omnia ſint vtrique cómmunia, puta Columnæ, Antæ, Porticus, Periſtylia, Tectum &c. licèt Columnæ, & Porticus hic non in Atrio ſolùm, ſed circa vniuerſum Templum, (de inſignioribus loquor) erigerentur, vt in deſcriptione Capitolini Templi mox apparebit. Præcipua Romæ Atria fuere Libertatis, Mineruæ, & Veſtæ.

Poſt Atrium ſtatim Templi Fores apparebant: de quibus plura adducemus in Diſſert. de Ianuis. Id dumtaxàt non erit negligendum, religiosè admodùm culta fuiſſe Templorum limina, quòd ibi Numen ineſſe crederetur: hinc mos limen coronandi, exornandique, amplexandi etiam, atque exoſculandi, imò & ſalutandi: pedibus inſuper illud terere, nefas; vndè tranſiliendum erat ab eo, qui vellet Templum ingredi, vt ſuo loco ex Catullo oſtendam.

Poſt Atrium Baſilica, ſeù corpus ipſum Templi, varijs Porticibus arcuatis ornatum; atque ipſæ concamerationes Columnis, Antiſque ſuffulciebantur. Hanc Templi partem Greci appellabant Prodomum, aut etiam

Pronaum: continebatque quicquid Atrium inter, atque Cellam iacebat, vnà cùm Alis hinc, & indè à Columnarum proceſſu efformatis. Vndè non immeritò Polletus (a) antiquorum Templa noſtris aſſimilat: licèt non ſinè quadam diuerſitate, à Polleto tamen prætermiſſa, ſcilicèt quod priſca Templa ea caruerint parte, quam nos vocamus, *la Croce Naue*. Qua de re plura trademus in Diſſert. de Ædificijs Iudicialibus, vbi Baſilicarum ſtructuram graphicè delineabimus, eiſque potiùs Chriſtianorum comparabimus Templa.

Baſilicæ adnectebatur Cella, ità, niſi fallor, appellata, vel quòd eſſet veluti Cœlum, cùm in ea Deorum ſimulachra reconderentur, vel quòd Numinum maieſtatem celaret, ſeù abſconderet, erat enim inacceſſa, & conſequenter ſanctior omnibus pars. Luculentiſſimam eius deſcriptionem habes apud Polletum ſupra laudatum, quam eò lubentiùs afferam, quòd vniuerſum penè Templum affabrè depingat. *Conſtabant,* inquit, *Templa Cella ſanctiore, nos Chorum vocamus, quæ Cella ſanctior à Baſilica, & Porticibus diſtinguebatur Pluteo, & quaſi altero Pronao, nos non malè Pulpitum vocamus; quòd in modum Pulpiti, aut tabulati erectum ſit: Baſilica verò, quam nos Nauem, aut Carinam vocamus, Deambulationes, quæ vtrin-*

(a) De For. Rom. l. 1, c. 3.

*vtrinque ſunt: Cella ſanctior ſolis rebus ſacris deſtinabatur: Baſilica verò, & Porticus, & Pronaon ferè vſibus profanis exponebantur. Illic enim & nundinæ mercium, & prologi nuptiarum, & colloquia tranſactionum, vt hodiè apud nos, nimis impiè exercebantur.* Quam ſuam deſcriptionem à P. Victore, niſi erro, diſumpſit Polletus, ille enim in libello de quatuordecim Vrbis Regionibus breuiſſimè ait: *ante Cellam eſt Prodomom, poſt Templum Epiſtodomom.* In ea autem Polleti deſcriptione duo exoptarem, primò, vt Cellam non rebus ſacris in generali deſtinatam aſſeruiſſet, ſed ſimulachris: locus enim reponendis ſacris rebus aſſignatus, erat Sacrarium, vt mox dicam: ſecundò, vt Cellam non Choro aſſimilaſſet, verùm noſtris Tribunis, in qnibus Sanctorum Imagines, & Reliquias, ipſumque Chriſti Corpus nos collocamus: noſtris enim Choris Adyta potiùs antiquorum correſpondebant, vt ſtatim indicabo. Ex quibus habes Cellas ſitas fuiſſe in extrema Templi parte, ſeù Templi capite, Ianuæ oppoſita, vbi nos Tribunas conſtituimus. Quandoque erat vna, aliquando plures, in Capitolino Templo tres demonſtrabimus: vndè Vitruuio (a) *interiores Cellarum, Angulares Cellarum &c.* paſſim memorantur. Ratio autem, cùr religiosè ſeruatum, vt ſingulis ſimulachris ſpe-

S 3 ciales

(a) *In Præf. Libri ſept:*

ciales aſſignarentur Cellæ, ea fuit; ſi enim vna pluribus inſeruiſſet, iam, cùm hæc fortè fulmine tacta eſſet, quo caſu profanata vtique fuiſſet, vt alibi tradam, vtri Deo diuina res fieret, ſciri non poſſet. Hinc Dedicatio Templi, quod Marcellus Honori, & Virtuti vouerat, à Pontificibus impedita fuit, negantibus vnam Cellam ampliùs, quàm vni Deo ritè dedicari. (*a*) Id omninò dubiū, vtrùm præter maiores Cellas in capite Templi ſitas, aliæ etiam minores è lateribus forent, nos dicimus, *le Cappelle*. Qua in re mihi videtur negatiuæ parti adhærendum: tùm quòd nulla earum mentio; tùm quòd Baſilica, vt dictum eſt, profanis vſibus eſſet deſtinata. De ſimulachris nihil addendum puto, niſi quòd lignea, aut etiam fictilia Romæ fuerint vſque ad Aſiam deuictam, vno excepto Cereri ſacro ex ære, annos CCC. ante illud bellum ex Plinio. (*b*) Alia in hanc rem tom. 2. Diſſert. de Statuis opportuniùs tradam.

Inter ſacratiores Templi partes reponuntur etiam Adyta, Penetralia, Sacraria, & Donaria. Adytum ità appellatum ait Agrætius, *quod adiri non poteſt*: illudue ſic deſcribit Pollux: (*c*) *Templi locum, quem adire non licet Adytum nominaueris, intactum, ſacroſanctum, tectum, & Oracularem*: & ſicut Cæſar (*d*) addit, *quod*

(*a*) *Liu. l.* 27. (*b*) *lib.* 34. *cap.* 7. (*c*) *lib.* 1. *cap.* 1.
(*d*) *Bell. Ciu. lib.* 1.

*quod præter Sacerdotes adire fas non eſt*. Adyti ſitus ancipitem, fateor, me diù detinuit. Sed tandem opinari lubuit fuiſſe locum illum ante Cellam, ſeù Cellam inter, atque Baſilicam, quem nonnulli Veſtibulum Cellæ appellarunt, Halicarnaſſei, (*a*) verbis perducti, qui de Mineruæ Cella ait: *nunc altera eſt in Veſtibulo Mineruæ &c.* Quare hęc Templi pars noſtris Choris reſpondebat, ſeù ei, quam dicimus, *il Presbiterio*, quò ſolis Clericis adire permiſſum. Eò loci moris fuiſſe Oraculorum reſponſiones, & ſomnia captare, dicam tom. 2. Differt. de Oraculis: & commodiſſimè quidem, cùm proxima Adytis fuerint Deorum ſimulachra in Cellis. Vndè labitur Dempſterus infrà adducendus, qui hæc eadem Delubris attribuit. In ſubterraneis quandoque Cryptis Adyta ipſa collocata non ab re animaduertit Salmaſius. (*b*)

Penetrale, quod Seruius (*c*) vocat *Secretum*, confunditur à nonnullis cum Adyto: fuiſſe verò diuerſum indè liquet, nam in eo non ſolùm Victimæ immolabantur, ſed honoratiorum recondebantur cadauera, & pretioſiſſima quæque abdebantur. (*d*) Quis enim ſibi ſuadeat recondi pretioſa potuiſſe in Adyto, Cellæ ſcilicèt Veſtibulo, vtique patenti; & ſolis Sacerdotibus adiri permiſſo? Exi-

S 4 ſtimo

(*a*) *lib.* 3. (*b*) *In Solin. pag.* 1212. (*c*) *In* 2. *Æneid.* (*d*) *Lucan. l.* 2. *&* 5.

ſtimo itaque Reconditorium quoddam fuiſſe, ſeù Penum non abſimilem illi, quem Græci Paſtophorium, nos dicimus, *la Sagriſtia*, ſacræ aſſeruandæ ſuppellectili dicatam, ab Adyto equidem non valdè procùl. Nec audiendus Dempſterus (*a*) inquiens: *quippè hìc ſimulachrum ipſorum Deorum erat collocatum*: quod figmentum ex Claudiano (*b*) confirmat aſſerente: *Penetrâlibus amens exilit*: at non ſinè amentiæ nota: vbi enim hìc Deorum mentio vlla? Sed nè vmbra quidem. Non negauerim quandoque Adytum, imò & Cellam ipſam, Penetrale, aut Sacrarium appellari: at nos non vocum ſynonimiam, ſed res ipſas per voces importatas rimamur.

Vnam, eamdemque rem cum Penetrali exiſtimo fuiſſe Sacrarium, quod deſcribens Gutherus ſupra laudatus ait: *Sacrarium locus erat in Templo, in quo ſacra reponerentur*: ex quibus patet, eumdem vtriuſque vſum extitiſſe. Quare miror Gutherum ſui immemorem paulò poſt addidiſſe: *quod & Adytum dicere poſſumus*: quid enim huic cum Repoſitorio, vt modò dicebamus? Sacrarij etiam nomine intelligebatur Ædicula priuata, vbi Deorum ſimulachra, præſertim Larium, reponebantur, vndè Lararium dici meruit. Sed iuxtà hanc etiam vſurpationem ab Adyto diſtinguebatur, quod propriè erat publi-

carum

(*a*) *In Roſin. l.1. c.2.* (*b*) *De Rapt. l.3.*

carum Ædium locus. Modicum Sacrarij Oſtium, *Feſtra* appellabant. (*a*)

Donarium dicebatur ea Templi pars, vbi collocarentur Oblata: fortaſſis non longè à Deorum ſimulachris, & Cella, veriùs in ipſo Adyto: id quod in tàm alto Scriptorum ſilentio diuinare nobis liceat, iudicio duce; cùm congruum fuerit Oblationes coram Deorum Signis exhibitas. Poſtquàm oblata fuiſſent Dona, ſuſpendebantur, pompæ ergò, & ſacri cuiuſdam luxus gratia. Locus verò, vbi ipſa ſuſpendi ſolerent, erat Tholus. Cuius variæ ſunt acceptiones: nonnullis enim creditur fuiſſe breue quoddam ſcutum in medio Tecti conſtitutum, in quo trabes coibant, ſicut explicat Gutherus: alijs exiſtimatur Camera erectior, & faſtigiata, quam Itali Cuppolam appellitant, vt placuit Philandro ad Vitruuium: (*b*) quæ explicatio nobis præ cęteris arridet. Sed illud ſuperaddimus Cameram hanc non in medio Tecti, ſed in Adyto ipſo elatam, ſicut apud nos etiam moris eſt; vt ità Oblata coram Simulachris ſuſpenſa conſiſterent. In Tholis autem ſuſpendi conſueuiſſe Donaria teſtatur clarè Virgilius, (*c*) qui de Donis ait: *ſi qua ipſe meis venatibus auxi, ſuſpendiuè Tholo, aut ſacra ad Faſtigia fixi &c.* Cuius loci explanatio nobis mirè fauens apud Seruium videatur: ſicut etiam

(*a*) *Macrob. 3. Sat. c. 12.* (*b*) *l. 7. c. 5.* (*c*) *9. Æn.*

etiam Statius, (*a*) Arnobius, (*b*) & Martialis. (*c*)

Non eſt hìc prætermittenda Dempſteri modò laudati ſententia, qui inter penitiora Templi loca Delubrum collocaſſe videtur, cùm inquit: *hìc captabantur ſomnia*: horum ſiquidem captationem nonniſi in intimiori Templorum loco propè Deorum Simulachra haberi potuiſſe alibi tradam. At incohærentiæ, imò & contradictionis notam nullo pacto effugere valet Dempſterus, qui paulò antè de eodem Delubro faſſus ex Iſidoro fuerat, ità illud appellatum, *quod ibi ſacrificaturi ſe abluerent*: cui verò credere placeat coram Deorum Simulachris ablui potuiſſe ſacrificaturos, non ſinè patenti irreuerentiæ labe? Eò præſertim, quòd hoc certè fine ipſis in Templorum Areis, Veſtibuliſque Piſcinæ conſtitui ſolerent, vt ſupra adnotauimus. Quare id meum eſto iudicium: ſi Delubrum ab ablutione ſit dictum, in Veſtibulo Templi extitiſſe; nec inibi captari potuiſſe ſomnia; ſed in Adyto, vt iam indicauimus: ſi autem alia ſit eiuſdem vocis vſurpatio, quæ inferiùs enucleabitur, aliter ſentiemus.

De Templorum Tectis nihil ſpeciale occurrit præter illa, quæ de Tectorio opere tradidit

---

(*a*) 1. *Sylu.* (*b*) *lib.* 6. (*c*) *lib.* 2. *epig.* 71.

didit in generali Vitruuius, (*a*) Architectique cum eo omnes, quæ nihil ad nos, cùm nulli non pateat Tecta olim, vt hodièque, deuexa hinc indè fuiſſe, vt ità ab vtraque parte deſcenſus aquarum pararetur, nullibique ſuper Tecto ipſæ, non ſinè eius ruina, ſubſiſterent. Atque hæc eadem ipſa neceſſitas Faſtigia quoque Templorum adinuenit, nos dicimus, *le Facciate*: quæ vtique ob Tecti deuexitatem triangulari figura prædita eſſe oportuit, vt ex Numiſmatis apparet: ſuper plano enim illo, quod à Coronicibus circuibatur, ſtatim triangulari aſſurgebat proſpectu paries iiſdem coronicibus inſignitus. Audiatur hac de re Tullius: (*b*) *Capitolij Faſtigium illud, & ceterarum Aedium non venuſtas, ſed neceſſitas fabricata eſt: nam cùm eſſet habita ratio, quemadmodum ex vtraque parte Tecti aqua dilaberetur, vtilitatem Templi, Faſtigij dignitas conſecuta eſt: vt etiamſi in Cœlo Capitolium ſtrueretur, vbi imber eſſe non poſſet, nullam ſinè Faſtigio dignitatem habiturum fuiſſe videatur.* Atque hinc Cellarum, ſeù Cappellarum etiam Faſtigia, quæ non ſubdiualia, ſed tecta fiunt, triangulari hac figura decorari ſolent. Noſtro attamen æuo ab antiqua trianguli forma nuperi Architecti abhorrentes, Borrhominus præſertim totius priſcæ Architecturæ reformatornè dicam, an deforma-

(*a*) *l.7. c.3.* (*b*) *De Orat. l.3.*

formator, miris modis triangulum ipſum deflectunt, effringunt, diuexant, extorquent, difformantque: quod, vt & alia multa non ſinè peſſumdatæ Antiquitatis iactura confingi ſolita, vnà cùm erudítiſſimo Petro Bellorio, Antiquitatis non minùs tenaci, quàm ſtudioſo, pluries defleui. De Campanaria Turri, nùm verè in priſcis Gentilium Templis, ſicut in noſtris, extiterit, dicam peculiari Differt. de Campanis.

Sed verò fruſtrà ego, furum more, ſupra Tectum confugij, cùm Aram ipſam habeam totius refugij locum. Ergò de Ara nonnihil carpamus bonæ ſcæuæ cauſa. Circa eius Etymon non vnam comperio Eruditorum opinionem: Varro (*a*) enim ait: *loca in Vrbe pura Areæ dicuntur, à quo poteſt Ara Diuùm eſſe, quòd pura: niſi potiùs ab ardore, ad quem, vt ſit, fit Ara*. Cui poſtremæ Varronis explicationi adſtipulatur etiam Pollux, (*b*) & Iſidorus. (*c*) Aliam affert idem Varro (*d*) originem ab *Anſa*, inquiens, *Aràm deriuari, quòd qui precarentur, Aræ angulos, quaſi anſas apprehenderent*: cui concinens Virgilius (*e*) inquit: *talibus orabat dictis, Araſque tenebat*. Hinc Paſſeratius in verbo, *Ara*, hanc ab antiquis *Aſam* primùm, deindè *Aram* appellatam ait. Aliter explicat Seruius inquiens: *Ara ab ariditate*

*dicta,*

(*a*) 4. *de l.l.* (*b*) *l.1. c.1.* (*c*) *l.15. c.4.* (*d*) 5. *de l.l.* (*e*) 4. *Aen.*

*dicta, quia in ijs adoletur ignis*. Iſidorus tandem ità inquit: *Alij Aras dicunt à precationibus, quas Græci aras dicunt*.

Quoad rem verò, Aræ ab Altari diſcrimen erat, quòd, ſicut ait Seruius, *Aræ Superis, & Inferis Dijs conſecratæ ſunt, Altaria verò ſuperiorum tantùm Deorum, quæ ab altitudine conſtat eſſe nominata*: vndè Iſidorus addit, *Altare quaſi alta Ara*. Attamen vtramque vocem promiſcuè vſurpari ſolitam aſſerit probè Berthaldus; (a) cui & ego ſubſcribo, licèt Authores ab ipſo adducti oppoſitum potiùs videantur adſtruere: affert enim Tacitum, (b) & Plinium; (c) quorum ille de Matrona quadam ait: *Altaria, & Aram amplexa eſt*: hìc verò: *nè propitiadis quidem Numinibus aſcendi ex his Altaria, Aræque debent*. Vbi copulatiua illa particula, & geminatio, diuerſitatem Altaris, Aræque ſignificare videtur, niſi aliud addatur luminis, quo hæ vmbræ diſſipentur. Quare ad locum Taciti dico, rectè pro eodem Altare, & Aram ibi vſurpari; ſi enim vtrumque Matrona *amplexa eſt*, iam in eodem debuit eſſe Templo, (de Concordiæ Æde intelligit Lipſius, vt infrà) adeòque non potuit vnum Dijs Superis, alterum Inferis, iuxtà Seruij explicationem, eſſe dicatum; hanc enim Numinum confuſionem vitabant antiqui. In Plinio autem adnoto verbum

(a) De Ara c.2. (b) 16. Ann. (c) l.15. c.30.

bum illud *aſcendi*, non minùs Aram, quàm Altaria afficere; ex quo conijcere datur, Aram ab Altari minimè diuerſam fuiſſe; non enim aſcendi potuiſſet Ara, niſi altà extaſſet, adeòque eadem cum Altári, quod, ex Iſidoro, *altam Aram* appellauimus. Sed opus non eſt, vt in hiſce quiſquilijs diutiùs immoremur.

Materia Aræ paſſim è lignis, & lapidibus apud Pauſaniam in Eliacis, (*a*) vbi Aræ etiam lateritiæ meminit. Ruſticorum Aræ ſolebant è ceſpite, & lignorum ſtrue tumultuario opere componi: vndè eas Lucanus (*b*) vocat, *ſubitas congeſtas ceſpitis Aras*. Gramineas pariter Aras commemorat Virgilius (*c*) inquiens: *ergò inſtaurantur Diuis communibus Aræ Gramineæ*. Atque hæc Ararum pauperies primis præſertim Romæ temporibus viguit, cùm, ſicut Tertullianus in ſuo inquit Apologetico, *nulla Capitolia certantia Cælo, ſed temeraria de ceſpite Altaria, & Vaſa adhùc ſamia, & nidor ex illis*. Vbi loco vocis *temeraria*, ego legerem *temporaria*, ſeù extempore ſtructa: itâ enim vox hæc Altaribus è ceſpite factis magis congruet. Huiuſmodi Aræ facilè ſolubiles erant. Solubilium autem, imò & portatilium Ararum mentionem fecit allato loco Pauſanias.

Maiori admirationi ſunt duo alia Aræ genera,

(*a*) *l.* 6. (*b*) *l.* 9. (*c*) 12. *Aen.*

nera, Cinereum, & Corneum. Iouis enim Olympici Aram ità deſcribit Pauſanias: *Confiſta eſt Ara ex Cinere collecto ex aduſtis Victimarum femoribus*: & poſteà adijcit moris fuiſſe, vt Aruſpices die 19. Februarij cinerem è Prytaneo deportatum, aquis Alphei fluminis diluerent, eoque Iouis Aram illinirent: Apollinis etiam Aram è Victimæ cineribus congeſtam idem Author in Bæoticis (*a*) aſſert. Omitto Herculis Thebani immunditiem, qui Didymis Mileſiorum Vrbe Aram è luto ſubacto Victimarum ſauguine extruxerat, apud Berthaldum. (*b*)

Aræ Corneæ inter ſeptem Orbis miracula recenſitæ meminit Ouidius in Heroicis his verbis: *miror & innumeris ſtructam de Cornibus Aram*. Et Martialis, (*c*) inter Ægypti Pyramides illam repoſuit inquiens: *Barbara Pyramidum ſileat miracula Memphis, diſſimuletque Deum Cornibus Ara frequens*. Hanc Domitius Scholiaſtes in Lybia apud Hammonis Templum collocat: Euſtathius in Vrbe Epheſi: at vulgò in Delo reponitur. Quid verò ea fuerit, nemo ſatis declarat. Quare illud mihi potiùs miraculo eſt, quòd inter ſeptem Orbis miracula hæc Cornea Ara adſcripta ſit: quid enim admirabilis habere potuit? omninòque riderem ſtultæ Gentilitatis ſimplicitatem, quæ adeò cornua demirata ſit, rem

(*a*) *l.* 9. (*b*) *c.* 4. (*c*) *l.* 1. *epig.* 1.

rem nec multùm infrequentem, nec valdè decoram; niſi præſtò mihi adeſſet Plutarchus, (*a*) qui illam ſic deſcribit: *Aram Cornutam vidi inter ſeptem Mundi miracula, quòd neque glutino vllo, neque alijs vinculis cohærens, è ſolis dextris cornibus compacta eſt.* Vndè videas iterùm, quàm proni ad demirandum fuerint priſci. Adeas Alexandrum Neapolitanum, (*b*) & Angelum Politianum; (*c*) qui plurima, Aris equidem digna, de hac Ara conſignarunt..

Forma Ararum non vnius erat generis: quædam enim quadrangulæ, nonnullæ oblongæ, aliæ rotundæ, vt patet tùm ex Pauſania in Eliacis, tùm ex Numiſmatis apud Guillelmum Chouium, & Aolphum Occonem, qui varios etiam afferunt Aræ Titulos, Inſcriptiones, & Hieroglyphica. Solebant cumprimis Aræ latera faſciculis quibuſdam herbarum hinc, atque indè pendentibus inſigniri: quos *Struppos* appellatos ait Blaſius Virginerius in ſuis ad Liuium notis, & ex eo Berthaldus; at quam benè non calleo, nam ex Feſto, *Struppi vocabantur in Puluinaribus faſciculi de verbenis facti, qui pro Deorum capitibus ponebantur.* Vtut fuerit, illud dubio omni caret, Iouis Aram eſculo, aut quercu redimitam, Apollinis lauro, Mineruæ olea, Vene-

(*a*) *lib.* 1. *de anim. ſolert.* (*b*) *lib.* 6. *cap.* 2. (*c*) *In Miſcell. l.* 52.

Veneris myrto, Herculis populo, Bacchi hędera, pampino, & ficu, Panis pinu, Plutonis, & Syluani cupreſſu, vt Alexander Neapolitanus (*a*) eruditè nos admonet. De primo Aræ repertore ſermonem inſtituam tom. 2. Diſſert. de Dijs. Illud ſatis ſit impræſentiarum perfunctoriè adnotare, è Græcis ad Romanos eius vſum perueniſſe: Aram enim Maximam ſub Palatino Monte ſibimet extruxerat Hercules, Græcanico ritu & ipſe excultus, Æneas verò eiuſdem cultum ampliorem reddidit, vt Diſſert. prima dictum eſt, & fuſiùs tom.3. Diſſert. de Sacrif. vbi Aræ etiam vſus, aliaque id generis. Plura qui cupiat, Berthaldum ipſum adeat, qui de Ara non contemnendum exarauit librum.

Nos intereà paucula quædam ſubijciamus è re noſtra magis, & Berthaldo ipſi, diligenti cętera Scriptori, prætermiſſa. Aræ ſitum Vitruuius (*b*) ſtabilit his verbis: ***Aræ ſpectent ad Orientem, & ſemper inferiores ſint collocatæ, quàm ſimulachra, quæ fuerint in Aede, vti ſuſpicientes Diuinitatem, qui ſupplicant, & ſacrificant, diſparibus altitudinibus ad ſui cuiuſque Dei decorem componantur.*** Id quod ex Nummis Domitiani perſpicuè demonſtratur. Inter Deos autem hic ordo ritè obſeruabatur, ex Feſto, vt Dijs Superis altiſſimę conſtituerentur Arę; Terreſtribus mediæ; Inferis verò nonniſi ſub



(*a*) *l.4. c.17.* (*b*) *l.4. c.8.*

terra in ſcrobibus excauatæ. Quorum poſterius neglexit Vitruuius ſuis potiùs ſtructuris intentus, cùm ait: *altitudines earum ſic ſunt explicandæ, vt Ioui, omnibuſque Cœleſtibus, quàm excelſiſſimæ conſtituantur, Veſtæ, Terræ, Marique humiles collocentur.*

Locus Ararum erat varius pro earundem varietate. Plures ſiquidem Aras eodem collocatas in Templo certiùs eſt, quàm vt probatione indigeat: minimùm verò tres, ſemperque impari numero Superis, & Inferis pari, vt tom.3. Diſſert. de Sacrif. dicemus. Harum prima erat præ Foribus Templi, vbi Victimæ immolarentur: ſecunda in Templi medio; tertiam demùm ante ipſum Simulachrum conſtituerem, fretus ſanè tùm Domitiani Nummo apud Gutherum ſępè laudatum, tùm Arnobij (a) verbis ità inquientis: *thura inijciuntur Altaribus antè ipſa Numinum Signa.* Vndè vix capio quo perductus argumento Gutherus aſſeruerit tertiam propriè Menſam fuiſſe, quam Feſtus *Anclabrim* appellat; cùm Arnobius non Menſam, at Aram nominet; non negauerim Menſas, quandoque, ſi ſacræ forent, Ararum loco fuiſſe habitas; at alius earum ſitus, quàm in ſacratiſſimo propè Simulachrum loco, nec ſuper eis Victima libabatur, ſed vinum, vt alibi. Aras pariter extrà ſacras Ædes ex Auguſti

(a) *lib. 7.*

guſti Numiſmate comperies. Aræ partes apud Ioſephum Scaligerum *(a)* videſis, ſupremam ſcilicèt ſuperficiem, quæ à prunis Græcè *cautir* dicebatur, quod ibi Victima vreretur; baſim, quæ & *epipiron*, & quæ ſupra baſim partem *vomiſcos* dictam. Atque hæc de Ara libaſſe ſit ſatis.

Reliquum nunc eſt, vt nonnulla de Puluinaribus, & Lectiſternijs ſubnectamus. Stulta ſiquidem priſcorum ſuperſtitio haud contenta Deos ſuos in Cella collocaſſe, inſuper, velut ſi viuerent adhùc, & cùm ipſis conuerſarentur, Menſas ijſdem conſtituebant cibis refertiſſimas, quibus veſci poſſent; & lectos, vbi ad Menſas ipſas cubarent. Hæcque ſunt Lectiſternia, aut alio etiam vocabulo, ſicut Seruius *(b)* ait, Puluinaria, apud Scriptores frequentiſſima. In Templo præſertim Capitolino Ioui, Iunoni, ac Mineruæ Lectiſternia conſecrata, quamquam ſolus Iuppiter lecto cubaret, iſtæ verò ſellis inſiſterent, vt imfrà tràdemus. Hinc cœptum alijs promiſcuè Dijs Lectiſternia in Templis propè eorum Aras dicari, & ad Templorum ornamentum vnà cùm ipſis conſecrari, illaque verè Templa dici, in quibus Puluinaria eſſent: quare cùm Druſillæ Templum conſtituit Caligula, ſtatim Puluinaria adiecit: *(c)*



*(a) In 1. Aſtron. Manil. lib. (b) 3. Georg. (c) Tac. 14. Ann.*

imò & pro Templis ipſis Puluinaria vſurpata paſſim ſunt. (*a*) Potuiſſe Puluinaria ab Æde ſacra aliò transferri, ſicut etiam de Supplicationibus, quæ Lectiſternia dicebantur, in extremis Vrbis periculis inſtitui ſolitis, dicam tom. 3. Diſſert. de Feſtis, & de Precibus. Non erant continuò in Templis expoſita, ſed ſtatis Solemnitatibus; interim verò in Sacrario, aut Donario aſſeruabantur ex Porphyrio apud Rhodiginum.(*b*) Eorum formam lectis haud valdè abſimilem ex Nummis Domitij Ænobarbi apud Gutherum (*c*) cernere poteris: plurima verò hac de re apud Hieronymum Boſſium. Illud dumtaxàt poſtremò adnoto, ſæpè apud Scriptores Puluinaris nomine vſurpari locum in Templo apparatum, vbi diebus Feſtis ea diſponerentur, quæ in Sacrario, aut Donario incluſa erant; ſicut Lectiſternij voce non rarò ſacrum Epulum intelligitur, de quibus alibi.

Ornamenta Templorum erant Lectiſternia ipſa, & Puluinaria: prætereà Currus, Bigæ, Quadrigæ, & id genus. Item Coronæ diuerſi generis, Vittæ, Teniæ, Spolia, Exuuiæ, Vota, & Anathemata; Statuæ, Picturæ, Signa, Sigilla, ſeù parua Signa in ſuis Ædiculis, ſeù loculis poſita, (quos nos Nichias appellamus) ad parietum honeſtamenta: quæ & Sigillaria, & Sigilliola dicebantur, habeban-

(*a*) *Seru. cit.* (*b*) *l.12. c.1.* (*c*) *l.3. c.9.*

banturque etiam pro Dijs, ſi forent conſecrata. Pariter Clypei, quos primus Appius Claudius in publico loco dicare inſtituit, poſuitque ipſe in Æde Bellonæ Maiores ſuos in Clypeis conſpiciendos ex Plinio. (*a*) Clypeorum forma ex Nummis Auguſti, & Lepidi apud Gutherum apparet. Vaſa etiam ſacra inter Templorum ornamenta cenſebantur. De quibus hìc nihil differere viſum eſt, quòd huiuſmodi rerum pluries rediet ſermo tùm tom.2. Diſſert. de Donarijs, & Diſſert. de Statuis; tùm tom.3. Diſſert. de Sacrif. & alibi.

Quare illud pro Sectionis huius coronide præſtandum nobis eſt, breuis ſcilicèt quarumdam Templi ſpecierum ſyntaxis, quæ ſunt Fanum, Sacellum, Ædicula, Lararium, Teſca, Lucus, Dianium, Mineruium, Bidental, atque Delubrum. Fanum propriè dictum, ait Feſtus, *à fando, quòd dùm Pontifex dedicat, certa verba fatur*. Quamquam Aſconius Fanum appellatum cenſeat, *vndè Fata petuntur*: & Capella *à Faunis Latinorum Dijs, qui indormientibus reſponſa dare ſolebant*. Vtut ſe habeat, Fanum erat locus ſacer, & inauguratus, atque effatus, at ſinè Tecto, ſi Tullio(*b*) fides. Hinc, *ſiſtere Fana*, erat locum futuri Fani deſignare ex Feſto: *& exaugurare Fana*, erat euocatis Dijs locum Religionibus

T 3 libe-

(*a*) *l.35.c.3.* (*b*) *l.12. epiſt.35.*

liberare, (*a*) vt alibi explicabo. A Fano Hanula, quaſi Fanula, ſeù parua Templa ex Feſto. Sacellum erat locus paruus, Deo ſacratus cum Ara: addit Feſtus ſinè Tecto fuiſſe; vndè à Fano parùm differebat. Ædicula quaſi parua Ædes Sacello vtique non abſimilis. Singulos Romæ Vicos ſuas habuiſſe Ædiculas, ex Rufo, & Victore colligitur, qui in Vrbis Regionum deſcriptione tot ferè Ædiculas nominauerunt, quot Vicos. Lararia etiam priuatę erant Ædiculæ, & Sacella, quæ vnuſquiſque Domi ſuæ habebat, in quibus cubiculares Imagines, ſeù Lares reponerentur. Sic in Larario ſuo Alexander Seuerus inter alias habuit etiam Chriſti, & Abraham Imagines, quibus rem diuinam quotidiè faciebat ex Lampridio. Magni Principes duo habebant Lararia, maius, & minus: vndè idem Seuerus in magno ſuo Larario Imagines habuit Alexandri Magni, Chriſti, Abraham &c. in minori autem Virgilij, & Tullij. Tenuuioribus, Lararij loco, erant Foci, ex Plauto, in quibus Lares ſuos colebant ijs ritibus, quos dabimus alibi. Illud poſtremo loco non eſt prætereundum, quod Plato (*b*) in ſuis Legibus iuſſit his verbis: *Sacella nemo in priuatis Aedibus habeto. Cùm alicuius animum ſacrificandi ſtudium inceſſerit, ad publica ſacrificaturus accedito.*

Teſca

(*a*) *Liu. l.1.* (*b*) *l.10.*

Teſca erant loca ſancta quidem, ſed agreſtia alicuius Dei, quales apud nos ſunt Heremi in locis abruptis extructæ; vndè à Tullio aſpera, & difficilia dicuntur. Nomen ſumpſiſſe ait Gyraldus à *tuendo*, vndè ea Tueſca primùm dicta ex Varrone ſubdit. In ijs ſolebant Augures Auſpicia captare, quæ vtique ſolùm in agris, ſicut in ſola Vrbe Auguria, vt fusè oſtendit Gutherus, (*a*) vbi plura alia, quamuis de ſolis vocibus, reperies. Eiuſdem agreſtis pariter generis fuere & Luci priſcis inter ſacra etiam loca habiti: imò ex Tacito Germanis loco Templorum ſoli Luci fuerunt, ſicut Perſis, & Celtis. Horum in Vrbe trigintaduo extitere: magis verò præcipui Dianium, apud Catonem, (*b*) & Feſtum, vbi *Dianus* legitur, & Scaliger *Dianium* emendat: & ſimiliter Mineruium apud Varronem: (*c*) de quibus plura afferemus tom. 2. Diſſert. de Aſylo, cui & Luci ipſi affines, ni & ijdem fuere. Bidental verò ex Feſto, & Perſio locus erat fulmine tactus, qui & pro religioſo habebatur, Sacerdotemque in eo adhibebant, qui fulminis diſperſa veſtigia colligeret, & bidenti Hoſtia ſacrificabat, vndè & nomen, vt alibi tradam. Quia verò, vt ait Feſtus, nefas ducebant totum eum locum fulmine tactum contegere, hinc foramen inibi relinquebant apertum, quo



(*a*) *l. 3. c. 3.* (*b*) *Orig. l. 2.* (*c*) *l. 4. de l. l.*

Cœlum pateret: illudue *Lapide* quodam *pertuſo* operiebant, cuius meminit Victor, (*a*) & malè apud Rufum legitur *Lacus pertuſus*.

Quid fuerit Delubrum ſub iudice adhùc eſt: aliqui enim apud Feſtum aiunt, *eſſe locum antè Templum, vbi aqua currat, à diluendo dictum*: cui & concinit Iſidorus; (*b*) eumdemque locum Feſtus *Fauiſſas* appellat. Fronto dictum putat locum, *vbi homines pericula ſua diluunt*. Sed placet magni Varronis apud Macrobium (*c*) opinio exiſtimantis, *ſicut locum, in quo figerent candelam, candelabrum appellatum, ità in quo Deum ponerent, nominatum Delubrum*. Quare idem erat, ac Templum, vbi Dei cuiſpiam Simulachrum ſitum eſſet. Sed pro omni Templo promiſcuè vſurpatur; imò & paſſim pro Simulachro ipſo Deorum. Sed à vocibus, atque Templorum ſpeciebus ad ſpecialem eorum recenſum tandem deueniamus.

SE-

(*a*) *In Reg.7.* (*b*) *l.15. c.4.* (*c*) *l.1. Sat. c.7.*

# SECTIO SECVNDA.

## *De Templis in particulari.*

QVantumuis ſcientias circa ipſa verſari vniuerſalia probè aſſeruerit Philoſophus, de metaphyſicis quidem, & merè ſpeculatiuis intelligens; Hiſtoricas tamen notitias de ſolis eſſe particularibus, certò certiùs ſanè eſt. Quare ad pleniorem Templorum agnitionem, eorundem particularis deſcriptio exaranda foret. Quoniam verò id incertæ aleæ plenum, prolixumque nimis foret, contenti erimus peculiarem illorum ſitum indicare, vno dumtaxàt eorum liberaliori calamo exarato, vt ab eo reliquorum ideam ſibi vnuſquiſque confingat. Numerum verò Templorum, quæ vniuerſam penè Vrbem implebant, ſicut arduum, ità & inutile omninò eſſet, cùm neque è ruinis, nec è Scriptoribus certò id hauriri valeat. Illud ratum cuique ſit, Romam ſuperſtitionibus addictiſſimam, ſicut omnium ferè Nationum Deos colendos ſuſcepit, ità pariter omnibus Templa erexiſſe, nedùm maioribus, ſed infimis etiam, qui deriſionibus, cachinniſque potiùs fuiſſent venerandi, vt alibi tradam. Vndè Leo Papa (*a*) de ea inquit: *cùm*

(*a*) *Serm.* 1.

*cùm penè omnibus dominaretur Gentibus, omnium Gentium ſeruiebat erroribus, & magnam ſibi videbatur aſſumpſiſſe Religionem, quia nullam reſpuebat falſitatem.* Quot verò ea fuerint, non eſt noſtrum diuinare: vndè ſatis ſit ex Notitia Imperij Occidentis pernoſſe, præter Ædiculas, innumeraque Sacella, illuſtriora Templa fuiſſe CCCC.XXIV. Quibus perfunctoriè animaduerſis, Templa ipſa Regionatim deſignemus.

In prima ergò Regione inſigne imprimis fuit Ædes Martis Extramuranei non procùl à Porta Capena, ſi Ouidio fides; (*a*) in vineis fortaſſe Marchionum de Naris, vt ex Inſcriptionibus inibi effoſſis conijci rectè poteſt. Duo Martis Templa extrà hanc Portam ſibi effingit ex Fuluio Panuinius, ſed contra Victoris, Rufique fidem. In eodem hoc Martis Templo ſuſpendiſſe arma milites è Bello reduces, alibi ex Propertio oſtendam. Propè idem Templum aſſeruabatur Lapis ille Manalis, quem ſiccitatis tempore per Vrbem ſolemni pompa deferebant, vt aquas à Ioue impetrarent, ex Feſto in hoc verbo. Proximè Mercurij aquas, alibi à nobis deſcriptas, Ædes etiam Mercurij, cuius meminit in hac Regione Victor, à nonnullis conſtituitur: at quoniam eius nullam habuit rationem Ouidius in eiuſce aquæ profuſa

(*a*) *6. Faſt.*

fuſa ſatis deſcriptione, hinc dubitari hac de re meritò poteſt. Propè eandem Portam Templa Honoris, & Virtutis; inſuper Tempeſtatis, & Camenarum; quibus & Lucus etiam dicatus; Mineruæ pariter, Apollinis, Iſidis, & Spei: Dei etiam Rediculi in Via Appia, vbi Hannibal caſtrametatus fuerat, tandemque redire coactus diſceſſit: demùm Herculis in eadem Appia, necnon Iouis, Saturni, Iunonis, Veneris, & Dianæ Ædiculæ, quarum elenchum apud Victorem, & Rufum vide.

Secunda Regio multis illuſtrata erat Templis: imprimis Mineruio in Monte Cœlio, cuius præter Varronem meminit Ouidius, (a) qui Mineruam *Capitam* vocat, hoc eſt, vt ipſemet explanat, *Ingenioſam*. Iouis item Reducis Ædes. Templum S. Stephani, hodiè *in Rotondo*, creditur vulgò Fauni, Donato verò Claudij, Nardino autem Bacchi, licet, more ſuo, non ſinè ſcrupulis, & hæſitatione. In Cęlio pariter Carnæ, aut Carmæ Ædes. In Cęliolo Ædicula erat Dianæ. In eadem Regione Iſium Metellinum, ſeù Iſidis Templum à Metellis ſtructum legitur: Arbor item *Sancta*, quam Pancirolus in Notitiæ Imperij explanationibus arborem quandam fuiſſe exiſtimat Numini cuidam dicatam, vt moris olim fuiſſe, alibi ex Plinio

(a) 3. *Faſt.*

nio (*a*) oſtendam. Hic etiam erat Spoliarium, vt in Notitia Imperij legitur, quod ex Plinio (*b*) colligitur idem fuiſſe cùm Saturni Templo: ità verò dictum ait Pancirolus, quòd ibi Rei morte plectendi ſpoliari ſolerent: vix verò percipio, cur id Nardinus (*c*) derideat, cùm ab eodemmet Plinio idipſum diſertè tradatur, qui de eo Templo ait: *nunc Templum illud non Spoliarium Ciuium, cruentarumque prædarum Receptaculum*. Negat etiam Nardinus Ædem Quietis, quam vbi hodièque SS. Petri, ac Marcellini adeſt Eccleſia collocat Faunus, eo loci extitiſſe, quòd Liuius (*d*) Quietis Templum extrà Vrbem reponat: at quis reuelauit Nardino Faunum de Eccleſia SS. Petri, & Marcellini intrà Vrbem, & non potiùs de altera extrà Portam Maiorem, à Conſtantino ædificata, intellexiſſe, vt ità cum Liuio reconciliari Faunus rectè queat?

Tertia Regio habuit Ædiculas Iſidis, & Serapidis, vndè & nomen etiam ſumpſit: quantumuis ex Fuluio Nardinus exiſtimet non ab hiſce Ædiculis, ſed à duobus ampliſſimis Templis, quæ Auguſtus, & M. Antonius ijſdem Numinibus dedicauerant in Emporio, ſicut Vitruuius ait, huic Regioni nomenclaturam inditam. Vtut ſit, Templa hæc

(*a*) *lib.* 12. *cap.* 1. (*b*) *In Paneg.* (*c*) *lib.* 3. *cap.* 7. (*d*) *lib.* 4.

hæc in Hortis Sanctæ Mariæ Nouæ, vbi binæ apparent Tribunæ, minimè extitiſſe, ſicut Fuluio placuit, alibi tradam. Propè Coloſſæum Monetæ Ædes fuit. In Traiani Thermis Diocletianus Æſculapij Templum dedicauit, vt ex Sancti Seueri Martyris Actis colligitur.

Quartam Regionem decorarunt Sacrarium, vbi Haſtæ Martiæ aſſeruatæ dicuntur Gellio, (*a*) quas loco Martis Simulachri habitas olim, teſtatur Clemens Alexandrinus in Proteptrico ex Varrone: item Regia Numæ, in qua Opis Continæ Ædes ex Feſto: prætereà Templum Veneris Cloacinæ propè Regiam ipſam; & Ædes Fauſtinæ, vbi hodiè Sancti Laurentij in Miranda viſitur Eccleſia. Non longè erat Templum Remi, quod Felix IV. in honorem SS. Coſmæ, & Damiani conſecrauit ex Anaſtaſio, qui ingentem aperuit dubitandi viam, cùm Felicem Quartum inquit Eccleſiam ædificaſſe *in loco, vbi Aedes Remi, ac Romuli fuiſſe aiunt*: vndè creditum vulgò eſt, vtrumque hìc Templum habuiſſe. Quare toto Cœlo aberrat Baronius, (*b*) qui ſolius Romuli Ædem hìc conſtituit; ſicut etiam Donatus, cùm Quirini ibi collocat Templum; alijque, apud Baronium, Caſtoris, ac Pollucis Ædes ibidem conſtituentes. Sed quid dicemus de auguſtiſſimo Pacis Templo,

(*a*) *l.4. c.6.* (*b*) *In Martyr. ad 27. Sept.*

plo, cuius extantia adhùc rudera priſcam redolent magnificentiam, leonemque illum verè regium contra Temporis inſidias rugientem, ex vngue ipſa, quæ remanet, patefaciunt? Sat dicere ſit ab Ammiano (*a*) inter præcipuas Vrbis ſtructuras recenſitum; Ormiſdam verò Perſam hæc dumtaxàt Romæ demirari ſolitum, Templum Pacis, Capitolinum, Pantheon, Veneris, & Romæ, Amphitheatrum, Pompei Theatrum, Traiani Forum, Thermas, Odęum, & Stadium. (*b*) Herodianus (*c*) vero aſſerit: *quod vnum ſcilicèt opus cunctorum tota Vrbe maximum fuit, atque pulcherrimum*. Eius Ichnographiam apud Serlium vide in ſua Architectura; (*d*) Proſpectum verò ex Nummo Veſpaſiani, quem affert Erizzus: ornamenta tandem apud Ioſephum Hebræum, (*e*) qui teſtatur ſingula Hieroſolymitani Templi à Tito deprædati, Romam deuecta, (vt in Arcu ipſo Titi affabrè expreſſum videmus) hic Veſpaſianum collocaſſe, Legis dumtaxàt Tabulis, purpureoque Templi Velo exceptis, quæ ſuamet in Domo cuſtodienda mandauit; necnon & Arca Fœderis, quam in Eccleſia Sancti Ioannis in Laterano aſſeruari, pluribus oſtendere nititur laudato loco Nardinus. Hæc verò eadem ornamenta à Genſerico Vvandalorum

(*a*) *l.* 16. (*b*) *Plin. l.* 36. *c.* 15. (*c*) *l.* 1. (*d*) *l.* 2. (*e*) *l.* 7. *c.* 37.

rum Rege in Africam aſportata, poſtmodum à Belliſario triumphali pompa Conſtantinopolim perducta, Iuſtinianus tandem iterùm Hieroſolymam miſit, ex Procopio; (*a*) ſed iſthæc nihil ad nos. Plura qui cupit, adeat Lipſium. (*b*) Non minoris magnificentiæ fuere Templa Veneris, & Romæ ab Hadriano extructa: quæque ſatis rectè Nardinus in Hortis Sanctæ Mariæ Nouæ collocauit, aliorum reiectis opiniomibus. Non valdè procùl erat Solis Ædes, quam propè Amphitheatrum plura Martyrum Acta teſtantur. Sacellum Larium, illudue antiquiſſimum, erat ad Palatini radices, vbi Titi poſteà Arcus erectus fuit, vt Diſſert. 1. dictum eſt. Hoc proximè erat Orbonæ Ara, & Sacellum Streniæ, quorum meminit Varro, & in hac Regione etiam Victor. Telluris Templum in huius Regionis limitibus. Ædes Concordiæ in Liuiæ Porticu collocatur à Rufo; at magis ſanè propè illam, cùm Porticus in tertia fuerit Regione. Templum Iani Quadrifrontis propè Neruæ Forum, (quod indè Tranſitorium dici cœpit) versùs Romanum Forum, itaùt è quatuor ſuis lateribus, quatuor ipſa Fora reſpiceret: Iani ſiquidem Templa quatuor Arcus habebant vbique patentes, vt alibi tradam. Palladis hìc etiam Ædes, cuius veſtigia extant adhùc in Via

Recta

(*a*) *De Bell. Vvandal. l.2.* (*b*) *De Magn. l.3. c.6.*

Recta inter Turrim *de'Conti*,& Viam *de'Pantani*.Propè Eccleſiam Sanctę Mariæ de Montibus collocat Nardinus (*a*) Dianium : an verò Lucus fuerit Dianæ dicatus, cuius meminimus ſupra, an verò eiuſdem Sacellum, anceps ſum . Hìc etiam extitit Muſarum Ædicula, cuius, vltra Rufum, Martialis (*b*) mentionem egit .

In quinta Regione enituere,præter Querquetulana Sacella, & Lucos in Eſquilijs apud Varronem obuios , ſicut & Fagutalem , Eſquiliaremque Lucum, & Mephitis Varroni prætermiſſos, enituere, inquam, Veneris , & Cupidinis Templum , cuius extant adhùc ad dexteram Seſſoriani Palatij , & Eccleſiæ S. Crucis in Hieruſalem rudera , quicquid oblatret Nardinus : Templum inſuper Spei in Labicana Via: Quietis prætereà , quam in Regione ſecunda indicauimus . Ædes Mineruæ Medicæ creditur vulgò collocata poſt S. Matthæi Eccleſiam, vbi decagonum adhùc proſtat ædificium . Ad Mariana Monumenta, propè S. Euſebij Templum, Ædes erat Honoris, & Virtutis , vt ex Vitruuio (*c*) colligitur . Timoris verò,& Palloris in Vſtrino Vico ſuper Eſquilijs . In Vico Patricio Templum Iſidis Patriciæ ; item Dianæ , in quam viris ingredi vetitum , vt ſuo didiciſſe periculo incautum quemdam inibi à canibus

nibus

(*a*) *l.3.c.15.* (*b*) *l.12.epig.3.* (*c*) *l.3.c.1.*

nibus dilaniatum teſtatur Plutarchus. *(a)* In Eſquilijs etiam Ara Malæ Fortunæ, *(b)* cui ego in Eſquilijs degens quotidiè ſacrifico. Reponit etiam hìc Panuinius Felicitatis Templum: at Nardinus in Regione Fori illud ipſum collocat, non in Eſquilijs; & ſanè meritò, nullam enim mihi in hac Regione licuit vmquam felicitatem experiri. Syluani Ædes vulgò ad radices Viminalis, Eccleſiæ S. Vitalis oppoſita, collocatur: in eodemmet Monte poſt Diocletiani Thermas Iouis Viminei, vndè & nomen mons ipſe ſumpſerat, Templum, vt Rufus ſentit, aut adminùs Ara: extrà verò Viminalem Portam, Neuiæ Sacellum: ſicut extrà Salariam Ædes Veneris Ericinæ, Herculis, & Honoris: extrà Nomentanam Rubiginis; præter Lucos Pœtilinos maiorem, & minorem, alioſque, qui, ex Varrone, Eſquilias noſtras decoraruntnè dicam, an deſertarunt?

Sextæ Regionis Templa hæc fuere: Diui Fidij, aut Sangi in Hortis Aldobrandinis. Item Quirini, ſeù Romuli in Valle S. Vitalis, è cuius inibi effoſſis marmoribus, Aræ-cęli ſchalas extructas teſtatur Fuluius. Romuli Templum Numa ædificauit, anguſtùm tamen iuxtà eorum temporum modulum, quod Papirius Dictator in ampliorem formam redegit, ex Halicarnaſſeo, primumq;



*(a) Probl.3. (b) Plin. l.2. c.7.*

Solare Horologium, quod Romæ viſum fuerit, ibidem conſtituit, ex Fabio apud Plinium. (*a*) Idem Plinius (*b*) narrat antè Quirini Templum binas extaſſe myrtos, quarum vnam Plebeiam, alteram Patritiam nuncupabant, eo tamen portento, vt cùm Plebeiorum præualuiſſet Factio, Plebeia Myrtus eſfloreret, & langueſceret altera; prædominante verò Patritia, prior illa floribus deſpoliaretur; cuius fides apud Plinium ſit. In eadem Valle Templum Fortunæ Publicæ, licèt Victor ſuper colle eam collocet: hic etiam Salutis Ædes. In Quirinali Sacrarium Saliorum Collinorum, ſicut & Apollinis, ac Clatræ Cancellorum Deæ. Floræ Templum propè eius Circum in Platea Grimana. Non valdè procùl erat Ædes, Fortunæ Reducis ob Domitiani è Germanico Bello reditum, ædificata. (*c*) In eadem Regione alia Fortunæ Liberæ, Primigeniæ, & Fortunæ Statæ Templa apud Rufum hic. Veneris Ædes in Hortis Salluſtianis.

Septima Regio hæc jactat Templa; Quirini nouum ab Auguſto excitatum; Solis alterum ab Aureliano erectum; Nouum item Fortunæ Templum, quod Donatus à Lucullo ædificatum ait, refragante Nardino: Ædiculam tandem Caprariam; alia non reperire licuit.

In

(*a*) *l.7.c.vlt.* (*b*) *l.15.c.29.* (*c*) *Mart.l.8.epig.64.*

In octaua Regione iſthæc reſplenduere Templa. Felicitatis in Curia; ibidemque Victoriæ Ara. Concordiæ Ædicula in Græcoſtaſi, cuius in Diſſert. de Ædificijs Iudicialibus erit ſermo. Alterum Romuli Templum in Lupercali. Ædes Deorum Penatium ad Titi Arcum. Caſtoris item, & Pollucis in Palatino, vbi Tiberianam Domum ædificatam diximus: in eodem Palatini latere Iulij Cæſaris Templum extitiſſe Ouidius (*a*) ſatis indicat, Opis, & Saturni in Thurario Vico, in quo Ciuium erat Ærarium, (*b*) ſicut alterum Saturni Templum commune fuiſſe Ærarium mox dicemus, Vertunni Ædes in Vico Thuſco: Victoriæ verò ſub Velia. Veſtæ Templum cum Atrio, & Luco propè Iuturnæ Lacum ad Palatini radices, non procùl fortaſſis à S. Georgij in Velabro Eccleſia. Concordiæ, & Veſpaſiani Templa inter Capitolium, & Forum ex Feſto, Saturni Ædes, vbi Ærarium Pop. Rom. extitiſſe diximus, locatur vulgò vbi hodiè S. Hadriani proſtat Eccleſia; quamquam & aucto poſteà Imperio, ampliatum etiam Ærarium, quod *Aerarium ſanctius* diù cœpit, (*c*) alibi traditurus ſim. Iani Templum in Foro: illudue eſt, quod Belli tempore aperiebatur ob rationem, quam indicauimus in



(*a*) 2. *de Ponto eleg.* 1. (*b*) *Tull.* 1. *Phil.* (*c*) *Tull.* 3. *Verr.*

Diſſert. 2. In Foro pariter Veneris Cloacinæ Signum, & Templum, ſicut credit Panuinius; Ædeſque Hadriani. In Cæſaris Foro Templum Veneris Genitricis, & Martis Vltoris. In Foro Traiani huius eiuſdem Ædes. In Velabro alterum Larum Templum, quod Victor Delubrum vocat. Ibidem Fortunæ Ædes à Lucullo excitata. In Foro Boario Templum Herculis Victoris rotundum; Matutæ pariter,& Fortunæ Virginis, ſicut & Sacellum Pudicitiæ. In Capitolino cliuo Ædes Iouis Tonantis,& Fortunæ; propè Tarpeiam Rupem Iunonis Monetæ: Concordiæ in Arce: in Capitolio ipſo Ædes Iouis Cuſtodis, & Feretrij à Romulo primùm Romæ erecti,vbi nunc Aræceli Eccleſia: Iouis item Sponſoris; Iouis, & Herculis; Dianæ, & Iouis. Item in Aſylo Miſericordiæ Templum, ſicut Seruio placet aſſerere, aut Veiouis, ſicut credit Donatus. Ibidem Capitolini Iouis omnium magnificentiſſimum, quod imfrà opportuniùs deſcribemus.

Nona Regio his Templis inſignis fuit. Iunonis, atque Apollinis, quorum alterum certè primum fuit, quod Romæ è marmore fuerit à Metello extructum, ſicut Paterculus teſtatur. Templo item Pietatis eo loci, vbi poſteà Theatrum Marcelli conditum fuit, ſicut teſtis eſt Plinius. In quo etiam ſitu antiquum Iani Templum extitiſſe ex Vi-

ctore ;

ctore habemus, quod Numæ Sacrarium à Seruio (*a*) appellatum fuit. Extrà Carmentalem Portam antiquiſſima Apollinis Ædes. Propè Circum Flaminium, vbi nunc Monaſterium *di Tor di Specchi*, locatur Nardino Bellonæ Templum, cum Area, in qua Bellica Columna, vndè Conſul haſtam iacere ſolebat, cumprimùm aduersùs aliquem Regem Bellum foret inferendum ex Victore hìc: ibidem etiam triumphum poſtulantibus, Senatum concedi ſolitum alibi dicam: Propè ipſum Ædes Herculis Cuſtodis; ſicut etiam Herculis, Muſarum, Neptuni, Martis, Vulcani, Iunonis Reginæ, Dianæ, & Caſtoris, Delubrum Domitij, Iouis Statoris, & Bruti Callaici. In Pompei Theatro Templum Veneris Victricis, aut etiam Victoriæ, vt Donato creditur, & Fortunæ Equeſtris. In Campo Martio Martis Ara, & Templum, vndè & appellationem ille ſumpſerat: vt & alia multa, ſcilicèt Ara Ditis, & Proſerpinæ propè Plateam Nicoſiam, Ædemque S. Luciæ *della Tenta*; quam poſteriorem vocem indè deriuat Nardinus, quòd Ara illa à Feſto *Terentus* appelletur: Ædes item Larium Permarinorum, & Vulcani. Antonini Templum in eiuſdem Foro, hodiè *Piazza Colonna*; & ab eo non procùl Neptuni etiam Ædes. Iuturnæ Templum, quod propè Aquam



(*a*) *In 7. Aen.*

Virgineam à Victore aſſeritur, Marlianus in Fontibus *di Treui*, Nardinus proximè Romanum Nobilium Seminarium collocat. Serapium Nardinus ipſe eo loci, vbi adeſt Eccleſia Sancti Stephani *del Cacco*, conſtituit; Iſium verò propè Romanum Seminarium ſtatuit Donatus. Mineruium erat in eo ſitu, vbi Eccleſia Sanctæ Mariæ ſupra Mineruam hodièque viſitur, & à Rufo dicitur, *Minerua vetus cum Luco*; vndè à Minerua Chalcidica differre iuſtè credit Nardinus. Sed ditiſſimum omnium, quibus Regio hæc diteſcit, fuit Pantheon, hodiè *la Rotonda*, ab Agrippa extructum, quod penè integrum aſſurgens, temporis tyrannidem calcat. Cuius vberem deſcripiionem à Lipſio pete, Ichnographiam verò à Serlio.

Decimam Regionem illuſtrauit imprimis Iouis Statoris Templum in Foro, vt vulgò creditur, aut propè ipſum, vt Nardinus (*a*) profusè demonſtrat. Sacrarium Saliorum in Palatino Colle. Ædes ibidem Cereris, Victoriæ, & Fidei antiquiſſimè ab Euandro extructæ. Caligulæ Templum in Auguſtano Palatio; Apollinis alterum ab Auguſto ibidem erectum, vbi poetis paſſim carmina recitandi mos: (*b*) Auguſti Templum in eodem Palatio, vt & Veſtæ Palatinæ Ædes. Bacchi item, & Cybelis in Palatino, vnà cùm Iuno-

nis

(*a*) *l.6. c.12.* (*b*) *Horat. l.1. Sat.10.*

nis Soſpitæ Delubro, & Victoriæ Æde. Accedunt his Templum Fidei, Iouis Victoris, Deæ Viriplacæ, Rhamnuſiæ, Diouis, Iouis Arbitratoris, quod & Pentapylon dictum, Heliogabali, Orci, diuorum Cæſarum, Mineruæ, Iouis Propugnatoris, Fortunæ Reſpicientis, Mutinæ, Mutini Titini, Lunæ Noctilucæ, Victoriæ Germanicianæ, & ſexcenta eiuſmodi, quæ ſicut Romanos apprimè quidem Religioſos oſtendunt, ità & omninò ſtupidos clarè demonſtrant, quippè qui tot ſaxea monſtra colere voluerint, vero, ſummoque Deo relicto.

Ad vndecimam Regionē pertinuit Ædes Solis in Circo Maximo, qui & Soli dicatus. Templum etiam Murſiæ, quod & Valli eidem nomen tradidit. Ædicula Iuuentutis itidem in Circo. A quo non procùl erat Templum Liberi, & Liberæ, & Proſerpinæ, Floræ, Pompei, Veneris, & Mercurij. Aram etiam Maximam propè Circum extitiſſe in Foro Boario, inter Circum, Palatinum, & S. Anaſtaſiæ Ædem, ex Halicarnaſſeo (*a*) ſatis colligitur. Propè Portam Trigeminam Ara Iouis Inuentoris. Ædes Portumni propè Sublicium Pontem. Ibidem Voluptiæ Templum, cuius rotunda adhùc extant rudera. Eccleſia Sanctæ Mariæ Ægyptiacæ creditur Nardino, & Marliano Fortunæ Virilis,



(*a*) *lib.* 1.

Volaterrario Bonæ Fortunæ, Blondo Miſericordiæ, Fuluio Pudicitiæ: at iudicium penès lectorem eſto. In Foro Olitorio Iani Templum, & Pietatis: non procùl Ædes Iunonis Matutæ, & Spei, & Iunonis Soſpitæ. Quibus adde Ædem Ditis Patris, Caſtoris, Sacrarium Saturni cum Luco, & Apollinis Medici Templum.

E duodecima Regione fuerunt Ædes Bonæ Deæ Subſaxanæ, Fortunæ Mammoſæ, & Ara Lauernæ, vnà cùm Luco, quò commeare fures ſolebant, qui in eiuſdem Deæ erant tutela, hinc fures *Lauerniones* appellati ex Feſto. Tandem hìc Iſidis Athenodoriæ Templum. Alia verò vlteriùs huiuſce Regionis obſeruare non valuimus.

Tertiadecima Regio his Templis ditata fuit: Dianæ Communis apud eum Auentini locum, vbi Sanctæ Priſcæ nùnc aſſurgit Eccleſia. Eodem in Colle Lunæ Ædes; item Iunonis Reginæ, & Bonæ Deæ in eo præcisè Collis angulo, vbi Sanctæ Mariæ Auentinæ prominet Ædes, vulgò *il Priorato*. Templum item Herculis Victoris in Auentino, ſicut & Euandri Ara, Iouis Elicij, & Vortumni, Ædes Mineruæ, Victoriæ, Libertatis cum Atrio, & Archiuo, ac Bibliotheca, de quibus nos alibi; pariter Syluani, Tutilinæ, Fortunæ Dubiæ, Hilernæ, & Spei.

In Poſtrema Regione fuere Templa Fortis

tis Fortunæ, Herculis Cubantis, Furinarum cum Luco, Deæ Maniæ, Æſculapij in Tranſtyberina Inſula, eique proximum Iouis, & Fauni. In Vaticano propè Neronis Circum Ædes Apollinis radiorum Numinis, cuius ſub rutilis auſpicijs hanc priſcarum Ædium materiam tenebris equidem refertiſſimam, adeòque vberioris lucis indigam, terminamus: illud poſtremo loco proteſtantes, non hìc nos Templorum picturam tradere curioſis voluiſſe, ſed tenui dumtaxàt ea adumbrata carbone, tyronum exhibuiſſe oculis, ordine ſolùm obſeruato, vt excitata hinc mentis prurigine, apud Antiquarios luculentior eorum deſcriptio hauriri valeat; nos enim alio ſcribimus ſcopo, annuſque, nedum dies, deſineret, ſi omnia proſequi vellemus.

Non eſt tamen vnius ſaltem, eiuſque omnium celeberrimi, prætermittenda delineatio; vt exindè totius ſacræ ſtructuræ forma vnà, atque ſplendor appareat. Erit id Capitolinum Templum, Romanorum omnium facilè Princeps. Tradit Caſſiodorus in Chronico fuiſſe illud à Numa ædificatum, de illo certè veteri, atque primo intelligens; quamquam & id neſciam à quo antiquo hauſerit Scriptore. Sed vtut illud ſit, certè Tarquinius Priſcus idem Templum aut ſolo æquatum excitauit iterùm, aut vile ſanè, anguſtumque, ſicut alibi dictum eſt, in

amplio-

ampliorem formam permutauit, dicam meliùs, permutare deſignauit; complanato ſcilicèt Capitolini Montis iugo, iactiſque fundamentis ex voto, quod bello Sabino ediderat, èque manubrijs, & præda, quam ex Apiolis Oppido à ſe capto detulerat: (*a*) morte autem præuentus rem imperfectam reliquit. Quam Tarquinius Superbus eius nepos poſteà perfecit: licèt Tacitus ſolus à Seruio Tullio aliquid additum ſcribat. Tarquinius ergò *Sueſſa Pometia, ſicut Liuius inquit, è Volſis capta, diuendita præda, cùm quadraginta talenta argenti, aurique recepiſſet, concepit animo eam amplitudinem Iouis Templi, quæ digna deùm, hominumque Rege, quæ Romano Imperio, quæ ipſius etiam loci maieſtate eſſet.* Vbi Lipſius ex Halicarnaſſeo, & Plutarcho, loco numeri *quadraginta* legit *quadringenta*, & ſanè eius Templi maieſtati congruentiùs. Completo in hanc magnificam formam Templo, illud, *Regibus, Regioque nomine pulſo ex Vrbe, dedicauit Horatius Puluillus Conſul eâ magnificentia, quam immenſæ poſteà Populi Romani opes ornarent potiùs, quàm augerent,* ſicut teſtatur Tacitus. (*b*) Sed poſt annos CCCC.XXV. incenſum Sylla Dictator reſtituit, eoque vita functo Catulus dedicauit, *quod vnum felicitati ſuæ defuiſſe,* Sylla ipſe apud Plinium deflet. Arſit iterùm ſub Vitellio, refecitque Veſpaſianus:

(*a*) *Plin. l. 3. c. 5.* (*b*) *l. 3. Hiſt.*

ſianus: rurſùmque incendio correptum Tito Principe, Domitianus inſtaurauit, vt ex Tacito, alijſque liquet. Atque ità diù ſeruatum, tandem in Gothorum alluuione, deuaſtationeque inter alia excìſum fuit: vndè D. Hieronymi tempore nihil eius extaſſe idemmet (*a*) teſtatur. Quare non ſinè aſtu quodam Gentilium eius Templi ruina Chriſtianis attributa fuit; id enim nec Chriſtiana tuliſſet Pietas, nec Imperatorum Sanctiones: nam Honorius (*b*) ità iubet: *ſicut ſacrificia prohibemus, ità volumus publicorum operum ornamenta ſeruari*.

Sed age reliqua proſequamur: & primò ſitum, de quo ità ait Halicarnaſſeus: *ſitum eſt in alta crepidine*: è quorum verborum breuitate iure diſceptari cœptum inter Antiquarios, in quanam Capitolini Collis parte collocatum fuerit; diximus enim Diſſert.3. bina habuiſſe eum montem cacumina. Donatus (*c*) in Rupe Tarpeia, & Arce, quæ versùs Tyberim eſt, Eccleſiæ Aracæli oppoſita,illud conſtituit: Nardinus (*d*) è contra in ipſo cliuo, vbi Aracæli proſtat Templum: quorum argumenta, & diſceptationes, ſatis equidem ingenioſæ, apud ipſos videantur, nè noſtra Diſſertatio in immenſum excreſcat. Vt autem quid ego hic ſentiam breui-

(*a*) *l.2. cont. Iouin.* (*b*) *C. Theod. leg.15. de Pagan.*
(*c*) *l.2. c.3.* (*d*) *l.5. c.14.*

breuiter exponam, Nardino certè herbam darem: quippè ipſum Capitolini Templi nomen, idipſum ſatis declarat; Capitolij enim vox illi ſolùm Saturnij motis parti hæſit, vbi Aræcæli adeſt Eccleſia, ſicut ex Hiſtorijs liquet, cum altera oppoſita pars, Arcis nomine inſigniri ſoleret, vt alibi diximus. Quare cum conſonum vtique ſit Capitolinum Templum in ipſo Capitolio propriè dicto extitiſſe, nam à Liuio, (*a*) & Tacito (*b*) Capitolij nomine abſolutè Templum ipſum pluries appellatur, in eius certè Eccleſiæ ſitu collocandum erit. Sed de his iam ſatis.

Magnitudo, & forma huius Templi ab Halicarnaſſeo (*c*) ità declaratur: *ſitum eſt in alta crepidine, habetque in ambitu octo iugera, ſic vt latera ſingula ducentorum ferè pedum ſint, exigua latitudinis, & longitudinis differentia, niſi quod iſta illam vincit vix pedibus quindenis. Qua parte frons eius meridiem ſpectat, triplici columnarum ordine circumcingitur, ab alijs lateribus duplici. In ipſo ſunt tres Cellæ, ex ordine, à lateribus communione parietum clauſæ. Media eſt Iouis, vtrinque altera Iunonis, altera Mineruæ, ſub eodem laqueari, eodemque Tecto.* Qua deſcriptione nihil ſanè operoſiùs, ſi pauca quædam explicentur. Obſeruat primò Donatus, & ex eo Nardinus, octo Halicarnaſſei iugera pedes effeciſſe CC.XL. iuxtà Plinij, (*d*) & Varro-

(*a*) *l.*3. (*b*) *l.*3. *Hiſt.* (*c*) *l.*4. (*d*) *l.*18. *c.*3.

Varronis (*a*) regulas: quare cùm Halicarnaſſeus ipſe CC. dumtaxàt pedes lateribus attribuat, credi meritò poterit loco vocis *Iugera*, reponendum *Pletra*, proùt in Græco eius Textu ab imperito ſcriba malè reddito, videre eſt;& hęc ex ijs,quæ Diſſert.3.ex Luca Peto adnotauimus, CC. circiter pedes reddunt. Cellarum deſcriptionem ex ſuperioribus pete: ſolumue ex eodem Halicarnaſſeo animaduerto, antè ipſas, Veſtibula quædam interiora extaſſe, quæ malè Nardinus cum clatris, aut cancellis confundit; erant enim idem cum Adyto, nos dicimus, *il Preſbiterio*, vt ſupra explicauimus: quamuis id non negauerim, Cellas ipſas clatris clauſas, vt Gellius (*b*) indicauit, qui de Scipione ait, *ſolitauiſſe noctis extremo, priùſquam dilucularet, in Capitolium ventitare, ac iubere aperiri Cellam Iouis, atque ibi ſolum diù demorari*. In Cellis Signum Iouis in medio,in dextero latere Mineruæ, Iunonis tandem in ſiniſtro, vt ex laudato ſuperiùs Liuio perſpicuum eſt. Iouis Signum priùs fictile, minio oblitum; poſt deuictam Aſiam eboreum, Iouis Olympici exemplo; tandemque Traiani tempore aureum, vt Riquius oſtendit, & nos tom. 2. Diſſert. de Simulachris. De Templi gradibus, eorumque ſitu plura diſputant contra Lipſium Donatus, & ex eo Nardinus, ſed modi-

(*a*) *De R.R. l.1. c.10.* (*b*) *l.7. c.1.*

modico fructu, maiorique tędio, temporiſque diſpendio. Reliquæ partes ex dictis ſunt notæ, vt Baſilica, Tholus &c. nihilque ſpeciale ipſæ continent.

At quid tandem differemus de huiuſce Templi ornatu, nos omni eloquentiæ ornamento deſtituti? Quare ſatiùs erit Authores de ipſo loquentes audire. Et ecce Tacitus (*a*) de Fundamentis ſic ait: *paſſim iniectæ fundamentis argenti, aurique ſtipes, & metallorum primitiæ nullis fornacibus victæ; prædixere Haruſpices, nè temeraretur Opus ſaxo, auroque in aliud deſtinato &c.* De Ianuis ſic ait Liuius: (*b*) *ænea in Capitolio limina*. Quæ inſuper aureis laminis ſtipata aſſerit Claudianus in Stiliconis laudibus, vbi ab eodem Stilicone ſublata ait: vndè ipſe paulò poſt infeliciter perijt, ex Zoſimo. Columnæ à Plutarcho (*c*) deſcribuntur: *Columnæ Templi eius ex Pentelico lapide exciſæ ſunt, craſſitudinem habent optimè longitudini congruentem. Vidimus quidem ipſas olim Athenis; ſed rursùs Romæ extenuatæ, & expolitæ, non tantum ex ſculptura ornatus acceperunt, quantum menſurarum conuenientiæ amiſerunt*; vbi Plutarchus de Columnis à Domitiano è Græcia allatis certè loquitur; at antè eum Sylla alias, licèt minoris pretij, è Iouis Olympij Templo aduexerat: primùm autem, loco

(*a*) *lib.*3. *Hiſt.* (*b*) *lib.*10. *cap.*3. (*c*) *In Public.*

loco columnarum, antis ſuffulciebatur. (*a*) Qui has columnas videre cupit, Eccleſiam adeat Aræcæli, vbi in ſacratiorem vſum à Chriſtianorum pietate translatæ ſunt. De Laquearibus ità breuiter Plinius: (*b*) *poſt Carthaginem euerſam laquearia in Capitolio inaurata.* Idemmet de Tegulis ità monet, *eas Q. Catulus æreas inaurauit primus*. Vndè Seneca pater ait: *faſtigiatis ſupra Tectis, auro puro fulgens, præluçet Capitolium*. Quarum Tegularum dimidiam partem à Genſerico Vuandalorum Rege in Africam deportatam, teſtatur Procopius. Præter verò inauratas tegulas totum item Templum inauratum erat; de parietibus enim ſubijcit Plinius: *parietes quoque iam tamquam vaſa inaurantur*. Idipſum de Zophoris, Coronis, Faſtigioque Templi aſſerit Donatus: hinc Templum hoc *fulgens, micans, & aureum* à Poetis paſſim appellitatum, deque eo iurè aſſerere potuit Tertullianus à nobis ſupra laudatus, *Capitolia certantia Cęlo &c.* Quibus perficiendis inaurationibus quantum abſumptum ſit, audi ex laudato ſuperiùs Plutarcho, qui ait; *ſolam inaurationem priuatum omnem modum excedentes opes impenſas, nempè ſupra duodecim millia talentorum*, quę iuxtà Lipſij calculum efficiunt ſeptem milliones: vbi enormis Nardini lapſus prætereundus non eſt, cùm ait: *mà contuttocciò que'* cento

(*a*) *Plin. l. 36. c. 6.* (*b*) *l. 33. c. 3.*

*cento millioni poſſono dar marauiglia*: cui perſimilem errorem neſcio, an in ſua enumeranda pecunia Nardinus commiſiſſet.

Præter fixa hæc ornamenta, & ad Templi integritatem pertinentia, alia erant aduentitia, extraneaque, dona ſcilicèt, aut à fœderatis, ſocijſque Imperij Romani Regibus, aut à triumphantibus, vel ex conceptis votis, vel ex mulcta, vel à Senatu, Populoque oblata; vt Statuæ, Picturæ, Clypei, Aulea, Periſtromata, Aquilæ, Menſæ aureæ, Coronæ, Victoriæ aureæ, Candelabra, Vaſa, Quadrigæ argenteæ, inauratæque, quibus Arcus ipſos Templi, & Tholum exornabant, & id genus ſexcenta, quorum cenſum apud Riquium, Lipſium, Marlianum, & Donatum vide, nè tot ornamentorum profuſa enarratione noſtram Diſſertationem deornemus. Id dumtaxàt poſtremo loco adnotauerim ad Romanæ Gloriæ elogium, *Auguſtum in Cellam Capitolini Iouis XVI. M. pondo auri, gemmaſque, ac margaritas quingenties HS. vna donatione contuliſſe*, vt loquitur Liuius, (*a*) qui addit inſuper Carthaginenſes Coronam auream pondo XXV. miſiſſe: Attalum Regem pondo CC. XLVI. Philippum Macedonem pondo C. Alabandenſes pondo L. Lampſacenos pondo LXXX. Pamphylum, ex XXX.millibus Philippęorum factam. Hieronem

(*a*) *lib.* 7.

ronem Syracuſanum Victoriam auream pondo CCC.XX. ex Ioſepho (*a*) verò Ariſtobolum Iudæorum Principem Vitem auream quingentorum talentorum; Ægyptios Coronam quatuor millium aureorum. Sed his finis, nè tàm coruſcus auri fulgor oculos nobis ſubripiat, inter ipſaſque diuitias, Tantali, aut Midæ exemplo, pretioſo quodam naufragij genere immergamur.

## *Syllabus Authorum.*

HOcce de Argumento nemo pertractauit, & omnes; nemo quidem ſiuè ex profeſſo, quod aiunt, peculiarique libro, ſiuè pro rei ipſius exigentia, conſummatèque: omnes tamen perfunctoriè, arreptaque, aut data opportunitate quicquam de Templis faſſi ſunt. Et verò, antiquos vt prætermittam, Rodolphus Hoſpinianus iuſtæ molis librum de Templis exarauit; at ſacra dumtaxàt Chriſtianorum ipſe deſcribit: imò quid inquio ſacra, cùm hæc eadem ſacrilegis ſuis cauillis, ineptijſque adeò turpiter profanarit? vndè Authorem hunc omninò negligendum, aut ferreo graphio perlegendum conſulerem': ſicubi autem aliqua de priſcis Romanorum attigit Templis, ſingula à verbo, vt in paræmia eſt, & ad verbum è Lilio



(*a*) *lib.14.c.4.*

Gregorio Gyraldo exſcripſit, nè iota quidem, aut commate vno immutato. Præfatus Gyraldus in ſuo de Dijs libro paucula delibauit ſolùm, quæ famem acuant quidem, non expleant. Pauciora certè Roſinus, & in eum Dempſterus in Paralipomenis. Paulò plura Kippingus: at pauciſſima Barthius, atque Turnebus in doctiſſimis cetera ſuis Aduerſarijs. Pluſcula, ſed perturbatè, ſuo ritu, Ioſephus Laurentius in Polymathia. Vix nonnihil Paulus Merula: tantulùmque vberiùs Alexander ab Alexandro. Ornatiſſimè, ità me Deus adiuuet, Lipſius, at de Pantheo dumtaxàt, & Capitolino, de quo præclarè etiam Riquius, alijque ſupra memorati. Architecti cum ſuo Vitruuio toti quanti ſunt, in ſacrarum Ædium ſtructura, & ſymetrijs occupantur: ſicut Antiquarij è contra in puris putis ſitibus determinandis. Ichnographiam Templorum ſatis equidem, ingenioſènè dixero, an verè, tradidit in ſuis Architecturæ libris Serlius, atque Scamozzius: Iacobus item Laurus in Romana ſua Antiquitate pluribus Figurarum Typis expreſſa: necnon Iacobus Meurſius in Romæ Iconibus: & præter Occonem, & Chouium, Ioannes Iacobus Boiſſardus: apud quos Templorum etiam inſigniorum Scenographiam comperies. Sed ſupra ceteros lectione digniſſimam exiſtimo Ichnographiam Cl: viri

Petri

Petri Bellorij Vrbis Antiquarij, deque Antiquitate ipſa optimè meriti, qui è lapideis Tabulis Farneſianis, in quibus illuſtriorum quorundam Ædificiorum ſculpta extant Veſtigia, ſeù, vt Italicè dicimus, *le Piante*, egregium concinnauit librum, quà æneis figuris, quà eruditis ſuis notis excultum: vndè Romanæ magnificentiæ idolum, nedùm Templorum, Domorumque ſitus, formaſque, facilè animo concipies. Partes Templorum, non minùs ac de Domibus diximus, in ſuis latent ruinis, inque Scriptorum paginis magis; ſitus præſertim, rectaque earum conſtitutio, collocatioque. De Ara doctè ſcripſit Berthaldus, qui vtinam de partibus alijs idipſum effeciſſet. Magnam, fateor, mihi mutuatus eſt lucem Iacobus Gutherus in ſuo de Pontificio Iure libello, aureo ſanè, omninòque exoptando, niſi ordinem adhùc, & maiorem in eo diligentiam potiùs exoptare cogeremur. At quid, poſcis, nobis in tàm ſpiſſa Scriptorum turba, inque ſpiſſiori ſcribentium caligine ſuperfuit? Illud in votis ſaltem habuimus: ex ijs omnibus præſentem Diſſertationem elucubrare, in qua, aliorum placitis, aut reiectis, aut caſtigatis, certè reformatis, plura addidimus, quæ indè dumtaxàt contemnenda iudico, quòd me virorum viliſſimum habeant Authorem; ceterùm enim puto veritati

 haùd

haùd abſona eſſe, Partium præcipuè penè omnium ſyntaxim, diſtributionemque. De ſacris Chriſtianorum Ædibus nihil impræſentiarum ediſſerendum conduxi, quòd Prouinciam hanc in alio meo Opere, quod in Schedis, & Aduerſariis habeo, ſuſcepturus ſim, cui titulus, *Eccleſiaſtica Antiquitas luſtrata, & illuſtrata, atque in tres partes diſtributa &c.* Quam diuino fauente flatu, profanam poſt pernauigatam Antiquitatem, ad Præli portum perducere, in animo eſt.

# DISSERTATIO VI.

## *De Sepulchris.*

VIX Templo egreſſis occurrit ſtatim Sepulchrum, illi quidem non proximitate loci affine, (nec in Templis enim, nec propè ea moris fuiſſe tumulari olim defunctos, infrà oſtenſurus ſum) verùm religionis; erat ſiquidem vtrumque religioſum, ac ſanctum, niſi quoque & ſacrum: imò ſi Gyraldo in Sepulchralibus ſuis, ità inquienti, fides, *fuit vſque adeò Sepulchrorum veteribus cura, vt non aliundè Templorum, & ſacrarum Aedium originem deductam diligentiſſimi Scriptores tradant Euſebius, & Lactantius*: id quod in Diſſert. de Templis, hùc apponendum, omiſimus. Cui & ego adijcerem Clementis Alexandrini etiam in ſuo Proteptrico verba, vbi ità ait: *Superſtitio Templa condere perſuaſit: quæ enim priùs hominum Sepulchra fuerunt, magnificentiùs condita, Templorum appellatione vocata ſunt*. Quibus & accedit Prudentius (*a*) ità concinens: *& tot Templa Diuùm Romæ, quot in Vrbe Sepulchra*



(*a*) *lib.1. contr. Symm.*

*chra Heroum numerare licet &c.* ſed de his iam abundè.

Quare ordo rei expoſtulat, vt poſt Templa nonnihil de Sepulchris ſubijciamus: de Sepulchris inquam, ſeù de materiali illo ſtructuræ genere, vbi cadauera ipſa reconduntur: de Ritibus enim Sepulchralibus, vniuerſaque tumulandi ratione dicam tom. 3. Diſſert. de Funeribus. Sed hìc ab etymo primùm, more nobis ſueto, exordiendum duco. Qua in re, minuſculà licet, non vbique conſtantem reperio Philologorum ſententiam. Imprimis enim antiquum Terentij (*a*) Interpretem mirè ſe torquentem animaduerto, cùm addubitat, vtrum ſic dicatur per antiphraſim, *quòd ſinè re pulchra ſit? an quòd ibi ſinè pulſu ſint, ideſt mortui? an quòd illic animæ à viuis ſepeliantur, ideſt ſeparentur?* quæ cùm ſibi ineptiæ omninò viderentur, non ſolùm docto Grammatico, ſed Grammatiſtæ vix dignæ, tandem concludit, Sepulchrum à ſepeliendo dici. Cui & aſſentitur Iſidorus. (*b*) At non minor in verbi *Sepelio* ſignificatione obſcuritas: Kirchmannus (*c*) enim pro *humare*, vel *humo condere* accipit: at Quenſtedt (*d*) pro *terra obruere*, aut *tegere*; aut, iuxtà hebræam phraſim, pro *colligere*, & *congregare*. At omnium ſanè candidiſſimè Chriſtianus Becman-

(*a*) *In Andria 1.* (*b*) *Orig. l.15. c.11.* (*c*) *De Funer. Rom. l.3. c.10.* (*d*) *De Sepult. vet. l.9.*

Becmannus (*a*) fatetur, originis admodùm obſcuræ eam vocem eſſe: quam non ineptè crediderim vnam ex Aboriginum vocabulis, aut antiquis illis Oſcorum, vel Sabinorum vocibus, de quibus nos alibi.

Sed verò, ſi detur mihi venia quicquam è mea etiam promendi penu, dicam Sepulchri nomen à *Sepe* deriuari; eò quòd id moris veteribus fuerit, vt Sepulchrum ſepe circumdarent, luxu ſcilicèt non adhùc inuecto, vt infrà trademus. Sed haſce minutias otioſioribus relinquo. Illud ſolùm pro noſtræ orthographiæ apologia non eſt omittendum, malè à Kirchmanno aſſeri Sepulchrum ſinè aſpiratione ſcribendum, Seruij (*b*) ſcilicèt vnius authoritati ſuffulto, qui ſic ait: *tria veteres habebant nomina, in quibus C literam ſequeretur aſpiratio, Sepulchrum, Orchus, Pulcher: è quibus Pulcher tantum hodiè recipit aſpirationem*: malè, inquam: Seruij etenim authoritati opponere poſſumus Gellium, (*c*) & inſuper, quod maiorem facit acceſſionem, priſcos Lapides, & vſum ipſum, quem nos in ſequentibus imitabimur.

Explicato, quantum nobis licuit, Sepulchri etymo, varia eius ſynonima enucleanda ſunt. Varijs enim appellationibus, priſca reuoluenti monumenta, vocatum occurrit



(*a*) *In Orig. l. l.* (*b*) *In* 3. *Georg.* (*c*) *Noct. Attic. lib.* 2. *c.* 3.

Sepulchrum. Dicebatur ſiquidem Monumentum, Memoria, Conditiuum, ſeù Conditorium, Requietorium, Domus, Domus æterna, Stabulum, Theſaurus Orciuus, Tumulus, Sarcophagus, Cœmeterium, Polyandrum, Area, Pyramis, Mauſoleum, Buſtum, Vrna, Puticuli, Dormitorium, Ergaſtulum, Cenotaphium, Quies, Sedes, Arca, Feretrum, Depoſitum. Quæ voces, vel in idem omninò recidunt, vel paululùm diuerſa ſonant. Sepulchrum enim dicebatur Monumentum, ſeù Memoria, quòd, vt ait Feſtus, *ob memoriam alicuius factum ſit*: ſeù, vt inquit in Epiſtola ad Cæſarem Tullius, *ad memoriam poſteritatis*: hinc Sepulchrales Inſcriptiones, quibus poſteri admonerentur, vt infrà: licèt D. Hadrianus à *muniendo* dictum velit. Appellatur Conditiuum, ſeù Conditorium, quòd corpora in eo condiantur. Requietorium verò, aut Quies, vel Sedes, & Dormitorium, quòd, vt ex veteri Poeta ait Tullius, (a) *ibi, remota vita, corpus requieſcat à malis*. Domus, vel Stabulum, quòd vſque ad Mundi finem ibi ſimus permanſuri: æterna verò, quia Ethnici eum finem minimè agnoſcebant. Theſauri Orciui vocabulum ab Orco deriuatur, funerum Deo. Item dicebatur Tumulus, quaſi tumens humus, quæ, ſepulto homine, eleuatur. (b) Sarcophagi quandoque nomine

(a) *l. 1. Tuſc.* (b) *Idem l. 3.*

mine Sepulchrum appellari ſolet : quamquam & vocabulum hoc propriè ſignificet lapidem illum marmoreum, vel fictilem, in quo, vt teſtatur Plinius, (*a*) *corpora defunctorum condita, ab eo abſumi conſtat intra quadrageſimum diem, exemptis dentibus* : vndè Sarcophagus à Græco verbo *Sarcos*, quod eſt caro, & *Phagin*, quod eſt comedo, quaſi comedens carnes, aut conſumens. Cœmeterium quaſi Dormitorium, quia Domus, in qua hoſpites dormire ſolebant, Cretenſibus Cœmeteria dici ſolebant, à verbo *Cimen*, quod ſonat dulce,& *Sterion*,quod eſt *Statio*. Polyandrum quaſi pollutum antrum, cadauerum enim contactu res pollutas euadere creditum dicam alibi. Areæ appellationem hinc Sepulchris inditam crederem, quod ſicut in illa triticum trituratur, ità & in Sepulchris cadauerum carnes. Pyramis à Græco verbo *Pyros*, quòd ignem ſignificat, eò quia in modum flammæ ignis cuſpidatim aſcenderet. Ægyptijs familiares, è quibus etiam ad Romanos, quibus mos Magnatum cineres in Pyramidum cuſpide collocandi: hinc ex Herodoto pro Sepulturis accipi cœptæ. In idem fermè conuenit Mauſoleum,ità à Mauſolo Rege Cariæ, cui tale ab Artemiſia Coniuge extructum fuerat, appellatum. Buſtum propriè locus, in quo corpora vrerentur,

(*a*) *lib.36. c.17.*

tur, quaſi *bene vſtum*; ſed paſſim pro Sepulchro ipſo vſurpatum; ſicut & Vrna, vas ſcilicèt, quo combuſtorum cineres recondebantur. Puticuli, in quibus corpora plebeiorum humabantur, vt infrà. Dictum quandoque fuit Sepulchrum, per antiphraſim niſi fallor, Ergaſtulum, quod laborem ſonat, à Græco verbo *Ergaſia*, hoc eſt operari, per antiphraſim, inquam, quaſi quòd mortui in Sepulchro non laborent, ſicut Lucus dicitur, quòd minimè luceat, Bellum quod minimè bellum &c. Cenotaphium erat honorarius tumulus, nullo interim cadauere in eo exiſtente; vndè Græcis *inane Sepulchrum* dicitur, de quo nos infrà. Arca erat Capſa Sepulchralis. Feretrum veriùs Machina, qua cadauera ad ſepulturam efferebantur; ſed paſſim pro pauperum tumulo, imò & quandoque diuitum. Depoſitum tandem erat Capſa in altum locata, in qua corpora defunctorum condita. Plura qui velit, adeat Gloſſam, (*a*) & Florentinum, (*b*) præter Kirchmannum, & Lauorium, (*c*) in quibus plura, quæ deerant, ſuppleuimus; loca verò Authorum, quæ compendij ergò prætermiſi, apud Kirchmannum legito.

Sed relictis vocibus, rem ipſam aggrediamur: & primò, Philoſophorum more, intrin-

(*a*) *In leg. Quicunque de inſt. act.* (*b*) *In leg. Monumentum, ff. de Relig. & ſumpt. fun.* (*c*) *Tit. 2. c. 6.*

trinſeca ipſa Sepulchrorum, deindè verò extranea perpendamus. Ex intrinſecis autem antè alia recenſendæ ſunt nonnullæ Sepulchrorum ſpecies, (quas enim modò adduximus, vocabula potiùs ſunt, & epitheta Sepulchrorum) niſi enim res probè diuidantur, iam nequeunt, iuxtà Philoſophi monitum, perfectè dignoſci. Ergò Sepulchrorum, alia realia; fictiria alia. Primas deferamus poſtremis, ſeù fictionibus ipſis, quæ pluris quandoque, quàm res ipſæ æſtimantur. Ficta ergò Sepulchra Cenotaphia appellata ſunt, ſicut initio etiam admonuimus: Græco quidem vocabulo, à Græcis enim originem ducunt, vt apud Suidam videre eſt. Extruebantur ipſa illuſtribus quibuſdam viris honoris ergò, & memoriæ egregiè geſtorum aſſeruandæ cauſa; vndè *honorarij tumuli* appellantur Suetonio; aut etiam Religionis, vt mox addam: cęterum verò oſſa, aut cineres haud continebant. Ea verò duûm fuere generum; vel enim alibi ſepultis erigebantur, vel ſepulturæ planè expertibus. Prima magis propriè *honoraria* dicta ſunt. Sic Druſo, qui in Campo Martio tumulatus fuerat, Cenotaphium propè Rhenum milites excitarunt: (*a*) *& Alexander Cenotaphium in Gallia, Romæ Sepulchrum ampliſſimum meruit*, ſicut ait Lampridius. Quæ verò inſepultis ex citata pro-

(*a*) *Suet. in Claud.*

propriè Religionis cauſa fiebant; exiſtimantibus ſcilicèt priſcis non poſſe animas priùs quieſcere, quàm Sepulchris eſſent conditæ; vt ità quorum corpora reperiri nuſquam poſſent, ijs inanis tumulus extrueretur, ad quem animas mortuorum vocarent. Sic Cenotaphium Argiuis, qui bello Troiano occubuerant, Corinthi conſtitutum memorat in Corinthiacis ſuis Pauſanias: apud Romanos verò, Varianis Legionibus ab Ariminio occiſis poſt ſex annos Cenotaphium condidit Germanicus *gratiſſimo munere in defunctos*, ſicut Tacitus (*a*) loquitur. Iſthæc verò ficta Sepulchra, perindè ac ſi vera forent, inſcriptionibus ornabantur; (*b*) quod & Græcis vſitatum, ex Laertio in Periandro. Athenienſes in Cenotaphij indicium conſtituebant Lignum nauale, ſeù Tabulam, quòd mari ferè ex Attica diſceditur, vt Marcellinus in Thucidide apud Kirchmannum: (*c*) Longobardi verò Perticas ſtatuebant, ſi fortè qui è conſanguineis peregrè obijſſet. (*d*) Illud verò admiratione dignum, Pythagoricis eum morem fuiſſe, vt ſi qui è ſua Philoſophia defeciſſent, ijs Cenotaphia tamquam mortuis extruerent. (*e*) Sed hæc extrà nos, quare de fictionibus ſatis.

Rea-

(*a*) 1. *Annal.* (*b*) *Ouid.* 11. *Metam.* (*c*) *lib.*3.*c.*27. (*d*) *Paul.Diac.de Reb.Longob. l.*5.*c.*34. (*e*) *Orig. l.*1. *in Celſ.*

Realium itaque Sepulchrorum alia erant, quæ ſibimet, aut Coniugi ſuæ quis ædificabat; alia verò, quæ ſibi, familiæ, poſteriſque ſuis. Prima iſtorum nulli omninò hęredum patebant; id quod etiam pœnis præcaueri ſolebat, vt ex Inſcriptionę Hiſpanica colligit eruditè Kirchmannus, (*a*) adiungens, potuiſſe hæc *Priuata*, vel *Priua* ritè appellari: at ego malim *Singularia*, aut *Particularia* dicenda fore. Alia verò poſterioris generis *Communia* dicta ſunt ex Tullio. (*b*) Horum verò rursùs alia Hæreditaria erant, Familiaria inſuper alia. Prima ex Vlpiano (*c*) definiuntur, *quæ quis ſibi, hæredibuſque ſuis conſtituit*. Alio etiam nómine dicta ſunt Sepulchra Maiorum, item Patria, Auita, & Gentilitia, vel Gentilititia, vt apud Terentium, Suetonium, & Valerium paſſim. Inque hæc Sepulchra inferendi ius hæredes habebant: item & bonorum poſſeſſores: Liberis etiam, quantumuis hæreditate ſeſe aſtinerent: excludebantur tamen Liberti, ſicut ex allato Vlpiani loco deducitur, & in Iureconſultis obuium. In Familiaria verò Sepulchra, *quæ quis ſibi, familiæque ſuæ conſtituit*, ſicut ait Caius, (*d*) quotquot è Familia forent, licèt non eſſent hæredes, inferendi ius habebant; Liberti etiam ipſi, quos vtique è Familia fuiſſe

aliàs

(*a*) *l.3.c.13.* (*b*) *1.Offic.* (*c*) *D. de Rel. & Sumpt. Fun.* (*d*) *D. de Relig.*

aliàs opportuniùs oſtendam. Ad præcidenda tamen litium ſemina moris erat, expreſsè de perſonis præcauere, quæ inferendæ erant, vt ex varijs Inſcriptionibus laudatus Kirchmannus obſeruauit. Quibus adde, viuos etiam quandoque è Sepulchris fuiſſe excluſos, vt ex veteris Inſcriptionis fragmento, vbi poſt alia ità perlegitur: *Excepto. Hermete. Liberto. Quem. Veto. Propter. Delicta. Sua. Aditum. Ambitum. Vel. Vllum. Acceſſum. Habeat. In. Hoc. Monumento.* Aliæ Sepulchrorum ſpecies fuere Puticuli, vel Puticulæ, pauperes vbi humabantur, vt infrà. Inſuper Subgrundaria, quæ erant puerorum ſepulturæ.

Enarratis Sepulchrorum differentijs, intrinſeca eorum compoſitio inſpicienda eſt: & primò materia. Hæc autem aut lapidea, aut marmorea, aut etiam teſtacea, ſicut ait Kirchmannus. Quibus ego adderem & lateritia, aut cœmentitia, & vt breuiùs dicam, Sepulchrorum materia eadem profectò erat, ac aliorum ædificiorum, de qua in Diſſert. 4. tùm præſertim, cùm ſumptuoſæ ædificiorum moles Sepulchris apponi cœptæ ſunt. Marmorea, lapideaque Sepulchra ex Inſcriptionibus apud laudatum Kirchmannum, & ex Cæſtij Sepulchro: fictilia ex Plinio: (a) lateritia demùm, cœmentitiaque ex Auguſti,

aut

(a) *lib.35.c.12.*

aut Hadriani Mauſoleis, alijſque paſſim. Ex his priora, poſterioraque ditiorum erant, cùm fictilia pauperum eſſent; cuiuſmodi apud Corinthios plurima etiam effoſſa teſtatur Strabo. (*a*) Ad hæc: priſcorum Sepulchra abſque lapideo opere, aut fictili, in pura puta terra excauari ſolita mox dicam, vndè terrea appellare ea poſſis. Sepes, quibus Sepulchra olim circumuallare ſolitos principiò diximus, & Pauſaniam (*b*) teſtem habemus, fiebant partim ex maceria, partim è ſilice, aut marmore ex Suetonio, partim etiam è ferro, vt de Auguſti Mauſoleo aſſerit Strabo, (*c*) quod *cinctum ferrea ſepe in Orbem* ait.

Sed iam opportunum erit circa Sepulchrorum formam, ſtructuram, amplitudinem, ornamentaque calamum conuertere. Si primæua inſpexerimus tempora, alię ſanè non occurrent Sepulchrorum ſtructuræ, quam rudes, incomptæ, inornatæ, & ſquallidæ, vndè illa verè mortis domos appellaueris. Priuata Sepulchra aliud profectò non erant, quam ſcrobes in terra excauati, quibus infodiebantur potiùs, quàm ſepeliebantur defuncti, vt ex Etymologico veteri perſpicuum fiet. Quæ ſcrobium ſimplicitas ad Neronis vſque tempora vixit, eo ſolùm ornatu ſuperaddito, quòd foſſa ipſa lapidibus ſterneretur. Audiatur de ipſo Neronis Sepul-

(*a*) *lib.8.* (*b*) *l.2. Eliacorum.* (*c*) *lib.5.*

pulchro Suetonius ità inquiens: *vt quamprimùm ſe impendentibus contumelijs eriperet, ſcrobem coram ſibi fieri imperauit, dimenſus ad corporis ſui modulum, componique ſimul, ſi quæ inuenirentur, fruſta marmoris, & aquam ſimul, ac ligna conferri curando mox cadaueri:* vbi mira elucet Neronis temperantia, nuſquam profectò moderationis, quam cum *impendentibus contumelijs* impeteretur.

Communia verò Sepulchra aliûs erant generis: conſiſtebant ſiquidem plerumque in ſubterraneo quodam ædificio arcuato, pauimentis ſtrato, ac parietibus circumſepto, in quæ per gradus deſcenderetur, foribus omninò clauſis, ſolùmque opportunitate exigente reſeratis: quæ omnia egregiè, more ſuo, demõſtrat Kirchmannus(*a*)ex Petronio, & Inſcriptionibus, quas apud ipſum videſis. Luculentiorem Sepulchrorum delineationem reliquère nobis Marlianus, (*b*) & Fabricius, (*c*) quorum ille ſic ait: In eodem Campo, (de Eſquilino loquitur) plurima, variaque Sepulchra effodi vidimus varijs exornata marmoribus. Quædam erant concamerata vnica teſtudine, alia duplici concameratione, vt ex ſuperiori in inferius Sepulchrum deſcenſus eſſet. Erant & pauimenta teſſellata, vermiculataque; in parietibus per ambi-

(*a*) *l.3.c.15.* (*b*) *l.4.c.19.* (*c*) *c.21.*

ambitum loculi, in ſingulis vrnæ binæ: extrà cameram Sepulchri, longitudinis, latitudiniſque inſcriptio. Quædam verò Sepulchra ex pluribus conſtabant parietibus parùm inuicem diſtantibus, in quibus vrnæ ſimiliter binæ ferè contiguæ, modicoque interuallo: aliæ binæ, & ſuper his totidem: itaùt ex ordine decedentium vrnæ additæ nouo includerentur muro. Hæc pauperum, illa diuitum Sepulchra fuiſſe opinamur. Hactenùs Marlianus. Fabricius tandem ſic inquit. Nos in Agro Viæ Appiæ in profundum ſub terra fornicem deſcendimus plenum loculorum inter ſe diſpoſitorum: ex ruina autem parietum verè cognoſci ordo loculorum non potuit. Inter Puteolos, & Atellam ad vtraque Viæ ſilicibus ſtratæ latera, plurima Sepulchrorum luſtrauimus monumenta: quorum ædificia partim quadrata ſunt, partim rotunda. Inter cętera pulcherrimum eſt, quod Arcum Cellæ nominant. Parietes eius tetragoni cum laqueari vermiculato, in cuius medio Centauri imago puerum vehentis. Loculi vltrà ſexaginta, medij ampli, fortaſſe patronorum; laterales contracti, libertorum, libertarumque. In loculis vrnæ ſingulæ, pluresque diſpoſitæ fuerunt, clauſæ exteriùs tabellis marmoreis, in quibus nomina depoſitorum de more fuerunt adſcripta. Hucuſque Fabricius, qui non abſimilem

Græcorum ſtructuram ex Cyriaco Anconitano demonſtrat.

Quibus equidem deſcriptionibus quid locupletius tradi poſſit ignoro. Nonnihil dumtaxàt de Loculis,& Vrnis eſſet adijciendum. Sed hæc etiam ſatis nota: Vrna enim erat vas modicum, in quo cineres è rogo collecti (incenſa enim olim corpora, tùm alibi, tùm mox inferam) condebantur; ſicut Arca erat, vbi corpus integrum reponeretur, quam Plinius (*a*) *Solium* vocat: dicebatur etiam Vrna alio vocabulo, *Oſſuarium*, vel *Cinerarium*; vndè *Cinerarij* dicti ſunt, qui Martyrum cineres honorabant; (*b*) ipſæ verò Vrnæ aut aureæ, aut argenteæ, aut marmoreæ, aut etiam fictiles apud Scriptores comperiuntur. Loculos eoſdem omninò cum Vrnis conſtituit Kirchmannus, (*c*) cùm ait; *ſic appellabant capſulas illas, quibus vel integra corpora, vel reliquiæ aſſeruabantur*. At mihi omninò creditur, magnam intercesſiſſe diuerſitatem; loculi enim erant vacuitates quædam in parietibus excauatæ, vt locum darent rei alicui inibi reponendæ, nos dicimus, *le Nicchie*, vt in Diſſert. antecedenti adnotauimus; atque in his loculis conſtitutas exiſtimo Vrnas: id quod ex laudatis modò Marliani verbis colligo, vbi ait; *in parietibus* *per*

(*a*) *lib.35. cap.12.* (*b*) *Hieron. epiſt. ad Ripuarium*, (*c*) *lib.3. cap.15.*

*per ambitum loculi, in ſingulis Vrnæ binæ*; vbi vides Vrnas in loculis collocatas. Non negauerim tamen quandoque cum Vrnis confuſos apud Scriptores; ſic Paulus Diaconus in Narſete inquit: *cuius corpus poſitum in locello plumbeo &c.* ſicut eodem etiam ſenſu *Capulum* accipit Nonius inquiens: *Capulum dicitur, quicquid aliquam rem intra ſe capit.* Sed hęc minora ſunt, quam vt diuturniorem moram mereantur.

In viam ergò redeamus. Hac non contentus mediocritate, lautitiem etiam, atque ſplendorem in Sepulchris ipſis, atque cineribus adinuenit hominum luxus. Tumuli enim ſupra terram eleuari cęperunt, altiores quidem pro tumulandorum celſitate,& eminentia: tùmque verè tumuli dici meruerunt, à terræ ſcilicèt tumore, vt initiò admonuimus. Atque ità cum ſtructuræ proceritate, ornatus quoque, & luxuries inuecta. Vetarunt eam Athenienſes, apud quos, vt Tullius (*a*) ait, *lege ſanctum eſt, nè quis Sepulchrum faceret operoſius, quàm quod decem homines effecerint triduo; neque id opere tectorio exornari*. Id quod Plato etiam in ſua Republica (*b*) iuſſit his verbis: *extrui autem lex vetat Sepulchrum altius, quàm quod quinque homines quinque diebus abſoluerint, nec è lapide excitari plus, nec imponi, quàm quod capiat laudem mortui inciſam, nè plus*



(*a*) 2. *de leg.* (*b*) *lib.* 12.

*quatuor herois verſibus, quos logos appellat Ennius*. At apud, magnificentiæ vtique amantiores, Romanos nuſquam id vetitum: imò Iauolenus (*a*) ait: *caueri, vt ad certam altitudinem monumentum ædificetur, non poteſt*. Indè tàm, ſpecioſanè dicam, an potiùs portentoſa Sepulchrorum in Vrbe proceritas, & ſumptuoſitas? Qua enarranda hic prorsùs aſtineo, quòd hac de re in Sectione de Sepulchris in ſpeciali futurus ſit ſermo.

Ornamenta Sepulchrorum quod attinet, varia quidem ea fuere. Præter enim proprios architecturæ ornatus, conſiſtebant ipſa in ſtatuis, columnis, antis, alijſque id genus, de quibus tom. *3*. Diſſert. de Statuis: quæ ſi quemquam morari tędeat, apud laudatum ſuperiùs Fabricium (*b*) plura comperiet ſcitu digniſſima; vt erant Emblemata varia defuncti vitam affabrè exprimentia. Confer etiam Kirchmannum (*c*) apud quem Græcorum pariter ornamenta obſeruabis. De lucernis ſepulchralibus, quæ & ipſæ inter tumulorum ornamenta abiere, dicam Sectione vltima opportuniùs. Illud dumtaxàt ſilentio abruendum omninò non eſt, præter Simulachra, & Emblemata, Inſcriptionibus etiam, atque Titulis Sepulchra inſigniri olim ſolita, vndè aut Monumenti, aut Memoriæ

(*a*) *Leg*. 4. *Dig. lib*. 8. *tit*. 4. (*b*) *cap*. 21. (*c*) *lib*. 3. *cap*. 18.

moriæ nomen fuerint conſequuta, quòd titulorum vocibus defuncti geſta admonerent: Interdùm proſa oratione, ſæpè etiam verſu concipiebantur, vt ex antiquis Lapidibus, qui quotidiè è ruinis effodiuntur, liquet. Solebant quandoque tituli minio conſcribi, vt clariores eſſent: (*a*) Plures notis conſignabantur, quarum frequẽtiores D.M. vel D. M. S. vel diſertè DIS MANIBVS SACR. vel D.I.M. ſeù Dijs Inferis Manibus: nec deerat defuncti nomen, vt & vitæ ſpatium, & mortis etiam cauſa; integra interdùm teſtamenta Sepulchris inſcribi curabant, item legata, & conditiones: Geſta tandem ipſa defuncti; vt fieri ſibi iuſſit Auguſtus, (*b*) & alij, quæ omnia ex Inſcriptionibus apud Grutherum petere vales, cùm nos magis curioſa iam maneant.



(*a*) *Plin. l. 33. c. 7.* (*b*) *Dio l. 55.*

## SECTIO PRIMA.

### *De Reliquis ad Sepulchra ſpectantibus.*

EXaminatis iam intrinſecis Sepulchrorum, alia perluſtranda ſunt ipſis quidem extrinſeca, minimè verò extranea. Et primò occurrit locus Sepulchrorum. Qua in re illud in præliminari perueſtigandum eſt, nobis prioribus Vrbis temporibus intranè, an extrà Romam corpora tumularentur? Atque hic duo celeberrimi viri in ſcenam ſunt adducendi, Seruius ſcilicèt antiquus Grammaticus, Virgilijque doctiſſimus Scholiaſtes, & Kirchmannus ſæpè nobis laudatus, recens quidem Scriptor, at ob doctrinæ prærogatiuam antiquis omninò comparandus, qui in Re Sepulchrali ſupremos conatus eſt commolitus, immortalemque Gloriæ vitam è Sepulchris ipſis ſuo nomini mercatus eſt. Ait ergò Seruius, (*a*) *moris fuiſſe apud maiores, vt qui mortuus eſſet, domum ſuam deferretur, & in illa ſepeliretur*: & alio in loco (*b*) inquit: *omnes homines in ſuis domibus ſepeliebantur; vndè ortum eſt, vt Lares colerentur in domibus; vndè etiam vmbras laruas vocamus*, à quo mutuati idipſum ſunt Alexander ab Alexandro, (*c*) & Ioannes Meurſius. At diſplicent

hæc

(*a*) *In 5.Aen.* (*b*) *In 6.Aen.* (*c*) *l.6. c.14.*

hæc Kirchmanno, (*a*) ſi de Romanis intelligantur, quæ de Latinis ſolùm populis ipſe fatetur, (*b*) *at verò Romæ,* eius recito verba, *ſub ipſis Vrbis cunabulis, multò antè latas à Decemuiris leges, more quodam receptum fuit, vt Vrbem extrà ſepelirentur vita functi*. Probat autem poſitionem ſuam hic Author, tùm, quòd Numa feratur in Ianiculo humatus, ex Liuio, Plutarcho, Halicarnaſſeo, & Plinio: (*c*) Seruius item Tullius extrà Vrbem ex Halicarnaſſeo: (*d*) tùm fortiùs, quòd P. Valerio Publicolæ, virtutis cauſa, Sepulchrum in Vrbe à Senatu fuerit conceſſum ex Tullio: (*e*) id quod & de Fabricio, atque A. Poſthumio Tuberto etiam narratur. *Quale autem,* inquit Kirchmannus, *illud honoris argumentum, vel virtutis fuiſſet præmium, ſi promiſcuè omnibus in Vrbe ſepeliri licuiſſet?* In cuius ego confirmationem adijcerem, hinc Philologos rectè argumentari ritum aperiendi extrinſecùs Domorum ianuas, Romæ quidem minimè viguiſſe, vt apud Græcos in vſu, ſed ſolùm intrinſecùs, ſicut noſtris etiam temporibus vbique moris eſt; hinc, inquam, id rectè deduci, quòd eidem Publicolæ hic honos fuerit tributus, vt dicam Differt. de Ianuis; aliàs enim honoris ſpecies minimè fuiſſet, nec priuilegium vllum; cùm hoc à



(*a*) *Exerc.crit.l.3.c.20.* (*b*) *l.2.c.20.* (*c*) *l.13.c.13.* (*d*) *l.4.* (*e*) *2.de leg.*

Iuriſtis definiatur, priuatio legis, ſeù ab vſitato more deuiatio. Ità ergò dicere poſſet in ſui patrocinium Kirchmannus, inſolentem fuiſſe rem, in Vrbe ſepeliri, ſi id iuris Publicolæ, honoris cauſa, fuit tributum.

Hac ergò in controuerſia pugnantem video cum Seruij authoritate, Kirchmanni famam, & quod maius faceſſit negotij, rationes ab eo adductas. Quid ergò determinabimus? Mediam quamdam viam, nouam quidem, at non omninò ſalebroſam, lubet aperire, quo & Seruij authoritatem, & Kirchmanni demonſtrationem integrum ſit conciliare: fidem enim omnem percelebri Grammatico, ſicut facit Kirchmannus, derogare, temeritatem, certè audaciam ſapit: illi ſiquidem plura Antiquitas, maiora autem Philologi ipſi debemus. Opinor ergò cum diſtinctione quadam procedendum tutò eſſe. Aut enim de Sepulchris publicis, aut de priuatis eſſe poterit ſermo. Qua diſtinctione præmiſſa, meum hocce eſto iudicium: de poſtremis intelligendum eſſe Seruium, cum in proprijs cuiuſque domibus ea fuiſſe ait: at verò de publicis iurè dixiſſe Kirchmannum, extrà Vrbem eadem extitiſſe; nec aliud ſanè eius argumenta oſtendere mox indicabo. Hic autem priuata Sepulchra pro ijs accipi nolim, quæ pro ſingulis corporibus ſtatuebantur, iuxtà ſuperiorem explicationem;

ſed

ſed pro illis ſolùm, quæ in priuatis condebantur locis, quæque magis opportunè *Clandeſtina* dici poſſent.

Nè autem videar mediam hance meam viam temerè, atque in medio aere penſilem, nulliſque fundamentis innixam extruxiſſe, conabor illam quadruplici fulcro obfirmare: & primò quidem ex celebri Tullij authoritate, ſecundò ratione, tertiò ex priuilegio ipſo Publicolæ, quod in ſui tutelam Kirchmannus adducit; quartò tandem ex eodemmet Kirchmanno. Vtque à primo iſtorum incipiam, ecce præſtò nobis occurrit Cicero, (*a*) qui ità ad rem meam opportuniſſimè, legem duodecim Tabularum commentans, inquit: *in Vrbe ſepeliri lex vetat; ſic decretum eſt à Pontificum Collegio, non eſſe ius in publico loco fieri Sepulchrum; ſtatuit enim Collegium, locum publicum non potuiſſe priuata religione obligari.* Vbi vides publicam dumtaxàt ſepulturam intrà Vrbem interdictam, nè locus publicus religione obligaretur: (erant quippè religioſa Sepulchra) quæ ratio de priuatis minimè militat, non enim ſic *publicus locus* religione remanſiſſet obligatus. Authoritati ſuccedat ratio, quam indè peto, quòd priuata Sepulchra domi conſtitui, nulla prorsùs lex reperiatur, primis ſub Romæ cunabulis, vetaſſe: cur ergò eo commodo ſe priuare

(*a*) 2. *de leg.*

uare voluiſſe Romanos credemus? cùm ſatis obuium eſſe cuique potuerit,in ea bonorum fortunæ caritate,in proprijs hortis corpora tumulare, priuato funere, abſque pompæ, & luxus impendijs, quæ ſepultura extrà Vrbem exegiſſet. Accedit his tertia coniectura ex ipſo Publicolæ priuilegio petita; quod de publico intelligendum eſſe Sepulchro, indè, niſi fallor, euidenter conſtat, quòd ius hocce ex Senatus decreto, vtique publico, conceſſum fuerit, ſicut Cicero inquit: tùm quia locus Publicolæ Sepulturæ aſſignatus fuit iuxtà Veliam in Palatino, publicum certè locum, imò omnium frequentatiſſimum: publicæ ergò ſepulturæ ius tantùm conceſſum,non verò priuatæ; adeòq; illam in Vrbe fieri inſolitam, ritè credi poteſt, non iſtam. Vtrumque id complexus eſt Plutarchus, & pro mea quidem theſi ſignificantiùs,his verbis: *cùm Populus Romanus nihil in eum* (Publicolam) *contuliſſe, dum viueret, arbitraretur, ſed omnem ei gratiam adhùc debere, publicum honorem funeri decreuit, ſepeliendumque in Vrbe iuxtà Veliam ſuffragijs decreuerunt &c.* vbi *publicum honorem* expreſsè commemorat Plutarchus. Poſtremum argumentum ipſemet Kirchmannus ſuggerit, qui ſequenti Capitulo cauſam veſtigans Sepulchri extrà Vrbem extructi, duplicem eam fuiſſe ait, alteram moralem, phyſicam alteram: primam, nè aſpectu func-

funerum ſacrificia profanarentur: ſecundam verò, nè incendijs Vrbs eſſet obnoxia. Ex quibus ego ſubinfero, publica dumtaxàt Sepulchra extrà Vrbem fuiſſe: iſta enim conſpecta valuiſſent ſacrificia profanare, non ſic priuata, quæ in proprijs domibus quis conſtituebat: quæ enim neceſſitas, vt clandeſtina hæc Sepulchra à Sacerdotibus conſpicerentur? Maiorem vim facit illud de incendijs; etenim, ſicut Plinius (*a*) disertè teſtatur, *ipſum cremari apud antiquos non fuit veteris inſtituti*: *terra condebantur*: *at poſtquam longinquis bellis obrutos erui cognouerunt, tunc inſtitutum*: *& tamen multæ familiæ priſcos ſeruauere ritus*. Vndè Tullius ſupra laudatus mortuos terra condere *antiquiſſimum* vocat *ſepulturæ genus*; *redditur enim terræ corpus, ac quaſi operimento matris obducitur*: qua de re nos vberiùs aliàs. Cùm itaque antiquis temporibus corpora non cremarentur, quodnam quæſo fuiſſet incendij intrà Vrbem periculum, in priuatis præſertim funeribus? Ex quibus clarum euaſiſſe exiſtimo, publica dumtaxàt Sepulchra, non item priuata, intrà Vrbem interdicta.

Atque ex his facile erit Kirchmanni argumentis obuiam ire. Illud enim de Numa, & Seruio Tullio extrà ſepultis, præterquamquod vniuerſalem vtique legem haud conſti-

(*a*) *lib. 7. c. 54.*

conſtituit, dici poteſt publica eorum, quippè Regum, fuiſſe funera, adeòque Vrbem extrà. Alteri de Publicola &c. ſatisfactum iam eſſe puto, cùm publicam itidem fuiſſe eius Sepulturam euicimus. Quibus & ad maiorem vbertatem addi poteſt, indè aliud non inferri, quàm Publicolæ æuo, ſeù poſt exactos Vrbe Reges extramuraneæ ſepulturæ morem inuectum fuiſſe: quo etiam conceſſò, ſarta adhùc, tectaque erit noſtra opinio, quòd primis Regum temporibus intrà Vrbem fierent ſepulchra. Sed de his plura fortaſſis, quàm opus eſſet: ergò ad alia properemus.

Vt autem interruptum huiuſce rei filum reſumamus, illud pro rato habendum cenſemus, primoribus Romæ crepundijs priuatos tumulos intrà Vrbem in proprijs cuiuſque domibus initos, publicos extrà. Cùm verò honoris ergò publica etiam nonnullis Sepulchra conderentur, vt Publicolæ, Tuberto, Fabricio, & Veſtalibus, quòd *hæ legibus non tenerentur*, ſicut ait Seruius, iam indè euaſit, vt pleriſque idem honos concederetur; præſertim Imperatoribus: ſic Cæſari ex decreto Senatus conceſſum, vt intrà mœnia ſepeliretur ex Dione: *(a)* ſic etiam de Cincia, Claudiaque Gente legitur apud Feſtum, atque Suetonium: *(b)* idemque de Traiano narrat

*(a) lib.44. (b) In Tiber.*

rat Eutropius. (*a*) Horum exemplo alijs etiam hæc patuit via; vndè breui Vrbs tumulis repleta. Hinc duodecim Tabularum Leges ſanxere: *Hominem mortuum in Vrbe nè ſepelito, nève vrito*. Vbi prætereundus non eſt Roſini (*b*) lapſus, qui ait: *poſt latas duodecim Tabulas fuerunt quidam in ipſa Vrbe ſepulti, vt Valerio Publicolæ contigit*; quod & alibi repetit (*c*) non ſinè anachroniſmi nota; cùm Publicolæ funus antè duodecim Tabularum latas leges contigerit: id quod apud laudatum Tullium legere potuiſſet Roſinus; ait enim ille: *antè hanc legem virtutis cauſa tributum fuiſſe, vt Publicolæ &c.* Vtut id ſit, exolere cœperunt tractu temporis hæ leges: vndè mutata Republica, ab Imperatoribus reſtitutæ ſunt: Hadrianus enim pœnam ſtatuit quadraginta aureorum tàm in eos, qui in Vrbe ſepelirent, quàm in Magiſtratus, qui id paſſi eſſent, iuſſitque inſuper, vt corpus aliò transferretur: (*d*) idipſum præſtitit Antoninus Pius, (*e*) & Diocletianus. (*f*) Excipiebantur tamen inſignium quorumdam virorum corpora, præſertim Imperatorum, atque Magnatum, vt modò adnotauimus. Verùm Leo Imperator has leges iterùm aboleuit, liberam cuique ſepulturam permittens:

(*a*) *libr. 8.* (*b*) *libr. 5. cap. 39.* (*c*) *libr. 8. cap. 6.* (*d*) *Vlp. libr. 30. in Edict.* (*e*) *Capitolin.* (*f*) *C. de Relig.*

mittens: quòd anteà Antoninus ipſe, peſtis cauſa, effecerat. (a)

Atque hæc de loco Sepulchrorum in generali adnotauimus. Particulares autem loci in Sectione de Sepulchris ſpecialibus indicabuntur. Sat nunc ſit præmonere, Sepulchra pauperum fuiſſe Puticulos extrà Portam Eſquilinam, ità dictos, vel *quòd ibi in puteis obruebantur homines, vel quòd puteſcebant ibi cadauera proiecta*, ſunt Varronis (b) verba. Appellabatur alio nomine locus hic *Seſtertium* apud Plutarchum in Galba. Cęterùm, cùm vicinitas horum Puticulorum Vrbi eſſet inſalubris, Auguſtus loca hæc Męcenati conceſſit, quæ & in Hortos ipſe transtulit, (c) aliis locis inopum ſepulturæ deſtinatis, quæ fortè fuere *Culinæ* appellatæ, de quibus Agennus Vmbricus (d) ad Frontinum. Nobilium è contrà Sepulchra erant paſſim in Campo Martio, (e) ſed nonniſi ex Senatus decreto licebat cuiquam hùc inferri. (f) Frequentiſſimè autem omnium Sepulchra in Agrorum marginibus ad publicas vias conſtituebantur, præſertim Appiam, Aureliam, Flaminiam, Latinam, Labicanam, Laurentinam, Oſtienſem, Præneſtinam, Salariam, Tiburtinam &c. vt præter vete-

(a) *Suet. lib.* 15. (b) 4. *de l. l.* (c) *Horat. l.* 1. *Sat.* 8. (d) *l.* 1. *de controu. Agr.* (e) *Strabo lib.* 5. (f) *Dio lib.* 48.

veteres Scriptores autopſia ipſa declarat, & nos mox oſtendemus. Vbi adnotanda diligenter eſt pia Romanorum ſagacitas, qui vt viatores ſuæ mortalitatis admonerent, ſecùs vias ſua collocabant Sepulchra: (*a*) hinc formulæ illæ paſſim vſitatæ, ASPICE VIATOR, CAVE VIATOR &c. in Lapidibus notiſſimæ. Quamquam & alia accederet, eaque œconomica ratio, nè, ſi in meditullio agri Sepulchra collocarentur, fructus terræ impedirentur, adeòque detrimentum indè caperent viui, vt Plato (*b*) in ſuis legibus iuſſerat. Quod de fertilibus intellige agris; ſi infœcundi enim forent, in ipſorum etiam meditullio Sepulchra extruebantur, vt ex Siculo Flacco (*c*) habetur. Locum autem ſepulturæ deſignare ad ſolos pertinebat Pontifices, vt ex Tullio ſæpiùs nobis laudato, & ex Inſcriptionibus apparet; id quod nos tom. 2. Diſſert. de Sacerdot. oſtendemus.

Illud poſtremo loco curioſis indulgendum, vtrum ſcilicèt Gentibus, ſicut apud Chriſtianos moris eſt, Sepulchra in Templis fuerint. Qua in re negatiuæ parti adhærerem, ſi paucos admodùm caſus excipias: nuſquam enim id reperire licuit, præterquàm de vno, aut altero, at extrà Vrbem: de Pyrrhi enim dextero pollice ait Plinius, (*d*) *quem*

(*a*) *Varr. 5. de l. l.* (*b*) *De leg. l. 12.* (*c*) *De conſtit. Agr.* (*d*) *l. 7. c. 2.*

*quem cremari cum reliquo corpore non potuiſſe, tradunt, conditumque loculo in Templo*. De Græcis idem refert Arnobius. (*a*) Teſtatur inſuper in Medæa Euripides, Argiuos cadauera in Templis ſepelire conſueuiſſe, dùm Medæa Iaſoni promittit ſe filiorum corpora in Luco Iunonis Acrææ ſepulturam. Ex Plutarcho item in Ariſtide habemus Platæenſes Euchidam in Dianæ Euchiæ Fano tumulaſſe: pariterque Lycurgus, vt admonet in eius vita Plutarchus, Sepulchra Templis proxima ædificari voluit, vt aſſueſceret iuuentus mortem non timere. Illud ſolùm de Romanis comperio, in Deæ Libitinæ Templo, ſingula, quæ ad rem funeream pertinerent, aſſeruaſſe, vt alibi dicam. Inter Chriſtianos, à Conſtantini Magni temporibus tumulandi in Templis mos inuectus creditur; quem Gratianus, Valentinianus, & Carolus Magnus inhibuerunt, vt in noſtra Eccleſiaſtica Antiquitate dicemus.

Explorato Sepulchrorum loco, eorum cauſæ extrinſecæ inueſtigandæ ſunt: à quo nimirùm conderentur, & quibus. Condebantur autem ipſa, (de Fabris non loquor, de quibus alibi, ſed de Dominis Sepulchrorum) ſeù iubebantur, aut à morti proximis, imò & ſanis adhùc degentibus; aut ab hæredibus. De primis, præter Scriptores, teſtes

(*a*) *lib*. 6.

teſtes habemus ſepulchrales lapides, in quibus hæ obſeruantur notulæ, V. F. ſeù *viuus fecit*; vel V. F. C. ideſt *viuus faciendum curauit*: vel V.H.S.F.M. ideſt *viuus hoc ſibi fecit monumentum*. De hæredibus etiam, ex Inſcriptionibus res liquet, quas apud Kirchmannum (*a*) vide. Sepulchrorum extruendorum ſumptus ipſi quandoque teſtatores definire ſolebant, ſicut & ſtructuræ etiam modum: aliquoties id hæredum relinquebatur arbitrio, vt apud eumdem Kirchmannum pluribus demonſtratum Inſcriptionibus reperies.

Ij, quibus extruebantur Sepulchra, fuere quotquot Fato ſubeſſent, & mortis legibus forent obnoxij. Nulli enim hominum ſepulturæ honos denegabatur, quippè qui à natura mortalibus inſitus putatus eſt: vndè Quintilianus (*b*) ait: *neminem non mortalium fauere hominis ſepulturæ conuenit, quia hæc vna res eſt, cuius exemplum ad omnes pertineat*: & poſt paucula: *certè rerum natura, vt in generandis, alendiſque hominibus, quæ neceſſaria erant ex ſe ipſa proſpexit, ità cùm rursùs opus ſuum reſoluit, corpora noſtra quamprimùm reducere ad principia feſtinat*: pauciſque tandem interiectis: *nobis verò aduersùs exanimes genuit, non ſolùm miſerationem, ſed etiam religionem: indè ignotis quoque corporibus tranſeuntium viatorum collatitia ſepultura*. Et hac ſanè de cauſa naturalis prorsùs



(*a*) *l.3.c.12.* (*b*) *Declam.6.*

iuris eſſe corpora ſepulturæ committere, vulgò creditum eſt. Multi quinimò, nè ſepultura deſtituerentur, ſe viuos tumulandos curarunt; ſicut de Aſdrubale, Labeone, M. Antonio, & Labieno, non ſinè Authorum calculo refert Spondanus. (*a*)

Atque hinc laudabilis ille mos non pauperum modò, peregrinorumque corpora Sepulchro donandi, verùm etiam hoſtium ipſorum bello obeuntium. Non ſolùm enim Athenienſes ſepulturæ honore Medos inſignire voluerunt, ex Pauſania in Atticis; & Philippus Macedo Athenienſes ipſos ex Polybio; (*a*) vt alias prætermittam Nationes: ſed Romani ipſi religioſa hac pietate illuſtres fuere. Quid enim magis notum, quàm locus ille in media Vrbe, cui *Buſta Gallica* nomen, vbi oſſa Gallorum, qui Vrbem ipſam incenderant, recondita fuere? (*b*) Eandem humanitatem exercuit L. Cornelius in Hannonem Carthaginienſium Ducem eximium: (*c*) Idem & Cn: Pompeius Mithridati præſtitit: (*d*) Idem tandem, vt innumera prætercam exempla, effecit in Archelai corpore Antonius, vt teſtis eſt in eius vita Plutarchus.

Sed nihil profectò iſthæc forent, niſi & beſtias ipſas tumuli honore decoraſſent.

Equos

(*a*) *lib.* 1. *p.* 1. *c.* 13. (*b*) *lib.* 5. (*c*) *Varr.* 4. *de l. l.* (*d*) *Val. lib.* 5. *c.* 1. (*e*) *Dio l.* 37.

Equos enim (Alexandri Magni exemplo, qui Bucephalum ſuum exquiſitiſſimis Exequijs donauit ex Plutarcho) Auguſtus etiam ſepultura nobiles reddidit. (a) Hadrianus item Boriſtheni Equo monumentum ædificauit, & columnam erexit, inſcripto epigrammate, ex Xiphilino in eius vita. Idem factitauit Commodus Verus ex Capitolino. Muſæ tandem ſuæ Craſſus Sepulchrum cum Inſcriptione dicauit. Quem morem è Græcis crederem ad Romanos propagatum; apud illos enim Equi, qui in Olympicis Ludis victores fuerant, in Ceranico Athenis terra condebantur. (b) Simili honore affectos reperio & Canes; de Hadriano enim ait Spartianus; *Equos, & Canes ſic amauit, vt eis Sepulchra conſtitueret.* Quid quòd idem de Auibus effectum narret Statius? (c) referatque Plinius (d) Coruum, præcedente Tibicine, ab Æthiopum humeris ad Sepulchrum elatum. De Anſeris funere, Cornicis, & Galli vide Ælianum. (e) Piſces etiam ſepulturæ commiſſos apud eundem (f) reperies, qui de muræna Craſſi ità ait: *hanc ille mortuam fleuit, & honore ſepulturæ affecit: & cùm aliquando Domitius in hunc dixiſſet, ſtulte Craſſe murænam fleuiſti mortuam, Craſſus inqnit, ob beſtiæ mortem*

Z 2 *fleui,*

(a) *Plin. lib.8. c.42.* (b) *Aelian. l.12. c.40.* (c) *11. Sylu.* (d) *l.10. c.43.* (e) *l.6. c.7. & l.7. c.41. & l. 8. c. 4.* (f) *Ibidem.*

*fleui, tù verò nè quidem ob tres vxores, quas terræ mandaſti*. De ritu Ægyptiorum, qui Boues, Feles, Canes, Vrſos, Lupos, aliaſque beſtias ſepeliebant, vide Herodotum. (*a*)

Non negauerim tamen quoſdam fuiſſe Sepulchri honore denegatos. Erant hi hoſtes Patriæ, ſuſpendioſi, & qui ſe ipſos necaſſent. Primum patet exemplo Gracchorum apud Valerium, (*b*) item Lentuli, & Catilinæ ex Plutarcho. (*c*) Nec immunes fuere ab hac pœna Imperatores, ſicut ex Heliogabali in Cloacam proiecti, vt Lampridius; exq; Commodi, & Maximini vnco tractorum, vt Capitolinus, infeliciſſimis euentibus liquere poteſt. De ſecundis videatur Neratius I.C. (*d*) & Lipſius de Cruce. (*e*) De poſtremis audiatur Seruius (*f*) ità inquiens: *ſciendum quòd cautum fuerit in Pontificalibus libris, vt qui laqueo vitam finiſſet, inſepultus abijceretur*. Cuius pœnæ origo à Tarquinio Priſco fuit. Sed mitigarunt illam poſteriores leges, de ijs ſolùm intelligi curantes, qui alicuius flagitij conſcij è medio ſe ſuſtuliſſent; ſecùs verò ſi tędio vitæ id patraretur. Sed de his nos diſertiùs tom. 2. Diſſert. de Pœnis. Miſſos facio alios variarum Gentium ritus, qui vice ſepulturæ mortuos ſuos fruſtatim conciſos de-
uora-

(*a*) *l.2.* (*b*) *l.6. c.3.* (*c*) *In Anton.* (*d*) *In leg. Liberorum D. de ijs, qui not. infam.* (*e*) *l.2. c.15.* (*f*) *In 12. Aen.*

uorabant, vt in proprio ipſis ventre conditorium ſtruerent: ità de Scythis enarrat Lucianus in Toxari, & de Hiberniæ habitatoribus Strabo. (*a*) At Sidones caput excipiebant, quod inauratum aſſeruabant, tamquam omninò ſacrum: (*b*) idemque de Eſſedonibus refert Herodotus. (*c*) Hyrcani, & Caſpij, & Bactrij cadauera canibus proijciunt deuoranda. (*d*) Vulturibus verò Iberi. (*e*) Æthiopes in aquas immergebant. Colchi patibulo ſuſpendebant defunctos: quibus ineptijſnè, an immanitatibus dicam, non eſt immorandum; ſed videatur Lauorius, (*f*) & Kirchmannus. (*g*)

Quare ſatiùs erit ab aliarum Gentium feritate ad Romanorum erga Sepulchra pietatem, & religionem greſſum facere. Hæc verò tanta fuit, vt maior Templis non adhiberetur; quare illa religioſa, & ſancta ſuperiùs dixi. Erant inſuper Aſyli, & confugij loco, ex Plutarcho in Theſeo: imò & apud Sybaritas cùm ſeruus quidam ab hero ſuo cæſus, ad Templum confugiens nihil profeciſſet, ad Sepulchrum veniam meruit. (*h*) Hinc pecuniæ in Sepulchris aſſeruatæ, cuſtodiæ cauſa, ex Plutarcho in Pyrrho. Hinc etiam Sepulchrorum cuſtodia ſeruis com-

 miſſa,

(*a*) *l.4.* (*b*) *Zenob. centur.5.* (*c*) *l.4.* (*d*) *Strabo l.11.* (*e*) *Sil. Ital. lib.2. Punic.* (*f*) *De Fun. cap.21.* (*g*) *In App. Fun. c.21.* (*h*) *Ath. l.12. c.3.*

miſſa, vt alibi oſtenſurus ſum: hinc pariter Gryphium figuras Tumulis inſculpebant, vt vigili aſſeruandos cura eos eſſe innuerent. Quod verò addit Spondanus, (*a*) non licuiſſe in Sepulchra deſpuere, puto de ſolis Doliolis fuiſſe obſeruatum, vt infrà dicemus. Excipiebantur ſolùm ſepulturæ hoſtium, quæ ſacræ non erant; (*b*) licèt ſeruorum Sepulchra ſancta fuerint. (*c*)

Hæc verò Sepulchrorum ſanctitas tùm verè incipiebat, cùm glebam, ſeù terræ portionem in ipſa inijciebant; qua de re audiatur Cicero: (*d*) *nam priuſquam,* ait, *in os iniecta gleba eſt, locus ille, vbi crematum eſt corpus, nihil habet Religionis: iniecta gleba, & humatum eſt, & gleba vocatur, ac tùm denique multa religioſa iura complectitur.* Ritus verò glebam inijciendi ortum habuit ex illo altero, terram ſcilicèt ter plena manu iaciendi in cadauera inſepulta, & fortuitò oblata, quæque ſepelire non liceret; de quo tom.3. Diſſert. de Funer.

Poſt glebæ ergò iniectionem ſanctum erat Sepulchrum; illudue violare nefas, maximumque crimen; quod hæ pœnarum ſpecies ſequebantur, puta mors, relegatio, damnatio ad metalla, deportatio, pecunia, & manus amputatio, vt apud Iuriſtas paſſim, & nos tom. 2. Diſſert. de Pœnis. Violabantur autem

(*a*) *l.1.p.1.c.9.de Cœmet.* (*b*) *leg. Sepulchrum, D. de viol. Sep.* (*c*) *Vlp.leg.2.D.de Relig.* (*d*) *2.de leg.*

autem Sepulchra his potiſſimum de cauſis: ſcilicèt demolitione, habitatione doloſa, illatione illegitima, & alienatione. Demolitione quidem, ſi quis *de Sepulchro abſtulerit vel ſaxa, vel columnas, aliamque materiam fabricandi gratia*. (*a*) Habitatione, ſi quis in eo *dolo malo habitauerit, ædificiumuè aliud, quàm de Sepulchri cauſa factum ſit, habuerit*. (*b*) Illatione illegitima, *ſi quis contra voluntatem teſtatoris in hæreditarium Sepulchrum quamuis hæres, inferat*. (*c*) Alienatione tandem, *ſi quis res Religioni deſtinatas contigerit, & emere, & diſtrahere non dubitauerit*. (*d*)

Ad enarrata hùcuſque capita reducuntur contrectatio cadaueris, mutilatio, ſpoliatio, translatio. Profanari enim credebatur Sepulchrum, ſi corpus à quopiam contrectatum eſſet: quare in veteribus etiam monumentis reficiendis curabant, nè corpora contingerentur, ex Marciano I.C. Prætereà profanabatur ſi membrum aliquod cadaueris amputatum eſſet: quæ amputatio paſſim ab homicidis fiebat, qui interfecti naſum, auriculam, aliamque partem abſcindebant, eamque ſub axilla ferebant, ità occiſum credentes inualidum omninò reddi ad ſe vlciſcendum, vt apud Sophoclis Scholiaſtem legitur. Quare inter reliqua Magicæ diſciplinæ capita



(*a*) *leg. 4. C. de Sep. viol.* (*b*) *Vlp. leg. 3. D. de Sep. viol.* (*c*) *l. 3. D. de Sep. viol.* (*d*) *l. 22. D. de contr. empt.*

erat præfatæ mutilationis modus, vt apud Quintilianum, (*a*) & Apuleium (*b*) videre eſt. Spoliatio cadaueris erat, cùm quis res cum mortuo conditas clàm auferret. Quamuis enim lex duodecim Tabularum aurum vetauerit cum defunctis condi; non obtinuit tamen vim ſuam, quin multæ è contra in tumulos diuitiæ conijcerentur, vt ex Terentij, & Plauti Comędijs liquet. Hinc in Sepulchris notulæ iſtæ inſcriptæ: I. M. I. ST. ABSC. hoc eſt: *In Memoria iſta ſunt bona abſcondita*; vel IN.HC. MM. S.P.SN. FN. ideſt: *In hoc Monumento ſunt pecuniæ ſine fine*, vt Manutius interpretatur. Translatione tandem cadaueris Sepulchrum violabatur; perpetuæ ſiquidem Sepulturæ tradita, nequibant aliò transferri ex Marçiano: (*c*) hinc in Tumulis paſſim inſcriptum, PERPETVÆ SECVRITATI, apud Velſerum; vndè domos æternas dici conſueuiſſe Sepulchra ſupra indicauimus. Agnita tamen cauſa transferri corpora poterant, vt ob fluuij incurſum, aut ruinæ metum. (*d*) Huiuſmodi autem cognitio ad Pontifices pertinebat; poſteà verò quàm Pontificatum Maximum ſibi Imperatores adiunxerunt, hanc etiam facultatem ſibi aſciuere, vt tom. 2. Diſſert. de Sacerd. & Diſſert. de Magiſtr. dicam. Atque hæc de tempora-

(*a*) *Declam.* 15. (*b*) *l.* 3. *Magic. Officin.* (*c*) *leg.* 39. *D. de Relig.* (*d*) *leg.* 1. *C. eodem.*

poranea tumulatione intelligi nolim; quæ enim ad tempus alicui loco commendabantur reliquiæ, poterant abſque licentia aliò transferri, quicquid in oppoſitum adducat Kirchmannus: (*a*) ſi namque ea licentia opus fuiſſet, iam nullum foret temporaneam inter, perpetuamque ſepulturam diſcrimen: ſupplex verò hac de re libellus Seuero Principi oblatus, vel quia vnicus, vel quòd ex adulatione conceptus, nihil profectò in fauorem Kirchmanni euincit. Vtut ſit, in ea reliquiarum translatione multos interceſſiſſe ritus, ſacrificia, & preces, fuiſſeque à vectigalibus immanes; vt vectigalia pro ijs exigere, ſummæ fuerit auaritiæ index, locumque prouerbio dederit, (*b*) alibi commodiùs demonſtrabo; vt & alia multa in hanc rem opportuna; cùm purè legalia è Iureconſultis peti valeant.

SE-

(*a*) *lib.3. c.25.* (*b*) *Ariſt. 2. Rhet.*

# SECTIO SECVNDA.

## *De Sepulchris in particulari.*

POſt vectigatas, quantum Sepulchrorum obſcuritas nobis permiſit, tùm intrinſecis, tùm extrinſecis ipſis Sepulchri, particularis quædam eorumdem deſignatio, ſicut in Domibus, ac Templis præſtitimus, tradenda eſt, breuis tamen: cui & vnius, aut alterius delineationem adijciemus, vt reliquorum modulus animo concipi queat. Extrà Portas Vrbis frequentiora fuiſſe Sepulchra, iam ſupra dictum eſt: nos tamen; quæ intrà Vrbem erant, aut Vrbi proximiora, tamquam è re noſtra magis, perquiremus.

Vt ergò Regiones ſingulas, ſicut aliàs pręſtitimus, curſorio calamo hic luſtremus, ecce in prima Regione non pauca extitiſſe Sepulchra, præter Tullium, (*a*) Pyrrhus Ligorius, cuius æuo rudera adhùc extabant, teſtatur. Erat hìc Colatini Monumentum; item Seruiliorum, & Metellorum: Cæciliæ cumprimis Craſſi vxoris, Metellique Cretici filiæ, quod hodièque à Bouis Capite ibi inſculpto, *Capo di Boue*, vulgò appellatur. Mutarunt illud in Arcem, cuius adhùc recinctus perdurat, Romani, cùm Factiones vbique in Vrbe

(*a*) 1. *Tuſc.*

Vrbe graſſarentur. Ibidem erat Q. Cæcilij Tumulus, in quo & Pomponium Atticum eiuſdem nepotem ſepultum aſſerit in eius vita Cornelius Nepos. Hìc etiam fuit Baſilij Sepulchrum, vbi latrocinia patrari ſolita ait in Miloniana Aſconius. Extrà Portam Capenam Horatiæ Monumentum, ſororis illorum Horatiorum, qui cum Curiarijs certarunt, ex Liuio. Horatiorum verò Sepulchra malè ibidem à Panuinio collocantur, cùm ex eodem Liuio in Albano potiùs fuerint Territorio, vbi & prælium commiſſum fuit. Hìc tandem Theſſali medici Memoria. Nullum in ſecunda Regione adinuenire Sepulchrum licuit. In tertia erant *Buſta Gallica* Liuio (*a*) appellata, vbi ſcilicèt Gallis in Romæ obſidione cæſis, Tumulum Romana pietas excitauit. Reponuntur ipſa vulgò ad Palatini radices contra Piorum Hortos, vbi D. Andreæ Ædes hodiè extat, quæ, corrupto forsàn vocabulo, *in Portugallo*, pro, *in Buſta Gallica*, nuncupatur. In hac eadem Regione erat Septizonium, quod Sepulchrum creditum eſt, de quo paulò poſt ſermo redibit. Quarta Regio Sepulchris caruìt, quod intrà Vrbem fuerit: de publicis loquor, priuata enim quæ domi ſuæ vnuſquiſque conſtituebat, rimari non lubet, nec vacat, nec ſi vacaret, eorum notitia haberi poſſet.

(*a*) *lib.2. dec.3.*

poſſet. In quinta Regione, ſeù potiùs poſt eam, extrà Eſquilinam Portam, inque Eſquilino Campo, erant Puticuli, vbi pauperes tumulari ſolitos ſupra dictum eſt; ibidemque Vſtrinæ Publicæ, vbi corpora cremabantur, de quibus alibi differemus. In ſexta Regione Campus erat Sceleratus propè Portam Collinam, cum ſubterraneo Antro, in quo Virgines Veſtales inceſtus crimine infames, viuæ adhùc tumulari ſolebant, ex Feſto. An verò intrà, vel extrà Salariam Portam is Campus extiterit, digladiantur inter ſeſe Antiquarij: at intrà Vrbem fuiſſe clariſſimè Feſtus ipſe indicat inquiens: *nec tamen, licèt nocentes,* (de Veſtalibus loquitur) *extrà Vrbem obruebantur, ſed in Campo proximè Portam Collinam &c.* clariùs verò Halicarnaſſeus (*a*) de iiſdem ait: *vſque ad Collinam Portam Veſtales, intrà muros, in monumento ad id parato deponuntur*: Plutarchus tandem in Numa inquit: *quæ virginitatem polluerit viua iuxtà Portam defoditur, vbi eſt tumulus intrà Vrbem.* In Salaria Via monumentum vnius è comitibus Herculis. (*b*) In ſeptima Regione nullum aliud reperio Sepulchrum, quam C. Poblicij ſub Capitolino, Macellum Coruorum versùs, cuius rudera cum Inſcriptione eo loci apparent, ex qua conſtat publicum eum locum, honoris cauſa, Poblicio traditum, vel extrà

mœnia,

(*a*) *lib. 2.* (*b*) *Suet. in Veſpaſ.*

mœnia, vt ſuſpicatur Nardinus, vel etiam intrà; quod eximijs quibuſdam viris concedi ſolitum obſeruauimus: quare ineptè quidem in ſuis Dialogis de eius Sepulchri veritate dubitauit Auguſtinus. Hoc propè forsàn fuit Gentis Claudiæ Sepulchrum, quod intrà Vrbem, honoris cauſa, eidem Genti tributum diximus. In octaua Regione ad Veliam in Palatino erat Publicolæ Sepulchrum, cuius ſupra meminimus. Propè Cloacam Maximam erant Doliola, *vbi non licet deſpuere:* Varro loquitur, *eorum duæ traditæ ſunt hiſtoriæ, quòd alij eſſe aiunt oſſa cadauerum; alij Numæ Pompilij religioſa quædam poſt mortem eius infoſſa,* vt nobis alibi erit ſermo. Accæ Laurentiæ Sepulchrum *in Velabro, quà in Nouam Viam exitur,* vt ait Varro, (a) vbi Accæ Simulachrum, propè quod Laurentina Feſta peragi ſolita, aliàs tradam. Tarpeia Virgo in Tarpeia Rupe, ab ea ſic appellata, Sepulchrum obtinuit, ſi Plutarcho in Romulo fides.

Sed verò Regio Tumulis præ omnibus ditiſſima fuit Nona, ob Martium Campum, in quo inſigniores quoſque tumulari diximus. Ergò in Campo Martio Auguſtorum cumprimis erat Mauſoleum, cuius peculiarem deſcriptionem infrà traditurus ſum. In huiuſce Sepulchri Nemore Libertorum Auguſti Sepulchra; Vlpij præſertim Martialis inter

(a) *lib.4. de l.l.*

inter ruinas nuper repertum, ſicut teſtatur Fuluius. In eodem Campo erat Buſtum, in quo Auguſti corpus combuſtum fuit: eius ſitus ſic deſcribitur à Strabone: *in medio autem Campi, Buſti eius ambitus ex albo lapide ferreis in orbem cancellis ſeptus, intùs populis conſitus*; præciſus autem Buſti locus creditur Nardino eo loci extitiſſe, vbi nunc Sancti Auguſtini Ædes. In eodem Campo Iuliæ Tumulus: item Syllæ Felicis, Hirtij, & Panſæ Coſs: Agrippæ, Druſi, & Britannici: Domitiorum verò Sepulchrum in Colle Hortulorum propè Portam *del Populo*, vbi & Nero tumulatus fuit ex Suetonio. Sed quid plura commemorem? cùm Strabo Sepulchris refertiſſimum eum Campum afferat, inquiens: *eapropter cùm locum iſtum religioſiſſimum eſſe cogitarent, clariſſimorum virorum, ac fæminarum Monumenta in eo conſtruxerunt*. Quem tamen Strabonis locum non de omnibus promiſcuè, & è plebe hominibus intelligi velim, ſed de ſolis Magnatibus, qui non ſinè Senatus decreto inibi, honoris cauſa, tumulabantur: vndè Appianus (*a*) de Sylla ait: *tranſtulerunt in Campum Martium, vbi ſolos Reges ſepelire mos eſt*. Hinc Iuliæ Pompei vxoris, Cæſariſque filiæ eo in Campo tumulationi ſeſe Domitius oppoſuit; (*b*) Marcique Oppij Ædilis oſſa aliò ex Senatus decreto translata fue-

(*a*) 1. *de Bell. Ciu.* (*b*) *Dio l.39.*

fuere. (*a*) In decima Regione ſolum Cinciorum Sepulchrum apud Antiquarios reperio, in Palatini loco, qui, ***Statuæ Ciniciæ***, Feſto dicitur; item Septizonium Seueri, de quo infrà erit mentio. In vndecima Regione in extima Circi ora Sepulchra olim extiterant Tribunorum militarium, qui in Bello Volſcorum obierant, ex Feſto. In duodecima Septizonium Vetus collocatur à Panuinio; ſed veriùs Seueri Sepulchrum in Septizonij ſpeciem extructum creditur Nardino: quam controuerſiam infrà examinabimus. In tertiadecima erat Auentini Albæ Regis priſcum Monumentum ſuper Auentino colle ex Varrone; (*b*) licèt Sextus Aurelius Victor de Romanorum Origine differens, ad eius montis radices illud conſtituerit. In eodem Colle Titi Tatij tumulus in loco, qui, à Laurorum copia, *Lauretus*, dicitur Varroni. Caij tandem Cæſtij pyramidale Sepulchrum in Campo Teſtaceo, vt mox ſubnectam. Poſtremam Vrbis Regionem decorauit Numæ Sepulchrum in Ianiculo colle; (*c*) teſtaturque ex Caſſio Emina Plinius(*d*) repertam ibidem *Arcam, in qua Numa; in eadem libros eius repertos*; qua in re varia Nardini dubia, more ſuo, orta ſunt, quæ apud ipſum (*e*) vide. In Ianiculo etiam Ludiani Sepulchrum: item

Statij

(*a*) *Idem l.48.* (*b*) *4. de l.l.* (*c*) *Hal:c.l.2.* (*d*) *l.13. c.13.* (*e*) *l.7. c.11.*

Statij Cæcilij Poetæ. Hadriani Sepulchrum, quod in Vaticano Campo ſitum eſt, mox deſcribemus. Ab eo non procùl erat Aurelij Imperatoris Tumulus. Scipionis Africani Monumentum creditum vulgò eſt ad Ædem Sanctæ Mariæ Tranſpontinæ collocatum, vbi ingens Pyramis alteri Cæſtij ſimilis; è cuius extimis marmoribus Donus Primus Pontifex D. Petri Atrium ſtrauit, quicquid cauillis ſuis aliter Nardinus ſuadeat. In Vaticano etiam Honorij Sepulchrum, eiuſque coniugis Mariæ. Equi tandem Lucij Veri, non ſinè inſaniæ nota, eodem in Campo tumulati. Atque hæc ſunt, quæ de nonnullis Sepulchrorum locis dignoſcere licuit, multis alijs prætermiſſis, præſertim quæ extrà Vias Appiam, Flaminiam, aliaſque inſigniores extaſſe diximus; cùm noſtrum ſit interiorem Vrbis Antiquitatem perluſtrare.

Sed age iam poſtremo loco inſigniora quædam priſca Monumenta rudi calamo adumbremus. Et primò omnium Hadriani Tumulum, quem paulò antè commemorauimus. Extructus fuit ab Hadriano Imperatore ex Auguſti æmulatione, in Vaticano Campo ad Tyberis ripam. Eius forma erat, è parte inferiori, quadrata; deſuper verò rotundè, adinſtar Turris, aſſurgebat, vt hodièque videre eſt. Tegebatur vndique candidiſſimis Parij marmoris cruſtis; in ſummitate

verò

verò innumera emicabant quà virorum, quà equorum, quà curruum Simulachra, (*a*) quę à Græcis, Gothicæ inuaſionis tempore, in fragmenta comminuta, in Gothos ipſos iacta fuere. A Gothis ea Moles pluries capta, à Rauennæ poſteà Exarchis, Arcis loco, poſſidebatur. Donec Creſcentius Romanus Ciuis in ampliorem Arcis formam eam redegit; & Bonifacius Nonus muniuit; tandemque Vrbanus Octauus non ſinè magna auri profuſione validiorem reddidit.

Auguſti Mauſoleum, vndè Hadriani Molem exemplar ſumpſiſſe diximus, in Martio erat Campo, ad alteram Tyberis ripam, cuius cernuntur adhùc rudera reticulati operis, circularisque formæ, tùm propè S. Rocchi Eccleſiam, tùm in Benedicti Florauantij Ædibus. A Marliano, cuius æuo minorem paſſum fuerat deformationem, ità deſcribitur: *Extat adhùc vbi vulgò Auguſta dicitur, iuxtà S. Rocchi Eccleſiam interior circumferentia, reticulato opere: olim verò tres circumferentias fuiſſe, veſtigia ſatis oſtendunt, inuicem ità diſtantes, vt in plures partes interſecarentur, pluresque efficerent loculos, quo quiſque ſeorſim à cæteris ſepeliretur.* E tribus his circumferentijs, ea, quæ imiorem obtinebat locum, amplior erat, ſupra quam ſecunda anguſtior aſſurgebat, tertia tandem omnium erat anguſtiſſima: vt ità



(*a*) *Procop. 1, Bell. Goth.*

tria efformarentur plana populis conſita; vt indè aſſeruere valuerit Suetonius: *quorum omnium præclariſſimum eſt Mauſoleum Agger ad amnem ſupra ſublimem albi lapidis fornicem congeſtus, & ad verticem vſque ſemper virentibus arboribus coopertus: in faſtigio ſtatua Auguſti, ſub Aggere loculi eius, & cognatorum, ac familiarium, à tergo lucus magnus Ambulationes habens admirabiles*. Populos haſce Mauſoleum inter, & Populi Portam, quæ hinc nomen deſumpſiſſe exiſtimatur, Nardinus rectè collocauit. Eiuſdem Mauſolei Porta ad Campum Martium vergebat, ſicut aſſerit ex ruderibus ſui æui Ligorius. Bini antè eam Obeliſci, pedum LXXX. quorum vnus antè Eccleſiam Sanctæ Mariæ Maioris Sixtus Quintus erexit, alter poſt Sancti Rocchi Ædem iacere creditur.

Cæſtij Sepulchrum integrum adhùc perſeuerat Portæ Sancti Pauli coniunctum, Pyramidale è quadrato marmore aſſurgens. Extrà Vrbem fuiſſe, Diſſert. 3. dictum eſt. Eius altitudinem, latitudinemque, vt & picturarum, quæ in interiori eius cameratione repertæ ſunt, explicationem, Cęſtij denique conditionem, atque officium, aliaque ad hanc rem, in erudita Diſſertatione Octauij Falconerij, quæ Nardini libris inſeri ſolet, reperies.

Quare Seueri Septizonium, cuius ſupra plu-

pluries meminimus,reliquum eſt, vt explicemus. Septizonij vox ſatis indicat molem quamdam fuiſſe ſeptem ſolarijs, ſeù planis, ceù totidem zonis quaquauersùm circumdatam, diſtinctamque; quæ plana ità locarentur, vt vnum ſupra alterum foret; quatenùs alter eorum ordo,atq; contignatio, alteri ordini, ſuper columnis immineret, (vt de Mauſoleo Auguſti explicauimus) at ſeptuplex. Tria apud priſcos Scriptores reperire eſt Septizonia, vnum vetus, cuius meminit Suetonius in Tito: alterum Seueri Imperatoris apud Spartianum: tertium verò eiuſdem Seueri, *ſpecie Septizonij extructum*, vt ait in Geta Spartianus ipſe. Ex his tribus Septizonijs poſtremum dumtaxàt verè Sepulchrum fuiſſe opinatur acutè Nardinus, quòd illud *ſpecie Septizonij extructum* dicat Spartianus, vt ità Septizonium reuerà non foret, nec ſeptuplici donatum ordine; ſicut Septizonium erat vetus Suetonio memoratum: duo verò priora non Tumulos fuiſſe cenſet, ſed Xyſtos quoſdam, nos dicimus, *Logge*, aut *Beluedere*: quòd ex Spartiano ipſo colligit Nardinus, etenim inquit ille: *Cùm Septizonium faceret*, (Seuerus) *nihil aliud cogitauit, quàm vt ex Africa venientibus ſuum opus occurreret*: vbi nulla Sepulchri, ſed magnifici cuiuſdam operis, mentio. Nos verò controuerſiam hanc curioſis dirimendam vltrò

concedimus. Illud è re noſtra potiùs animaduerterem, Sepulchrum Seueri, *ſpecie Septizonij extructum*, in Via Appia fuiſſe ad Antonianas Thermas, vt idem Spartianus teſtatur: Septizonium verò Seueri alterum, contra D. Gregorij Eccleſiam extaſſe, ex ijs, quæ extant ibi, ruderibus cerni poteſt: Septizonium tandem vetus in Eſquilijs vulgò locatur ſupra Sanctæ Luciæ in Silice Ædem, quam & *in Orthea* agrominatam reperimus; quæ Græca vox idem profectò ſonat, ac apud nos *Logge*, aut *Ringhiere*; quæque appellatio certè Nardini coniecturam rectè confirmat. Vtrum autem vetus ſolùm Septizonium ſeptuplici inſignitum eſſet ordine, ſicut ſuſpicatur ex Marliano Nardinus, an etiam Septizonium Seueri ijſdem ordinibus gauderet, vt vulgò creditum eſt, non audeo determinare. Illud dumtaxàt ex Philandro (*a*) adnotarem, tàm ingentem ſublimitatem minimè cum inferiori, quod extat, plano cohærere, aut compati. Sed in his haùd diutiùs immorandum, quòd hæ Septizoniorum ſpecies ad Sepulchra non ſpectent, deque ijs alibi futurus ſit ſermo.



(*a*) *In Vitr. l. 5. c. 9.*

# SECTIO VLTIMA.

## *De Sepulchralibus Lucernis perpetuò ardentibus*.

CVM dictum à nobis ſuperiùs ſit, inter alia Sepulchrorum ornamenta fuiſſe Lucernas; hinc operæ pretium erit, vt de iſtis etiam nonnihil attingamus potiùs,quàm differamus: eò vel maximè, quòd ipſæ ad noſtros vſque dies arſiſſe compertæ, non leuem accenderint in Lycæis curioſitatem: cui vt ſatisfacerem, illud à me præſtandum conſtitui, ex vberi ſcilicèt Scriptorum, Fortunij præſertim Liceti, viridario, paucos floſculos colligere, quibus Sepulchra noſtra, priſco ſanè more, ceù tot corollis exornem.

Lucernarum ergò Sepulchralium materia erat, aut è terra, aut è metallo; ſed frequentiores certè fictiles: auream memorat Pauſanias: argenteam verò D. Auguſtinus: (*a*) æneam tandem in Batauicæ Arcis ruinis inuentam deſcribit Petrus Scriuerius: Lapideam etiam è Lunenſi marmore, Benauidij IC. Patauini Muſeum aſſeruat: Ligneamque indicare videtur Tullius, (*b*) dùm *Lychnum ligneolum* nominat: quamuis dubitent



(*a*) *Epiſt*.164. (*b*) *l*.3.*epiſt*.7.

eruditi, nùm verè totam ligneam intellexerit ipſe lucernam, an ligneam eius thecam, vel candelabrum, lucernariumque. Vtut verò ſe habeat, infrequentes erant poſtremæ eiuſcemodi materiæ; ſicut primæ frequentiores.

Lucernarum forma multiplex, variaque vtique fuit pro artificum varia indole, & arte: vt mirari equidem ſubeat, quanta cùm ingenij luxurie luſerint priſcorum hominum ingenia in ſuis diuerſimodè lucernis conformandis. Erant vtplurimùm rotundæ, aut paululùm oblongæ. Nobiliores verò nullam non exprimebant figuram, quà auium, quà ferarum, quà piſcium, quà etiam hominum; vt apud Caſalium, & Licetum, fuſiùs verò in Muſeis, videre eſt. Singulæ verò hæ figuræ ſuis non vacabant ſignificationibus, alluſionibuſque, emblematum, Hieroglyphicorumque rationem imitantes; quorum explicationes, interpretationeſque apud eumdem Licetum *(a)* habes ad ſatietatem vſque, at non ſinè eruditionis lautitie.

Magnitudinem Lucernarum quod attinet, exiſtimat falsò Cardanus *(b)* ingentis ipſas molis fuiſſe, exemplo, vt idem cenſet, eius, quæ in Mineruæ Æde Athenis erat. Sed notat rectè Licetus parùm diuerſas à noſtris, quæ quotidiano vſui ſunt, priſcorum lucer-

*(a) lib.6. per totum. (b) 1. de Subtilit.*

lucernas extitiſſe; & meritò ſanè: ità enim ſuadent Neſidea, Olybiana, Piſana, aliæque, de quibus mox dicemus.

Sed Sepulchrales Lucernas in generali dumtaxàt hùcuſque attigimus. Vt autem propiùs ad rem accedamus, de Lucernis perpetuò ardentibus diſſerendum nobis eſt. Qua in re duo conficienda ſunt: primò earum ſtabilienda eſt exiſtentia; cùm à pleriſque aniles inter fabellas, & commenta recenſeantur: ſecundò verò probabilior eius perpetui incendij excogitanda eſt ratio.

Vt autem à primo iſtorum exordium ſit, occurrunt in præliminari priſca, eaque indubitatæ fidei monumenta idipſum teſtantia. Pauſanias enim cumprimis in Atticis aureæ meminit Lucernæ, in quam òleum infuſum ad integrum annum duraret. Non abſimilem, imò & diuturnioris durationis, commemorat in libris de Oraculorum defectu Plutarchus, in Iouis Ammonis Templo ardentem. Eiuſmodi etiam fuit, quæ in Fano Veneris micabat; Auguſtino, *(a)* à nullo tempeſtatum, imbriſque impetu extinguibilis aſſerta. Eiuſdem farinæ fuit Veſtæ ignis. Hùc etiam ſpectat Lucerna Peionis apud Pauſaniam in Bæoticis; Prytanæi apud Gyraldum: *(b)* Munichiæ apud Strabonem, *(c)*



(a) *De Ciuit. lib. 21. cap. 6.* (b) *Synt. 4.* (c) *lib. 9.*

Vulcani apud Poetam Thebæum; (*a*) Proſerpinæ in Terento ſuperiùs nobis explicato, Pyrethiorum apud Rhodiginum; (*b*) Myceerini Ægyptiorum Regis apud Herodotum in Euterpe: & ſexcentæ id genus aliæ inextinguibili igne oppidò præditæ.

Verùmenimuerò, quoniam Scriptorum hac de re nonnullis ſuſpecta viſa eſt fides, ocularis tandem patrum noſtrorum in viuis adhùc degentium inſpectio dubietatem omnem eliminabit. Cui enim non innoteſcat Lucerna illa, quæ Paulo Tertio P. M. regnante reperta eſt Romæ in Via Appia, è Regione Conditorij M. Tullij? cui hæc Inſcriptio, TVLLIOLÆ FILIÆ MEÆ. De hac autem Lucerna retulere foſſores ardentem fuiſſe repertam, ſed admiſſo aere protinùs extinctam, ſicut teſtatur Guido Pancirolus in ſuo Rerum Memorabilium deperditarum libro; cui & ſubſcribit Henricus Salmuth in ad eundem Notis, necnon Hermolaus Barbarus, ac Franciſcus Maturantius, alijque. Similes huic fuere Lucernæ Ferentillæ in Agro Viterbienſi repertæ, Ruſcellio atteſtante. Alia fuit, quæ in Agro Patauino iuxtà Ateſtem, anno M. D. noſtræ ſalutis, inuenta fuit intrà fictilem vrnam ardens inter duas ampullas, cuius Author creditur Olibius. Eius meminere Bernardinus

Scar-

(*a*) *In Helena Raptu.* (*b*) *l.7.c.5.*

Scardeonius de Antiquitatibus Patauinis, (*a*) Grutherus, Hermolaus Barbarus (*b*) in ſuis Corollarijs, (*c*)Geſnerus,Citeſius in ſua Aſtinente Conſolentanea, Petrus Appianus in Inſcriptionibus, Porta in ſua Magia, (*d*) Delrius in Magicis, (*e*) Ruſcellius, Rubeus, Eritius,alijque. Non minus admirabilis fuit Lucerna altera anno M.D.L. reperta in Neſide Inſula in Neapolitano Cratere ſita, quæ rupta,illicò extincta eſt, ſi fides præſtanda ſit eximio rerum naturalium indagatori Ioanni Baptiſtæ Portæ (*f*) Neapolitanorum decori. Alterius etiam meminit ſuo tempore in Monte Quirinali effoſſæ Iacobus Mancinus in epiſtola ad Licetum; quam effoſſores teſtati ſunt à ſe ardentem adhùc compertam fuiſſe: cuius lumen à ſemetipſo viſum ait Vuolfangus Lazius. (*g*) Idem Mancinus aliam etiam commemorat Lucernam Piſanam in ruinis maioris Eccleſiæ adinuentam calentem valdè, bitumineq; refertam, proùt Presbyteri, Canonicique eius Eccleſiæ faſſi ſunt. Bononiæ pariter plures ardentes Lucernas effoſſas fuiſſe teſtantur Porta, (*h*) Iulius Iacobonius in Appendice de priſca Cæſiorum Gente, & Hieronymus Ruſcellius de illuſtrium Virorum Stem matibus. Sed omnium,

(*a*) *l.1. claſs.3. c.vlt.* (*b*) *l.5. c.11.* (*c*) *l. de Lunar.* (*d*) *l.3. c.18.* (*e*) *l.1. c.5. q.1.* (*f*) *Mag.nat. lib. 1. c.vlt.* (*g*) *l.2. c.37.* (*h*) *l.12. c.vlt.*

omnium, quotquot vulgò circumferuntur, celeberrima fuit Pallantis Lucerna, anno M.CCCC.I. ab agricola quodam non longè ab Vrbe inuenta in Sepulchro lapideo, in quo proceræ ſtaturæ Vir, qui è lancea, pectoriſque vulnere, Pallans Arcas creditus fuit. Lucerna hæc nec aquæ iniectione, nec flatu extingui potuit; ſed in fundo perforata, ſtatim extincta eſt. Eius meminit Martinus in Chronicis, (*a*) Ioannes Boccacius in Genealogia Deorum, Philippus Bergomenſis in Chronico Mundi vniuerſali, & Volaterranus.

Hæc omnia ſatis, ſuperque, niſi fallor, Lucernarum perpetuò ardentium exiſtentiam euincunt, niſi quis mala fide, affectoque præiudicijs animo experimenta hæc inficiari maluerit; ſicut efficit Paulus Areſius in Opere ſuo ſacrorum Emblematum, qui neruis omnibus hæc ipſa demoliri curauit, Pallantis præſertim, atque Tulliolæ: tùm ex Pallantei Sepulchri Inſcriptione, quæ minimè videtur illius æui barbariem ſapere; tùm quòd per ea tempora concremari corpora moris eſſet; tùm quia diuitiarum penuria huiuſce inconſumptilis olei minimè ferret impenſas: tùm tandem, quòd teſtes pro huiuſmodi Lucernis afferri ſoliti, ex auditu dumtaxàt ſint, non item ex viſu. Quas, iiſque

(*a*) *lib.12. cap.67.*

que affines Areſij dubitationes, apud Licetum (*a*) eruditè, ingenioſèque proſtratas vide. Nobis intereà illud ratum omninò ſit, plures adeſſe oculares teſtes, qui Lucernarum perpetuò ardentium exiſtentiam conteſtati ſint: Beltramus imprimis Eques, Cardinalis Eſtenſis nobili ſeruitio addictus, qui ſub Paulo Tertio Tulliolæ Sepulchri inuentioni adfuit: cui adde eruditum Virum Ioannem Baptiſtam Caſalium Romanum, qui in ſuis veteribus Chriſtianorum Ritibus (*b*) ſe teſtem de viſu fatetur: eiuſdemque cenſus fuit Frater Leander Albertus in ſua Italiæ deſcriptione, vbi Ioannem etiam Garzonium in teſtem aduocat; vt alios plures miſſos faciam irrefragabilis fidei Viros. Quare huiuſcemodi Lucernarum realitas pro incomperta omninò habenda eſt.

Alterum, quod ſubindicauimus punctum, quî ſcilicèt hoc Lucernarum genus confici valuerit, fateor non rem parui eſſe momenti, nec adeò facilè aſſequibilem: circa eas enim inextinguibiles flammas plura caligarunt ingenia, earumq; fumus haùd vnius intellectus ſplendorem obfuſcauit. Cùm autem res non philologica, verùm philoſophica omninò ſit, nobis ſatiùs erit varias hac de re opiniones referre, iudiciumque ingenioſo Lectori committere. Ergò ingeniorum

(*a*) *Toto lib. 5.* (*b*) *cap. 32.*

rum Phœnix Auguſtinus credidit Dæmonum opera tamdiù eas Lucernas arſiſſe. Simon Maiolus Vulturarienſis Epiſcopus perẽnem illum ardorem Diuino miraculo attribuit. Ioannes Baptiſta Porta ad vacui fugam, vel penetrationis periculum, quibus euitandis tàm enixè natura ſatagit, confugium tentauit. Franciſcus Citeſius ad ellychnium ex amianto incombuſtibili lapide, oleumque è metallis, aut ex amianto ipſo eductum, recurrit: cui annuens Vuolfangus Lazius, auri etiam oleum, pinguedinemque ſubnectit: Andreas verò Libauius pulueres inſuper, ramentaque Gagatis lapidis addit, ſupra quæ deſtillans aquæ gutta, vel vapor, tàm diuturnam flammam excitarit. Plutarchus ad ambientis aeris frigiditatem, humiditatemque ſe recepit, quibus ignis vis, qua oleum conſumere ſolet, retunderetur. Quas opiniones, ſeù hipotheſes Licetus integro ſecundo libro lacertosè quidem confutat, ſuam poſteà adijciens, quam vtinam pari neruo ipſe confirmaſſet. Supponit enim haùd oleum eſſe, vt vulgò aſſeritur, ignis pabulum, ſed flammæ hoc ſolùm prodeſſe, ſcilicèt, vt vinculi, compediſque inſtar, ignem retardet, nè in ſuam auolet ſphæram: Ariſtotelis ſcilicèt ſomnio præiudicatus, ignis ſphæram ſupra aerem conſtituentis, quò ignis ipſe perniciſſimè ferri enitatur. Quare il-

re illud tandem concludit, oleum quoddam ex asbeſto, & amianto, ſimilique materia, confici poſſe, eam ſeruans cum igne proportionem, vt nec ab eo vinci, nec vincere illum viciſſim valeat: quapropter perpetuo nexu, ſocietateque æterna cum ſuo oleo ignis inextinctus aſſeruandus foret. Quod ingenioſum Liceti placitum Areſius laudato expugnat loco; ſuam & ipſe ſententiam (ſi vera foret earum Lucernarum exiſtentia) exponens; quatenùs per canales quoſdam, ſubterranei ſpecus bitumina in Lucernam confluentia, perpetuum ignis pabulum perennarint. Quod Areſij figmentum à Liceto ipſo confoſſum etiam fuit.

In hac ergò contentionum, & iurgiorum plena diſputatione, duo ſunt, quæ mihi præ reliquis arrident. Aut enim perpetuus hic ardor conceditur, aut omninò negatur; ſi primum; tùm dici poterit, mechanicum artificium in hoc conſtitiſſe, vt perpetua quadam circulatione, flammulæ fumus ſursùm elatus, iterùm in oleum addenſaretur; atque ità replicato, iteratoque circulo ignis perpetuaretur; proùt in alembico, & quotidiè in Elementis videre eſt, cùm aqua in vapores ſoluitur; hi iterùm ſursùm in aquas agglomerantur, atque ità deinceps. Si verò lubeat negare hos perpetuos ignes, dici non omninò ineptè poſſe crediderim, flammulas,

quæ

quæ in Sepulchrorum effoſſione apparuere, non inibi arſiſſe ſemper, ſed tùm primùm, ob aeris irruptionem, erupiſſe: quatenùs è ſuperſtite olei vnctuoſitate, aeris vi, ignicu-li in oleo ſopiti, extricari, atque in liberta-tem educi potuerint, vndè momentanea ap-paruerit flamma citò euaneſcens; haùd pro-fectò abſimilis flammulis illis, quas in recèns iugulatorum frontibus ipſe pluries vidi, è ſudoris oleoſitate erumpentes. Quòd ſi his nè quidem acquieueris, expectes precor, quę in meis Philoſophicis Progimnaſmatis, par-tim mente conceptis, ſchedis partim conſi-gnatis, ſi Deus dederit, traditurus ſum, vbi magnetem quemdam indicabo, cuius vi aeris nitrum combuſtioni idoneũ attrahi queat.

## *Syllabus Authorum.*

MIrum ſemper mihi viſum eſt, quòd Se-pulchrales inter Cupreſſus tot peruoli-tarint ingeniorum Aquilæ; inque tumulo-rum oris tot Cycni, affabris quibuſdam mo-dulis, triſtes nænias cecinerint: dicam cla-riùs, quòd tot eximij Authores de Sepul-chris ſcriptitarint. Vt ſtupore certè non va-cet, pereruditorum hominum animas è Mo-numentis, Mortis ſede, vitam quiuiſſe adi-piſci; diteſque ſapientiæ theſauros in exca-uatis hiſce ſcrobibus valuiſſe effodi; tantam-que è cineribus, oſſiumque ariditate exoriri

fęcun-

fęcunditatem potuiſſe. Niſi dicere mauis, nouum minimè eſſe, è cineribus Phœnices oriri: aut cineres, ignium ardorem diù aſſeruare incolumem; cineres demùm ipſos, ſi Plinio credamus, mirè fęcunditatem conciliare. De Re ergò Sepulchraria pertractarunt imprimis Alexander ab Alexandro Neapolitanus in ſuis Genialibus Diebus; ſola tamen ſuimetipſius authoritate contentus, Authorum, quibus vſus fuerat, nominibus, locisque ſuppreſſis; quos poſteà Andreas Tiraquellus ſummo labore detexit, declarauitque. Succeſſit Ludouicus Cælius Rhodiginus, & Lilius Gregorius Gyraldus; ex quibus Thomas Porcaccius ſuos ſermone Italico Dialogos vnà cùm varijs figuris confarcinauit. Ampliſſimè verò idem Argumentum pertractarunt Ioannes Baptiſta Aſinius IC. Florentinus ad Titulum Digeſtorum de Religioſis, & Sumptibus Funerum; Claudius Guicardus Pedemontanus Gallico idiomate: deindè Ioannes Meurſius Batauus; & Ioannes Kirchmannus Lubecenſis, qui de Sepulchris nullum non mouit lapidem, vixque vnum, aut alterum ſucceſſoribus reliquit. Ab eo omnia penè ad verbum ſuſcepit Ioannes Andreas Quenſtedt. Sed plura prioribus ſuperaddidit Henricus Spondanus in ſuis Cœmeterijs ſacris, tanto equidem Viro dignis. De Iure Manium, LegumqueFunerearum interpreta-

pretatione plura tradidit Iacobus Guthcrius Gallus. Non inconcinna reliquere Ioannes Baptiſta Hanſenius; Franciſcus Peruccius Italico ſermone; Iulius Lauorius; Onuphrius Panuinius; Florianus Dulphus; Iacobus Gothofredus in Deatriba de Cenotaphio; Paulus Aringus in Roma ſubterranea; Henricus de Notis in Cenotaphijs Piſanis; Iacobus Gretſerus; Franciſcus Pomey; Ioannes Baptiſta Caſalius; Martinus Geierus; Fridericus Mulleus; Iulius Cæſar Bulengerus in Imperatore Romano; Roſinus cum Dempſtero; Kippingius; Emmanuel Gonzalez Tellez in Decretalibus; Ioſeph Laurentius in Polymathia; Ioſua Arndius; Ioannes Hoornbeekius in Miſcellaneis; Franciſcus de Mendoza in Viridario; Ioannes à Chokier in Face Hiſtoriarum; Conradus Brunus; Nicolaus Gragius; Franciſcus Ptolemæus; Ioannes Hieronymus Sopranus; Ioannes Stephanus Menochius in Republica Hebræorum; Elias Schedius de Dijs Germanis; Polydorus Virgilius; Petrus Bellonius; Paguninus Gaudentius de Funere Heroum, & Cæſareo; Ioannes Senebault; Guillelmus Bernard; Antonius Boſius in Roma Subterranea; Ioannes Iacobus Chiffletius de Linteis Sepulchralibus Chriſti, & in Geminiæ Matris Sacrorum Titulo Sepulchrali explicato; Barthius; Turnebus, alijque. Antiquos omitto, quorum

rum

rum paſſim in decurſu meminimus. De peculiaribus Sepulchrorum locis diſputant Antiquarij: ſicut de eorumdem ſtructuris Architecti, Albertus præſertim, apud quem plures illorum Ichones reperies. De Lucernis tandem Licetus, Areſius, Caſalius, Porta, Foxius, Guilandinus, Maturantius, Scardeonius, & obiter alij, quos ſupra laudaui. Quare fateor inopem me tot Scriptorum copiam reddidiſſe. Illud nobis ſatius viſum eſt, è tot ſepulchralibus lucubrationibus cineres collegiſſe, ſique nonnullæ ſuperfuere, reliquias, è tot diuitum menſis collectas, aut clariori ordine, aut nouis etiam quibuſdam ſaporibus conditas, amæniores reddidiſſe, inque præſenti Diſſertatione, Parentali velut in Cœna, Tyronum expoſuiſſe ſtomachis: vt ſicut vno in Tumulo plura degunt corpora, vnoque in Agro plures Tumuli, ità in ſola hac elucubratione tota Sepulchralis ſtructura reſideat: de Sepulchralibus enim Ritibus tom.3. Diſſert. de Funer. ſicut de Chriſtianorum Sepulturis in mea Eccleſiaſtica Antiquitate ſermo erit.

# DISSERTATIO VII.

## *De Aedificijs Iudicialibus, ſcilicèt Foris, Baſilicis, Roſtris, Curijs, Græcoſtaſi, Senaculis, & Comitio.*

SACRIS locis hùcuſque à nobis, quantum fas fuit, explicatis, religione quadam affinia fuere ea Ædificia, quæ exercendis Iudicijs dicata erant, vt Fora, Baſilicæ, Roſtra, Curiæ, &c. Iſthæc enim quamuis minimè ſacra, certè ſancta habebantur, nec ſinè Ritibus, & Cæremonijs dedicari ſolebant. De his ergò impræſentiarum ordine ſeruato differendum eſt.

Vt verò à Foris ordiamur, vox hæc vel à *ferendo* deriuatur, ſicut ſentit Varro, (*a*) quòd in Forum merces, tùm etiam lites ferrentur: vel à verbo *foras*, eò quòd foris eſſent, & ſub dio, vt nonnulli opinati ſunt apud Ofman in ſuo Lexico, ſuppreſſis tamen nominibus. Iſidorus etymon deducit à *fando*, eò quia in Foro litigantes, & ementes fari ſolerent,

(*a*) 4. *de l. l.*

rent, ſicut etiam alij homines otioſi eò loci vt plurimùm conuenire ad confabulandum ſolent, de quibus Seneca ait, *quibus trina non ſufficiunt Fora*. Verùm deriuationem hanc reprehendit Alciatus, (a) & Polletus, (b) quod ſyllabæ quantitas id minimè patiatur, cùm prima verbi *fandi* longa ſit, *Fori* verò breuis. Quæ reprehenſio vtrum digna ſit tantis viris, an potiùs Grammaticis, ni dixerim Proſcholis, viderint eruditi. Idem Iſidorus Forum trahit à Phoroneo Argiuorum Rege, primo fortaſſis Fori repertore. Quæ etiam deriuatio diſplicet Polleto, *cùm non ſit veriſimile* (ſunt eius verba) *Romanos exteri Regis, atque ignoti memoriam, Forique conſtituti beneficium coluiſſe, Peloponeſum autem, Achaiam, reliquamque Græciam, contempta Regia nomenclatione, non Phoron, ſed Dicaſtrion pro Foro vſurpare maluiſſe*: & poſt hæc Iſidorum vocat *virum non tàm eruditum, quàm bonum*. Vbi certè mirari ſubit adeò diſplicuiſſe Iſidorum, nedùm Polleto, verùm omnibus penè Philologis; fortaſsè quòd Monachum, cellæ auſteritatibus aſſuetum, amœniori literaturæ ineptum exiſtiment; cùm è contra multa Monachorum ſolertiæ, eorumque Scholis debeant bonæ Artes, Latinæ præſertim linguæ candorem, emortuarumque diſciplinarum reſtitutionem; Iſidoro cumprimis, qui



(a) *l.2. diſp. c.24.* (b) *Hiſt. For. Rom. l.1. c.1.*

ſuo Etymologico, quibuſdam licèt nęuis reſperſo, eruditionibus tamen refertiſſimo, magnam lucem Antiquitati fęneratus eſt. Vndè portentum illud eruditionis Panuinius in principio ſui operis de Circenſibus Ludis ingenuè ait, *nec parùm adiutus ſum Iſidori etymologiarum libris*. Et vt propiùs ad rem noſtram accedamus: idem Iſidorus in Fori explicatione laudatur in Capite *Forus* de Verborum Significatione. Sed id obiter, & abs re, in qua verſamur. Vt in viam redeamus, omittendus non eſt Nonius Marcellus, qui notat Forum maſculino genere dici apud Lucilium, & Saluſtium: ſed magis verè ex Feſto crediderim Forum maſculini generis locum quemdam nauis ſignificaſſe, vt paulò poſt dicetur. Italis Forum dicitur, *la Piazza*. Apud Græcos Fora dicebantur *Dicaſteria*, quorum Athenis, ex Solonis inſtitutione, decem extitiſſe notant Comici Interpretes, ſingula litteris quibuſdam inſcripta, vt in quo quiſque Foro iudicaturus eſſet, dignoſceretur, ſortitione anteà facta. Sed hæc nihil ad nos.

Diù vocibus hæſimus. In re autem, ſex Fori ſpecies adducit Feſtus, *Primò*, inquiens, *Forum erat negotiationis locus. Secundò, in quo Iudicia, & Conciones haberi ſolerent. Tertiò cùm is, qui Prouinciæ præeſt, Ciuitates vocabat, & de controuerſijs cognoſcebat, & Forum agere*

*dice-*

*dicebatur. Quartò Forum antiqui appellabant, quod nunc Veſtibulum Sepulchri dici ſolet. Quintò locus in naui; ſed tùm maſculini generis eſt, & plurale. Sextò Fori ſignificant Circenſia ſpectacula*. Sed nos omiſſis reliquis, de ijs tantùm Foris dicemus, quò res ferebantur, vt Varronis etymo inſiſtamus. Quæ duorum fuere generum: alia enim ad Vrbis ſplendorem, vel ciuilia negotia; alia ad communes populi vſus, & negotiationes, de quibus infrà ſpecialis erit ſermo.

Vt verò rem altiùs repetamus, Forique originem, & diuerſitatem magis profundè veſtigemus, ſcire oportet Forum primis temporibus in Vrbe aliud non fuiſſe, quàm aream aliquam vacuam, quò merces, tùm etiam exculenta deportabantur, emptoreſque confertim conueniebant negotiorum cauſa. Occaſione autem conuentuum, inicbantur in Foris ipſis Iudicia, & conciones ad populum; tùm præſertim cum ijs celebrandis non adhùc Baſilicæ, & Curiæ inuectæ eſſent. Hinc Forum pro iudicialibus rebus vſurpari cœptum, & Tribunalia Fori nomine appellata; imò Iuriſdictio ipſa eadem voce exprimi ſolita: dicimus enim Forum Laicale, & Eccleſiaſticum, Forum conſcientiæ &c. Quantumuis verò Iudicia in Foris exercerentur, erant tamen adhùc ipſa rudia, inculta, ornatuſque omnis expertia;

in quibus proindè Iudiciorum maieſtas ſqualleſcere, ni etiam ſordeſcere videretur. Quare cogitatum fuit Porticus, Atria, aliaſque Aulas, quæ Baſilicæ dictæ ſunt, Foris adijcere, quò iudicia translata, decentiùs tractarentur. Atque hinc inuecta eſt diſtinctio Fori purè venalis, & ad communem populi vſum, & neceſſitatem; à Foro Iudiciali, quod etiam ſplendorem, & maieſtatem Vrbi conciliaret.

Ex quibus iam perſpicuè apparet Fori vſus. Primus enim fuit, res inibi venales exponere, & negotiationes exercere: lites deindè ibidem agitare, conciones habere, otioſoſque homines per apertam Fori aream obambulare: ludos denique, non extructis adhùc Amphitheatris, eodem loci celebrare, ſicut aliàs dicam.

Sed iam ad generaliora quædam alia, quæ Fora ipſa attinent, explananda pergamus. Et primò occurrit Fororum figura; quam Vitruuius (a) ità determinat: *vt longitudo in tres partes cùm diuiſa fuerit, ex his duæ partes ei dentur*, ſicut infrà luculentiùs exponetur. Amplitudo Fori non poterat certò definiri, cùm à ſitu ipſo dependeret. Eiuſdem ornamenta, Porticus nimirùm, Columnæ, Periſtylia, Antæ, Statuæ, aliaque id genus, in peculiari cuiuſque Fori deſcriptione explicabuntur.

Supe-

(a) *lib.8. cap.1.*

Supereſt nunc, vt Fororum numerum recenſeamus. Decem ea fuiſſe opinatus eſt Rufus: Tredecim Alexander ab Alexandro: Septemdecim Victor: Panuinius verò Nouemdecim: quorum iſta ſunt nomina, nempè nobiliora, Romanum, Cæſaris, Auguſti, Neruæ, Traiani, quibus & adderem Sextum Antonini. Minus nobilia erant Boarium, Piſcarium, Piſcatorium, Olitorium, Suarium, Piſtorium, Argentarium, Archimonium, Salluſtij, Cupedinis, Domitij Ænobarbi, Diocletiani, Aurelium, Cæſidij, Gallorum, Ruſticorum, & Macella, quæ inter Fora quoque adnumerari valent. Hic verò antequam illuſtriorum, eorumque negotijs dicatorum deſcriptionem aggrediamur, venalia Fora, eaque minùs ſplendida delibanda ſunt; atque vnà Emporia, & Areæ, cùm hæc ſæpè numero in idem conueniant: breuiter tamen, & velut per ſaltum; Diſſertationis enim titulus Iudicialia dumtaxàt Ædificia complectitur.

Boarium ergò Forum, vt ab hoc exordium prætexamus, ità appellatum vulgò creditur, vel ab ænea Bouis figura (*a*) in medio collocata; vel quòd ibi boues vendi ſolerent. (*b*) Eius ſitus Donato, & alijs vulgò fuiſſe exiſtimatur inter Auentinum, & Tyberim; itaùt latitudo eius fuerit à S.Geor-



(*a*) *Tac. 12. Ann.* (*b*) *Liu. l.2.*

gij Æde ad Auentinum ipſum; longitudo autem à Circo Maximo ad Sanctæ Mariæ Pontem. At veroſimilius opinatur Nardinus (*a*) Forum hocce Tyberim non attigiſſe, ſummùm verò Scholæ Græcæ Ædem: aliter ſiquidem per Circum Maximum maiori ſui parte tranſeundo, ineptè à Rufo, atque Victore in octaua Regione fuiſſet collocatum, cùm Circus ad vndecimam pertinuerit. Boarium Forum ad Sancti Georgij Ædem pertigiſſe, indicio eſt tùm eius Eccleſiæ appellatio, quæ, *ad Vellus aureum*, vocatur; tùm propinqui Arcus Inſcriptio, vbi in fine ſic legitur: *Argentarij, & Negotiantes huius loci deuoti &c.* quæ verba, negotiorum locum, conſequenterque Forum fuiſſe eam Aream declarant. Erat hìc rotundum Herculis Templum; item Matutæ, & Fortunæ, atque Pudicitiæ, vt alibi: Arcus item Quadrifrons, qui & Ianus dici ſolitus, vt paulò poſt dicam. Præter rerum venditionem, Gladiatoria etiam exerceri munera hoc eòdem in Foro moris fuiſſe, teſtem habemus Valerium. (*b*) Hic item, belli tempore, tumulare ſolebant Romani maſculum, atque fœminam ex ea Regione, cum qua bellum gerebatur, ex Plinio. (*c*) E Boario Foro in Piſcarium erat introitus, quod Varro propè fluuium locat. Hinc Donato creditur ſecun-

(*a*) l.5.c.10. (*b*) l.2.c.4. (*c*) l.28.c.2.

cundùm Tyberim vſque ad Vrbis mœnia, iuxtà Sancti Nicolai in Carcere Eccleſiam, excurriſſe: at longè meliùs Nardino, propè Sancti Eligij, Sanctique Ioannis Decollati Templa; cui & ego ſuſcribo. Hoc in Foro, præter piſces, alia etiam vendi ſolebant. Diuerſum tamen fuit ab altero Foro, *Piſcatorio*, appellato, quod à M. Fuluio Cenſore extructum teſtatur Liuius: (*a*) hoc enim iuſtè ab Antiquarijs in Tranſtyberina Regione conſtituitur, vbi ſuos Piſcatorios ludos à Piſcatoribus celebrari ſolitos alibi tradam. Piſcario proximum fuit Olitorium, ab oleribus, quæ in eo vendebantur, ità nuncupatum. Extrà Vrbem fuiſſe ex Liuij, quem modò laudauimus, loco, euincitur, qui Spei Templum, quod extrà Carmentalem Portam extitiſſe communiter aſſeritur, in Olitorio collocat Foro: præciſus autem eius ſitus erat inter Marcelli Theatrum, Tyberim, & Flumentanam Portam, hoc eſt inter Pontem *di quattro Capi*, & Sabelliorum Domum. Hic erat Columna illa *Lactaria*, vbi infantulos lacte alendos deponere moris erat, ex Feſto. Ibidem, ſicut & in Capitolio, vendi ſolebant ſub haſta plurimæ res, ex Tertulliano. (*b*) Erat hìc Templum Pietatis, item Iani, aliaque, de quibus alibi dictum eſt.

Præter hæc Fora, quæ coniuncta penè erant,

(*a*) *l.* 10. *Dec.* 4. (*b*) *Apol. c.* 13.

erant, ſeſe offert Suarium, ſeù, vt ex priſca legit Inſcriptione Panuinius, *Siarium*; quod ab omnibus penè Antiquarijs eo loci reponitur, vbi nunc Lucenſium extat Eccleſia, vulgò, *i Capuccini vecchi*: cui argumento eſt proxima, eaque antiqua Ædes Sancti Nicolai, quæ, *in Porcis*, appellitatur. Vendebantur hìc aut ſues, aut ſuillæ etiam carnes. Forum Piſtorium à Domitiano excitatum, ſed verò terminatum à Traiano poſt firmatum à ſe Piſtorum Collegium, credi ritè poteſt in Teſtacco Campo extaſſe, in quo, aut propè quem, frumentaria Horrea collocanda eſſe dicam Diſſert. de Cib. & Pot. Forum Argentarium Panuinio commemoratum, idem forsàn fuit cùm Argentariorũ Baſilica, quæ in Notitia Imperij legitur, vbi argentea vendebantur ornamenta, in octaua Regione eo loco, quem, *la Salita di Marforio*, appellamus, vt benè ſentit Nardinus. Archimonium Forum propè Fontem *di Treui*, vbi Sancti Nicolai Ædes, olim *in Archimonijs* vocata, nunc *à Capo le Caſe*. Forum Salluſtij eo loci, vbi nunc Sanctæ Suſannæ Templum, vt ex Actis eius Diuæ colligitur. Forum Cupedinis, vel vt apud Symmachum, Cupedinarium, aut in Subura, aut in Via Sacra, Palatinum versùs, conſtituitur. Vendebantur ibi exculenta lautiora, quæ *cupes*, aut *cupedia* à cupiditate, niſi fallor, dicebantur.

Aliam

Aliam affert denominationem ex Varrone, Donatus; fertur enim duos fuiſſe Romæ latrones, Cupem, & Macellum, quibus in exilium miſſis, dirutiſque eorum Ædibus, in illarum ſitibus binas comparatas fuiſſe areas, in quibus exculenta venderentur, quæ ab eorum nominibus dictæ ſint, à Cupe quidem, Cupedinis Forum, à Macello verò, Macellorum nomen inuectum: quæ deriuatio neſcio cur Benedicto Millino in Manuſcriptis diſplicuerit, cùm non tàm Donatum, quàm Varronem habeat authorem.

Alia Fora, quæ Panuinius adducit, lubens omitto, cùm nec apud ipſum, nec apud alios illorum explicationem compererim. Quare opportunius erit nonnihil de Macellis pauló antè memoratis, necnon de Emporijs breuiſſimè attingere. Duo fuiſſe Romæ Macella, certior res eſt, quàm vt probatione egeat; vnum ſcilicèt in Eſquilijs non longè à Sancti Viti Eccleſia, quæ hinc, *in Macello*, appellata fuit; alterum in Cęlio, quod, *Macellum Magnum*, vocatum legitur. Præter hæc duo, multa Romæ extitiſſe certum eſt. Macellum enim erat locus quilibet, vbi nedùm carnes, ſed & piſces venderentur, aliaque huiuſmodi: ſed illa dumtaxàt his nominibus inſignita reperio: alia etenim dicebantur Fora, aut Emporia. Erant hæc, loca illa, vbi confertiùs res venales exponebantur. Principale

Empo-

Emporium propè Campum Teſtaceum fuiſſe, ob commodiorem rerum per Tyberim tranſuectionem, alibi dicam. At in inſignioribus vijs ſua erant Emporia, quæ & Fora nil dici vetat, vt in Subura, Via Sacra &c.

## SECTIO PRIMA.

### *De Foris Iudiciorum exercitio dicatis.*

EXpeditis minoribus Foris, quæq; præter noſtrum ſunt argumentum, congruum iam eſt, vt Iudicialia Fora expendamus: & primò omnium *Romanum* ſanè antiquiſſimum. Vrbem quadratum Romuli ſuum habuiſſe Forum dubitatione omni prorsùs caret: quis enim ſibi ſuadeat conſultiſſimum Romulum, Politiæ Vrbis ſummè inhiantem, Foro aſtinuiſſe? Quoniam verò nulla eius apud Scriptores extat memoria, ſilentio etiam à nobis prærerirur. Addito Vrbi, poſt Sabinorum vnionem, Capitolino Monte, nouum Forum apertum eſt; quod, aut quia primum, aut quia amplum, antonomaſticè Romanum Forum impoſterùm, inuectis etiam alijs, appellatum eſt. Dictum etiam fuit Latinum, ſiuè Latium: item Palladium ab Æde Palladis, quæ in eo fuit: prætereà Vetus, & Magnum.

Antequàm huius magnitudo, figura, & orna-

ornamenta explicentur, ſitus ipſe determinandus eſt. Cardinalis Baronius, (*a*) quem ſequutus eſt Iuſtus Riquius de Capitolio ſcribens, opinatus eſt Forum Romanum ad Ædem Sancti Nicolai cognomento, *in Carcere*, locatum fuiſſe. Nititur potiſſimùm Baronius Liuio (*b*) ſic de Tullio Rege loquenti, *Carcer ad terrorem increſcentis audaciæ media Vrbe imminens Foro ædificatur*. Si ergò Carcer in Foro ædificatus fuit, iam Forum ipſum (de Romano eſt ſermo, tempore enim Tullij Regis aliud vtique non erat) propè Carcerem conſtituendum eſt, & conſequenter propè Sancti Nicolai Ædem, vbi Tullianum Carcerem extitiſſe, cognomentum ipſum Sancti Nicolai *in Carcere* indicat. Argumentum verò hoc adeò robuſtum Riquio (*c*) viſum eſt, vt concluſerit: *ſi quis contra ſentiat, nihil ſentiet*. Verùm, petita venia ab Eminentiſſimo Baronio, de Eccleſiaſtica Antiquitate optimè quidem merito, pro rato mihi eſt ſingularem hanc ſuam opinionem nullo prorsùs modo poſſe defendi. Cuius tamen accuratiori impugnatione conſultò aſtineo, cùm operam hanc nimis lacertosè nauarit Pompeius Vgonius, & nouiſſimè Pater Donatus. (*d*) Quare nobis ſat erunt ea, quæ mox afferemus oſtenſuri ſitum Romani Fo-

(*a*) *In Not.ad Martyrol.ad diem* 14.*Martij*. (*b*) *l*.1. (*c*) *De Capitol. c*.47. (*d*) *l*.2.*c*.19.

ni Fori inter Palatinum, & Capitolinum Montem fuiſſe, ſatis certè remotum à Sancti Nicolai Æde.

Baronij autem opinio facilè corruet, ſi eius fundamentum diruatur. Falsò ergò ſupponit Baronius Tullianum Carcerem in Æde Sancti Nicolai *in Carcere* extitiſſe, cùm potiùs in altera Æde Sancti Petri cognomento item *in Carcere*, ſub Capitolio locandus ſit. Cuius demonſtrationem ex ipſiſmet Liuij verbis peterem, qui Tullianum Carcerem *in media Vrbe* fuiſſe ait. Quis autem ità inſaniati, vt Ædem prædictam *in media Vrbe* dixerit, quippe quæ propè Theatrum Marcelli, in Montanario Foro ſita, extrà Portam Carmentalem, ipſamque Vrbem erat? Vrbis enim mœnia, vſque ad Aurelianum, ad Montanarium Forum minimè pertigiſſe, Diſſert.3. ſatis oſtendimus. Ædem è contra Sancti Petri *in Carcere* meditullium antiquæ Vrbis occupaſſe, habitatis ſcilicèt vndique montibus, ex eadem Diſſertatione, vbi priſca mœnia determinauimus, liquidiſſimè conſtat. Eſtò igitur alius Carcer eo loci extiterit, vbi nunc Sancti Nicolai Ædes viſitur, diuerſus tamen fuit à Tulliano, quem Liuius *propè Forum in media Vrbe* locauit. Et forſitàn ille eſt, quem P. Victor in Regione IX. Carcerem CL.XVIR. appellauit, quę notæ aut ſonant, *centum ſexaginta virorum*,

vel

vel *Claudij Decemuiri.* Nec dicant Baronij aſſeclæ Ædem Sancti Nicolai, *in Carcere Tulliano*, aliquot ab hinc annis appellatam eſſe. Hæc enim appellatio apud imperitum vulgus rudibus ſæculis inualuit, contra marmoreæ Tabulæ fidem, quæ propè Templi huius fores hodièque viſitur, vbi hæc verba: *Ego Romanus Presbyter diuinæ diſpenſationis gratia Sanctiſſimi Confeſſoris Chriſti Nicolai, & Eccleſiæ quæ in Carcere dicitur Procurator, & Rector*: vbi nullum *Tulliani* additamenti apparet veſtigium.

Expugnata Baronij Machina ſupereſt Marlianus, (*a*) & cum eo non pauci, qui Romanum Forum excurriſſe aiunt per Campum, qui dicitur, *Vaccino*, ad Titi Arcum vſque. Tantam verò longitudinem antiquiorem non facit Marlianus Auguſti temporibus, quippè quem Forum ampliaſſe credit, ex Suetonio (*b*) malè à ſe intellecto, cùm anteà vix primas Palatini Montis radices, vbi nunc Sanctæ Anaſtaſiæ Ædes, attigiſſet. Nituntur ipſi potiſſimùm Halicarnaſſei (*c*) verbis, qui aſſerit, *Valerium Publicolam habitaſſe in Colle Velia, qui Foro imminebat*: Veliam verò propè Titi Arcum extitiſſe pro incomperto ſibi habet Marlianus. Sed verò eum non fuiſſe Fori Romani ſitum, indè apertiſſimè conſtat, quòd Templum Pacis, & Fauſtinæ, hodiè

(*a*) *l.3. c.1. ſuæ Romæ.* (*b*) *In eius vita.* (*c*) *l.5.*

hodiè Sancti Laurentij in Miranda, à Ruſo, & Victore non ad Forum, ſed ad Sacram Viam extitiſſe dicantur. Diuerſam quinimò Regionem obtinuiſſe; Forum enim in Regione VIII. locatur; prædicta autem Templa in Regione IV. Accedit his, omnia Ædificia, quæ planitiem Vaccini Campi olim implebant, quæque à nobis Diſſert. de Dom. & de Templis explicata ſunt, apertè quidem ſuadere Forum, quod vtique libera area eſſe debebat, per illum non excurriſſe.

Argumentum Marliani faiſum ſupponit, Veliam ſcilicèt propè Arcum Titi extitiſſe. Id quod quantum à vero abhorreat, ex ipſomet Marliano ità deducerem. Inquit enim ipſe, ab Auguſto ad Arcum Titi protenſum fuiſſe Forum; quod licèt mihi falsò ſit dictum, (Suetonius enim nunquam ait Forum Romanum ab Auguſto ampliatum, ſed alterum Forum Romano propinquum ab eo Principe extrùctum fuiſſe) pro re tamen noſtra ſatis eſt ità Marlianum credidiſſe. Tempore igitur Publicolæ, qui longè Auguſtum anteceſſit, ad Arcum Titi Romanum Forum non pertigiſſe neceſſe eſt. Et tamen cùm aſſeruit Halicarnaſſeus, *Domum Publicolæ fuiſſe in Velia ad Forum*, clarè, niſi fallor, indicauit Forum ad Domum Publicolæ, & conſequenter ad Veliam vſque excurriſſe. Velia ergò certè aberat à Titi Arcu: ſi enim

hîc

hîc extitiſſet, iam Romanum Forum, quod vſque ad Veliam traxit Halicarnaſſeus, ad Arcum Titi perueniſſet Publicolæ tempore antè Auguſtum, quod Marlianus inficiatur. Aduocet ipſe propitiam Ariadnem, vt ab hac labyrintho ſe expediat. Circa ſitum Veliæ legatur Nardinus (*a*) clarè oſtendens in eo Palatini latere fuiſſe, quod Eccleſias Sanctæ Mariæ Liberatricis, & Sancti Theodori reſpicit; in quo ſitu nos Forum locabimus.

Situs ergò Romani Fori in ea Valle fuit, quæ Palatinum, & Capitolinum Montes interiacet. Veritatem hanc ab Antiquarijs penè omnibus ſubſcriptam, multis argumentis ſtabiliuerunt Vgonius, (*b*) & Donatus; (*c*) quæ hìc adducere ab re exiſtimo, tùm quia ſatis ſunt obſcura, & prolixa; tùm quia res hæc tanti non eſt, vt pluribus opus habeat. Vnus ſufficiat Liuij locus, (*d*) qui Sabinum Bellum deſcribens ait: ***Metius Curtius ab Sabinis Princeps ab Arce decurrerat, & effuſos egerat Romanos tanto quantum Foro ſpatinm eſt, nec procùl iam à Porta Palatij erat.*** Porta ergò Palatij in Foro. Illam verò in ea Palatini parte extitiſſe, qua Capitolinum reſpiciebat, Diſſert.3. dictum eſt. Inter vtrumque igitur Montem Forum locatum erat. Videantur

C c quæ

(*a*) l.4.c.4.& l.6.c.12. (*b*) *De Statıon.Vrb.* (*c*) l.2.c.16.& 17. (*d*) l. 1.

quæ attulimus initio Diſs.3. vbi Vrbis quadratæ gyrum ex Tacito determinantes, ad Vallem inter vtrumque Montem ſitam eum terminaſſe oſtendimus: quare cùm Tacitus finem mœnium in Foro conſtituerit, conſectarium erit, vt in ea Valle Forum ipſum conſtituatur.

Ad idipſum ſuadendum nouam adderem coniecturam ex Vitruuio (*a*) petitam. Hic enim Fori ſymetrias exponens ait: *Græci in quadrato Fora conſtituunt*. Ad Romanos paulò poſt deueniens inquit: *non eadem ratione eſt faciendum*; ſcilicèt Vrbis Forum non potuiſſe quadratam figuram obtinere; & rationem addit: *ideò quòd à maioribus conſuetudo tradita eſt Gladiatoria munera in Foro dari*. Ex quibus poſteà concludit: *igitur circùm ſpectacula ſpatioſiora inter columnas diſtribuantur*. Et tandem Fori figuram determinat inquiens: *latitudo autem ità finiatur, vti longitudo in tres partes cùm diuiſa fuerit, ex his duæ partes ei dentur; ità enim oblonga erit eius formatio, & ad ſpectaculorum rationem vtilis diſpoſitio*. Hæc Vitruuius: vbi anceps diù fui in aſſequendo Vitruuiani textus germano ſenſu. Satis quidem percipio ampliora, quàm apud Græcos, eſſe debuiſſe Vrbis Fora, quòd in ijs Gladiatorij ludi inirentur. Illud verò mihi difficultatem ingerebat, quòd, vt Fori amplitudo obtineretur,

opus

(*a*) *lib.*8. *cap.*1.

opus fuerit à quadrato recedere, oblongaque vti formatione, vt *ad ſpectaculorum rationem vtilis foret diſpoſitio*. Quid enim impedimento fuiſſet, nè Forum quadratum quidem eſſet, vnàque ampliſſimum? Dubium hoc, quod à Vitruuij Scholiaſtis omiſſum animaduerto, facem prætulit coniecturæ, quã Fori ſitus dignoſci apertiſſimè poſſit. Cùm hæc ſcriberet, animum intendebat Vitruuius ad vetus Romanum Forum; quod cùm inter duos montes locatum eſſet, nec potuerit eius latitudo, obſiſtentibus montibus, ampliari, optimo ſanè iudicio aſſeruit Vitruuius debuiſſe oblongum conſtitui, vt longitudine latitudinis iacturam compenſante, neceſſaria ludis amplitudo obtineretur. Quòd ſi in Vaccini Campi planitie, aut alibi, vbi collium ſaxea pertinacia minimè reſtitiſſet, Romanum Forum, ſicut ait Marlianus, Baronius, alijque, fuiſſet, ineptè deſperaſſet Vitruuius amplitudinem Fori cum quadrata figura coniungere; Vaccini enim Campi area vtrumque ſanè paſſa fuiſſet: eò vel maximè, quòd primis Romæ temporibus ea planities minimè habitaretur. Concludatur itaque, neceſſitatem ipſam conſtituendi Forum oblongum, clariſſimo indicio eſſe, nuſquam alibi, quàm inter Palatini, Capitolinique Montis anguſtias fuiſſe locatum. Vndè prætereunda non eſt docti ceteroqui Philandri

oſcitantia, qui cùm in Vaccino Campo Forum locaſſet, dubium tamen hoc minimè perſentijt.

Figura Romani Fori, ex modo allatis Vitruuij verbis, quænam fuerit, apertiſſimè conſtat. Ex tribus enim longitudinis partibus duæ latitudini concedebantur. Philander non improbat, *ſi Forum duplæ erit longitudinis ad latitudinem*. Sed id contra Vitruuij mentem, quem illuſtrandum, ipſe, non oppugnandum ſuſceperat.

Stabilito Fori ſitu, & figura, facile erit eiuſdem menſuras determinare. Latitudo fuit eadem, quæ inter Palatinum, & Capitolinum montem adhùc viſitur. Id quod ex veſtigijs ipſis, quæ adhùc extant indubitantèr colligi ait Nardinus: (*a*) Tres enim Columnæ Ædi Sanctæ Mariæ Liberatricis proximę, Arcus Seueri, & altera, quæ propè ipſum erigitur, Columna, clariſſimè indicant antiqui Fori latitudinem. Quòd ſi ex Vitruuio longitudo tertia parte latitudinem ſuperabat, perſpicuum eſt Forum ab Æde Sancti Hadriani incipiens, oppoſitam Sanctæ Mariæ, quæ dicitur, *della Conſolatione*, minimè attigiſſe; ad ſummùm verò Ædiculam S. Mariæ Gratiarum. Quam longitudinem illud confirmare videtur, quòd Ædes Sanctæ Mariæ Liberatricis dicta etiam fuerit, *Sancti Silue-*

*ſtri*

(*a*) *lib.5. cap.2.*

*ſtri in Lacu*, indè, niſi fallor, quòd Lacum Curtium reſpiciat. Cùmque hic Lacus meditullium Fori occupauerit, vt mox addam, par eſt, vt dicamus ſitum prædictæ Ædis, Fori Romani medietatem olim occupaſſe; quod ſi hodièque longitudo, quam ſupra indicauimus, ritè perpendatur, eandem Sanctæ Mariæ Liberatricis Ædem in medio eius conſtitutam comperiemus.

Sed age iam inueſtigemus Fori ornamenta. Primis Vrbis temporibus præter puram putam aream nullo ipſum ornamenti genere fulgebat. Atque hoc eodem ſquallore vſque ad Tarquinium Priſcum Regem permanſit. Hic enim primus Forum Porticibus cinxit. (*a*) Non eſt tamen exiſtimandum in Theatri modum Porticibus continuato ductu coronatum fuiſſe: Id enim impediebat ab vna parte Comitium, quod magnam Fori portionem occupabat; ab altera verò Tabernæ, & Templa. Quare iure conijci poteſt in illis dumtaxàt vacuitatibus, quæ Tabernas, & Templa interiacebant, additas à Tarquinio Priſco Porticus. Id quod Halicarnaſſeus (*b*) indicaſſe videtur, qui de Tarquinio ait: *Forum mercatorum, ac fabrorum tabernis cingens, alijs ornamentis nobilitauit*: vbi nullam habuit ſpecialem Porticuum mentionem. Liuius etiam *circa Forum*, ait,



(*a*) *Liu. l.1.* (*b*) *lib.3.*

*Porticus, Tabernæque factæ*; quæ argentariæ vtique fuerunt. Tractu temporis Tabernæ Templis, & Baſilicis locum ceſſere: vndè Liuius (*a*) ait: *ſeptem Tabernæ, quæ poſteà quinque &c.* Quod ad Porticus pertinet, erant ipſæ concameratione duplici, nixæ columnis, aut pilis Tiburtini lapidis, cum ſuis epiſtylijs: ijs enim temporibus non adhùc marmoris vſus, vt Diſſert. 4. ex Plinio docui. Cùm ludi ederentur, ornari ſolebat Forum ſtatuis, & picturis. (*b*) Cæſar carbaſinis velis Forum texit, vt ſpectacula innoxiè conſpicerentur. Idem præſtitit Octauia Auguſti Soror, vt ſalubriùs litigantes conſiſterent. (*c*) Sed aliter ſentijt Cato Cenſorius, qui litium oſor, nè litigantes hoc Forum frequentarent, ipſum muricibus ſtrauit, ſicut ait Plinius, (*d*) muricum nomine intelligens acutos lapillos, ſicut Nonius interpretatur. Vt eadem ſpectacula commodiùs à populi multitudine inſpici poſſent, extruebantur tabulata, & ſubſellia, de quibus Vitruuius, *circùm ſpectacula*, inquit, *ſpatioſiora intercolumnia diſtribuantur, mænianaque ſuperioribus coaxationibus collocentur*: vbi Philander (*e*) notat, *coaxationes dixit pro tabulatis, ab axibus, ideſt à tabulis*.

In medio Fori erat Coloſſus Equeſtris Domitiani ex ære inauratus: de quo Statius cecinit:

(*a*) *Dec.3.l.5.* (*b*) *Aſcon.in 4.Verr.* (*c*) *Suet.in vit.* (*d*) *l.19.c.1.* (*e*) *In Notis ad hoc cap.*

cinit : *Quæ ſuperimpoſito moles geminata*, (alij legunt *geniata*, alij *gemmata*) *Coloſſo*, *ſtat Latium complexa Forum &c.* Hic Coloſſus poſt Domitiani funus iuſſu Senatus ſublatus fuit. Alias ſtatuas vide apud Panuinium, quarum illæ duodecim Deorum Conſentium inauratæ omnem admirationem ſuperabant. (*a*) Plures in Foro columnas extitiſſe indubitatum mihi eſt, eò quod antiquior ſit columnarum vſus, quàm ſtatuarum, vt dicam tom.2. Diſſert. de Trophęis. Memoria ſolùm extat Pilæ Horatiæ, cui affixà erant Trigeminorum Horatiorum ſpolia: (*b*) item Columnæ Milliariæ in Capite Fori conſtitutæ, ad quam omnes Italiæ viæ deſinebant, vt vidimus èx Plinio Diſſert. 3. In eodem Foro propè Roſtra Columnam extitiſſe, in cuius apice ſolare horologium Plinius (*c*) teſtatur: ſicut etiam Columnam Męniam, & Duiliam, de quibus alibi. (*d*)

Lacus Curtius medium Fori locum occupabat. Lacus hic Curtius dictus eſt, quòd Metius Curtius Sabinus in eo naufragium paſſus fuerit. (*e*) Hìc Lacus creditur fuiſſe vorago illa repentino hiatu horribilis, in quam Curtius Romanus Eques ſe armatum proiecit, vt, iuxtà Oraculi monitum, ſtatim clauderetur. (*f*) Alijs exiſtimatur locus fulmine ta-



(*a*) *Varr. de Re Ruſt. l.1.* (*b*) *Halic. l.3.* (*c*) *l.7.c.vlt.* (*d*) *l.34.c.5.* (*e*) *Liu. l.7.* (*f*) *Varr.4. de l.l.*

tactus, proindèque ob Religionem à Curtio Conſule clauſus; numquam enim viſus eſt aquas continere: vndè de eo Ouidius ait: (*a*) *ſiccas qui ſuſtinet aras*. Ibidem erat olea, vitis, & ficus, quarum frondentibus ramis populus ab æſtiui Solis ictibus ſe tueretur. (*b*) Fuit in Foro Cloaca Maxima propè Lacum Curtium, quem ab illa exiccatum exiſtimat Varro. Non longè à Cloaca erant Doliola, *vbi*, ſunt Varronis verba, *non licèt deſpuere; eorum duæ traditæ ſunt hiſtoriæ, quòd alij eſſe aiunt oſſa cadauerum, alij Numæ Pompilij religioſa quædam poſt mortem eius infoſſa*. Donatus (*c*) ex Liuio (*d*) credit eum locum ità appellatum, quòd inuadentibus Vrbem Gallis ſacra quædam dolijs incluſa ibi recondita fuerint, de quibus nos Diſſert. 2. Verum Doliola hæc Liuij, non in Foro, ſed in Quirinali locanda eſſe alibi tradam. Ædificia, & Templa, quæ circa Forum erant, Diſſert. 4. & 5. luſtrauimus. De Tabernis dicam tom. 3. Diſſert. de Artibus. Baſilicas Fori comites infrà explicabimus. Eius tandem ſitus ex ſuperioribus ſatis liquet.

Sed tempus adeſt, vt à Romano ad Cæſaris Fòrum tranſeamus. Aucta Ciuibus Vrbe, cùm ampliori Foro opus eſſet, antiquum verò, adiacientia circùm Ædificia, dilatari mini-

(*a*) *6. Faſt.* (*b*) *Plin. lib. 15. cap. 18.* (*c*) *lib. 2. c. 20.* (*d*) *lib. 5.*

minimè paterentur, aliud Cæſar aperuit eo tempore, quo in Gallia bellum gerebat; vt ità indicaret Cæſaris munificentiam potuiſſe miracula etiam è longinquo patrare. Suetonius inquit aream Foro deſtinatam à Cæſare coemptam *ſeſtertium millies*, ideſt aureorum duobus millionibus cum dimidio. Quam hyperbolicam ſummam quis ſibi valeat perſuadere? eò præſertim quòd Cæſaris Forum magnificentia quidem, at non ſitus amplitudine enituerit. Hinc Leonardus Portius apud Brodæum (*a*) *mille* legendum putat, *non millies*: idque confirmat Baptiſta Egnatius ex Plinio; & Polletus ex eodem: cuius verba hæc ſunt: *Pyramides Regum miramur opera, cum ſolum tantùm Foro extruendo ſeſtertijs mille ducentis emerit Cæſar*. Quam ſummam, ait Polletus, imparem omninò eſſe priori, cùm ex ea tantùm triginta millia coronatorum redigantur. Sed Lipſius Plinij textum aliter affert, non enim habet *ſeſtertijs mille ducentis*, vt apud Polletum, ſed *ſeſtertijs millies*, qui numerus idem eſt cum Suetoniano, Vtri credendum ſit, iudicium penès Lectorem eſto. Mihi quidem vterque textus mendo non caret, cùm tantus exceſſus inſolens videatur modico ſolo coemendo: nec difficile admodum fuit imperitis Scribis *millies* pro *mille* reponere; & nos Diſſert. 3. iam vidimus

(*a*) *In Notis ad Poll. de Foro c.* 3.

dimus quot huiuſmodi deprauationibus obnoxius fuerit Plinij textus.

Huius Fori ſitum Antiquarij quidam (*a*) in eo collocant ſpatio, vbi nunc Ædes Sancti Laurentij in Miranda, & Templum Pacis. At falsò: hæc enim loca à Rufo, & Victore in quarta Regione conſtituuntur; Cæſaris autem Forum in octaua. Præterquamquòd Forum hoc eòuſque translatum, Romano proximum minimè fuiſſet, proùt vulgò traditur: nec Ouidius Iani Templum iure dixiſſet vtrique Foro coniunctum. Quare ſaniori quidem conſilio reponendum illud exiſtimo inter Sancti Laurentij in Miranda, & Sancti Hadriani Ædes; itaùt Templum Sancti Hadriani, quod initium erat Romani Fori, Cæſariani fuerit finis; dicam melius, vtriuſque nexus: quibus ſi proximum Neruæ Forum addideris, iure Anaſtaſius Sancti Hadriani Templum *in tribus Foris* valuit nuncupare.

Fori huius ſi capacitas inſpiciatur, non magna equidem fuit: at ſi ornamenta, Porticus, columnæ, & ſtatuæ intercolumnijs poſitæ, iure aſſerere potuit Dio: (*b*) *Forum Cæſar extruxerat Romano pulchrius*. Habuit hîc Cæſar ſtatuam loricatam; cùm Romanæ militum, ac Ducum ſtatuæ thoraces forent, vt ait Plinius, (*c*) & nos tom.2. Diſſert. de Sta-

(*a*) *Fulu. & Marlian.* (*b*) *l.43.* (*c*) *l.34. c.5.*

Statuis. Cæſaris equus ex ære, ſuo, quo vſus fuerat, perſimilis: de quo Suetonius ait: *pedibus propè humanis, & in modum digitorum vngulis fixis, eumque non patientem ſeſſoris alterius, primus aſcendit*. Suſpicatur Donatus (*a*) hunc equum à Lyſippo anteà Macedoni factum, tranſtuliſſe Cæſarem, mutatiſque vngulis, ſuæ ſtatuæ accomodaſſe. In medio Fori erexit Cæſar Veneri Genitrici Templum, à qua per Æneam, & Iulum originem iactitabat; illudué extruxit, vt votum ſolueret, quod antè Pharſalicum bellum conceperat. (*b*) Huic Templo *Cleopatra perilluſtrem Deæ imaginem contulit,* ſunt Appiani verba; quî etiam addit, ad eius latus ſtatuam etiam Cleopatræ fulſiſſe. Eidem Templo addidit Cæſar thoracem ex Britannicis margaritis: item ſex dactyliothecas, ideſt gemmas plures, quaſi thecam gemmarum. (*c*) Aiacis etiam, & Medeæ picturæ præ cæteris micabant. Columnæ cuiuſdam roſtratæ meminit Quintilianus, de qua re nos alibi. Adhęrebat Templo Atrium, de quo diſputant Antiquarij. At mihi creditur idem fuiſſe cum Baſilica, ob ſtructuræ ſimilitudinem, vt mox videbitur. Atrium Libertatis, quod hìc videtur à Tullio collocatum, exiſtimauerim fuiſſe potiùs in Auentino.

Supe-

(*a*) *cap.* 21. (*b*) *Appian. de Bell. ciuil. l.* 43. (*c*) *Plin. lib.* 9. *cap.* 35.

Supereſt nunc, vt Auguſti Forum deſcribamus. Princeps hic, Cæſaris non modò in Imperio, verùm etiam in ipſa munificentia hæres, animaduertens duo, quæ deſcripſimus, Fora, nè quidem auctæ multitudini ſufficere, tertium addidit è ſuo nomine appellatum. Situm erat propè Cæſaris Forum, vt ab illo vſque ad Capitolium, & Ædem Sanctæ Martinæ protenderetur, è poſtica ſcilicèt huiuſce Ædis parte. Quare Sancti Hadriani Templum tria hæc Fora complectens, meritò ab Eccleſiaſticis Scriptoribus, *in tribus Foris*, dictum eſt. Hinc laudata ſuperiùs Fora pro vno, eodemque accepit Statius, (*a*) illuduè *trinum Forum* appellauit. Si eius ſpectaueris molem, anguſtum fuit; quam tamen anguſtiam eximiæ Auguſti moderationi attribuit Suetonius, inquiens: *Forum anguſtum fecit, non auſus extorquere poſſeſſoribus proximas Domus*. Si verò ſplendorem, & pulchritudinem metiaris, auguſtum ſanè fuit, & tanto Principe dignum: vndè *inter præcipua eius opera* dicitur Suetonio, & à Plinio (*b*) inter quatuor admirabiliora Vrbis Ædificia recenſetur. *Cauſa extruendi fuit hominum, & Iudiciorum multitudo, quæ videbatur, non ſufficientibus duobus, etiam tertio indigere*, vt idem Suetonius loquitur; qui ſic tandem concludit: *itaque feſtinantiùs publicatum eſt*. De qua feſtinan-

(*a*) 4. *Sylu.* (*b*) *l.36.c.5.*

nantia falſum narrat lepidiſſimi Auguſti ſcomma Macrobius, (a) *Cùm, inquiens, multi, Seuero Caſſio accuſante, abſoluerentur, & Architectus Fori Auguſti expectationem operis diù traheret, ità iocatum eſſe, vellem, Caſſius & meum Forum accuſaſſet:* quaſi ſubindicans, quòd ſi illud Caſſius accuſaſſet, abſolutum ſtatim fuiſſet: vbi æquiuocationis lepor iucunditate non caret.

Ornamenta huius Fori, Auguſti magnificentiam æquabant. Duas habuit Porticus in oppoſitis lateribus: in Alis enim extabat hinc Martis Templum, indè verò Baſilica. Templum, rotundum erat, Marti Vltori dicatum, cui ipſe vouerat in Philippenſi Bello, quod cùm Bruto, & Caſſio geſſerat, ex Suetonio. Templi huius faſtigium Statuis Deorum inſigniebatur, quas elegantiſſimè, more ſuo, deſcripſit Ouidius: (b) magis inſignis fuit Apollo ille eboreus à Plinio memoratus: apud quem & plures Tabulas pictas eiuſdem Fori videſis. Inſuper *Statuas omnium Ducum Romanorum triumphali effigie in vtraque Fori ſui Porticu dedicauit: Profeſſus edicto commentum id ſe, vt ad illorum velut exemplar, & ipſe, dùm viueret, & inſequentium ætatum Principes exigerentur à Ciuibus*, vt ipſe ait Suetonius. Qui Romani Duces mihi creduntur fuiſſe Reges tùm Albæ, tùm Romæ ab Ænea vſque

(a) *Sat. l.2.* (b) *5. Faſt.*

vſque deducti. Ab Hadriano poſteà reſtauratum, ornatu etiam auctum fuit, Simulachris ſcilicèt è Græcia adductis, vt teſtatur Spartianus.

Vſus Fori huius fuit Iudiciorum celebratio, ex Suetonio, qui ait: *in eo ſic publicato cautum eſt, vt ſeparatim publica Iudicia, & ſortitiones Iudicum fierent*. Martis ludi inibi editi, Carmina itēm recitata, vt alia id genus prætercam.

Poſt Forum Auguſti, paulò remotiùs à Romano, fuit Neruæ Forum. Excitatum fuerat à Domitiano; eo autem occiſo, Nerua ſucceſſor perfecit, ac dedicauit, ex Suetonio. Eius ſitus fuit ab Auguſti Foro vſque ad Quirinalis radices, vbi nunc Ædes, *de' Grilli*; cuius indicio eſt ingens è quadratis lapidibus murus, qui hodièque viſitur, quique in partem Templi Sancti Baſilij commutatus eſt. Pertinuiſſe verò ad Neruæ Forum indè liquidò conſtat, quòd elapſis annis Neruæ nomen in eo muro legeretur, vt ex Inſcriptione, quam affert Faunus, videre eſt. Non procùl ab eo muro tres proceræ Columnæ, quibus Campanaria Turris Eccleſiæ Sancti Baſilij impoſita eſt, reliquiæ eſſe dicuntur Templi Neruæ, quod vtique in eius Foro iuxtà antiquum morem fuit. Superioribus annis eodem in loco columnæ maiores impoſito epiſtylio, faſtigioque extabant,

tabant, adiecto titulo: IMP. NERVA, quæ deformatæ, Paulo Quinto regnante, in tabulas ſectæ, ad Ianicularem Aquæ Bracchianæ Fontem exornandum translatæ ſunt.

Forum Neruæ appellatum fuit, *Tranſitorium*, non quia per illud in alia Fora tranſiretur, vt ſentit Marlianus, & alij; id enim non erat huius ſolum Fori proprium; ſed quia Iani Templo inſigniretur, cui quatuor inerant Portæ, ſiuè Arcus; hanc enim formam Quadrifrontis Iani Templa ſibi vendicabant: Iani autem huiuſmodi quadrilateri, *Tranſitiones*, dicebantur; quòd tranſeuntibus ſemper paterent, ſicut Diſſert.3. indicauimus. Hoc Iani illuſtre Templum Nerua ex humiliori Delubro in Forum tranſtulerat, ex Martiali. (*a*) Ædem quoque Palladi ibi extruxit Domitianus, quam velut ſibi propitiam præcipuè colebat; hinc, *Palladium*, Neruæ Forum dictum eſt, ex Aurelio Victore in Nerua. Ex his duobus Templis illud Palladis crediderim in medio Fori extitiſſe; Iani verò quadrifariam peruium potiùs in tranſitu, adituque fuiſſe: id enim videtur huic Deo tributum, quòd extrema coniungeret.

Forum Neruæ ornatiſſimum fuiſſe, illud perſuadet, quòd ædificatum fuerit à Domitiano æmulatione quadam Cæſaris, & Augusti.

(*a*) *lib.*10. *ep.*28.

guſti. Acceſſit Alexandri Seueri liberalitas eidem Foro exornando valdè profuſa; de quo audiatur in eius vita Lampridius: *Statuas Coloſſas, vel pedeſtres, vel equeſtres locauit omnibus cum titulis, & columnis æreis, quæ geſtorum ordinem continerent exemplo Auguſti*. Credit Lipſius columnis additas etiam Porticus; deceptus, niſi fallor, Pauſaniæ verbis, qui Tecti meminit, & Camerationis æneæ: deceptus, inquam, (& cum eo Fuluius, ac Marlianus) loquitur enim ibi Pauſanias de Traiani Foro, vt ex contextu ipſo apparere poteſt.

In Foro Neruæ non ſolùm Iudicia exercebantur, verùm etiam Rei quandoque mulctati ſunt. De Vetronio enim Turino, qui acceptis muneribus, multa, Imperatoris nomine, petentibus falsò promiſerat, ſic idem Lampridius: *in Foro Tranſitorio ad ſtipitem illum ligari præcepit Alexander, & fumo appoſito necauit, præcone dicente; fumo punitur, qui vendidit fumum*.

Sed verò ſileant iam enarrata hùcuſque Fora, & Traiano, ſeù Vlpio nuncupato, omnium magnificentiſſimo, locum, & ſedem cedant. Huius ſitum velut teſtis omni exceptione maior confirmat immanis, ni dicam enormis illa Cochlis, *Traiani Columna*, vulgò appellata, quæ hodièque viſitur inter Capitolini, & Quirinalis Montis radices. Cùm enim Architecturæ leges dictent in medi-

meditullio Fori illam collocandam fuiſſe, neceſſarium eſt, vt circa ipſam, Traiani Forum collocemus. Vtriuſque Collis abruptæ crepidines paruam ſanè aream Foro relinquebant; at hìc enituit Traiani munificentia: complanata enim Quirinalis parte, & æquatis vallibus, latam planitiem, ipſa reluctante natura, comparauit, inſignis illius Architecti Apollodori opera. Idipſum indicat Columnæ Inſcriptio, quæ in eius baſi legitur: nam poſt Traiani titulos, hæc ſunt verba: *ad declarandum, quantæ altitudinis mons, & locus tan .... bus ſit egeſtus*. In cuius poſtremo verſiculo, cùm aliquæ deſint ſyllabæ, quarum defectum punctis adnotauimus, ità illas ſupplet Egnatius, *tantis opibus*: Marlianus *tantis operibus*: ſed optimè omnium ad rem noſtram Donatus, *tantis ex collibus*: nec diſſimiliter Ianus Gruterus, *tantis ruderibus*. Hæc enim loquendi formula reperitur etiam in Inſcriptione Arcadij, & Honorij, vbi ità legitur: *ob inſtauratos muros egeſtis immenſis ruderibus &c.* Columna hęc alta pedes C.XXVIII. exprimit in extima facie, ſculptura Anaglyptica admirandi operis, facinora Belli Dacici, poſt quæ à Traiano feliciter geſta, à Senatu ei dedicata fuit. Continet II. M. D. hominum figuras partim integras, dimidias partim, præter equos, arma, aliaque inſignia; omnia verò vna manu, vnoque ſcalpro in-

 ſculpta,

ſculpta, ſicut periti diiudicant. Vnica hæc Columna loco multorum voluminum eſſe poſſet eruditis: exhibet enim antiqua ſacrificia, pugnas, victorias, trophæa, & huiuſmodi ſexcenta: vt meritò in tot Hieroglyphicorum explanatione ſummi viri inſudarint, præſertim Petrus Ciacconius, Petrus Bellorius, & Raphael Fabrettus, quos omninò legi velim. In Columnæ apice Coloſſus Traiani ſtetit haſtam tenentis, atque auream pilam, in qua eiuſdem cineres recondidit Hadrianus, inſolenti equidem fauore, cùm eo temporis extrà Vrbem recondi ſolerent, vt adnotatum nobis eſt Differt. 6. Eminet nunc Diui Petri Simulachrum, qui Traiano ſummè illuſtrior, non Romanum Imperium, deuicta Dacia, ſed debellatis Inferis, cæleſte Regnum propagauit.

Traiani Fori ornamenta non mediocrem, vulgaremque eloquentiam poſcerent. Attendatur emphaſis Caſſiodori: (a) *Traiani*, inquit, *Forum, vel ſub aſſiduitate videre miraculum eſt*. Quo nihil efficacius concipi ad elegantiam potuiſſet: pulcherrima enim quæque in aſſiduo aſpectu faſtidiunt. Accedat Marcellinus, qui de Conſtantio ait: *cùm ad Traiani Forum veniſſet, ſingularem ſub omni Cælo ſtructuram, etiam Numinum aſſentione mirabilem, hærebat attonitus, per Gigantæos contextus cir-*

(a) *lib. 7. var. Epiſt.*

*circumferens mentem, nec relatu effabiles, nec rurſùs mortalibus appetendos*. Ex quibus verbis nonnulli opinati ſunt ſingulas Atrij columnas craſſitudine, ac celſitate Cochlidem, quæ extat, æquaſſe: qui enim alij eſſe potuerunt *Gigantæi contextus, nec relatu effabiles*? Sed meis diebus dubietas omnis ſublata eſt; vidi enim ipſe ingentium columnarum non modica fragmenta in Æde, ſeù Monaſterio Sanctæ Suſannæ excauata, è quibus, ceù tot vnguibus, qualis fuerit leo apparet: vix enim à Cochlide ſuperantur. Tradit Pauſanias Tectum, & Camerationes, Arcus, Epiſtylia, & Coronas ex ære fuiſſe; ſicut & Statuas in Faſtigijs poſitas æneas inauratas, præter Gellium, Numiſmata etiam Traiani oſtendunt. De Templo id negat Donatus. In medio Fori ingens aſſurgebat equus ex ære, Traianum ferens, cui cùm ſimilem condere vellet Conſtantius, reſpondit ei Ormiſda Perſa; *at priùs Stabulum tale condas*, ſicut teſtatur Ammianus: ex quibus verbis colligit Nardinus, (*a*) equum non in Foro, ſed intrà Baſilicam extitiſſe; aliter enim ineptè ſe geſſiſſet Ormiſda Stabulum Foro, quod ſub dio erat, comparando. Sed his minutijs non eſt immorandum; comparationes enim, & metaphoræ ſat eſt, vt in aliquo conueniant. Habuit idem Forum, vt & alia; Templum, &



(*a*) *lib. 5. cap. 9.*

Baſilicam, de quibus infrà: item & Bibliothecam, quam Diocletianus in ſuas Thermas tranſtulit, vt alibi: item Arcum Traiano ipſi erectum, vt tom.2. Diſſert. de Tropheis.

Auxerunt poſteà Fori pulchritudinem alij Cæſares: nam Marcus Antoninus iis Nobilibus, qui Bello Germanico interierant, Statuas in Foro Vlpio collocauit: & Alexander Statuas ſummorum Virorum in Foro Traiani erexit, *vndique translatas*, vt ait Lampridius. Duarum, quæ fuerant omnium præclariſſimæ, meminit Pauſanias, ſcilicèt Auguſti Cæſaris ex electro, & Nicomedis Bithyniæ Regis ex ebore. In Bibliotheca eidem Foro adiacente Arcadius, & Honorius Statuam Claudiano Poetæ erexerunt, vt vetus demonſtrat Inſcriptio: ſicut Victorino Rethori Conſtantius, ex Hieronymo. (a)

Præclariſſimum Traiani Forum, præter Iudiciorum vſum alijs etiam Foris communem, multis inſuper illuſtrioribus exercitijs inſignitum fuit. In Baſilica enim Vlpia noui Conſules Kalendis Ianuarij ſeruos manumittere ſolebant. Hadrianus gratiam hominum aucupaturus, pecuniam, quæ Fiſco debebatur, debitoribus remiſit, & ſyngraphas incendit in Foro Traiani, *quò magis ſecuritas omnibus roboraretur*, vt ait Spartianus. Ibidem tabulas publicas, ad priuatorum

(a) *In Chron.*

rum ſecuritatem, exuri iuſſit Aurelianus. Marcus verò Antoninus profecturus ad Bellum Marcomannicum, exhauſto ærario, in Foro Traiani *auctionem ornamentorum Imperialium fecit, vendiditque aurea pocula, & Chryſtallina, & Murrhina, vaſa etiam Regia, & veſtem vxoriam ſericam*, teſte Capitolino in eius vita. Hic tandem Commodus, cùm togam ſumpſit, congiarium dedit, ex Lampridio.

Quinque deſcriptis hùcuſque Foris ſextum adderem Antonini; quod eo loci locatum fuiſſe omninò crediderim, qui hodièque *Platea Columnæ* appellatur, ab extante adhùc columna, quæ à Senatu Antonino Pio erecta creditur ex Numiſmate apud Erizzum, vbi columna viſitur cum his literis, DIVO PIO. Quoniam verò ſculptum in ea cernitur Marcomannicum Bellum à Marco Antonini ſucceſſore geſtum, cuius indicio eſt pluuia ibi expreſſa, quam Chriſtiana Legio miraculosè inter eius Belli ardores à Deo impetrarat, (licèt Romani prodigium ſuo Ioui attribuerint) hinc inferunt eruditi hanc columnam à Commodo poſt Marci mortem extructam: quam Sixtus Quintus reſtaurauit, D. Pauli ſigno in eius apice collocato. Vtut ſit, congruum eſt, vt credamus tàm vaſtam columnæ molem ſuo etiam Foro non caruiſſe, vnà cum Templo,

cuius meminit Victor;& Baſilica, quam Donatus ibi extitiſſe putat, vbi nunc Platea, *di Pietra*, cui argumento eſſe credit marmoreas, quæ adhùc viſuntur, columnas cum Epiſtylijs; ſed de his iam ſatis.

## SECTIO SECVNDA.

### *De Baſilicis, Roſtris, Curia, Græcoſtaſi, Senaculo, & Comitio.*

MAnſimus diù in Foris ſub dio: In commodiorem nunc locum nos Baſilicæ inuitant. Dictum nobis ſæpiùs, poſt Romanam gentem moribus excultam, inque ciuiliorem politiam redactam, è Foris ad Baſilicas translata Iudicia, ſuam maieſtatem reſumpſiſſe. Hinc ſingulis Iudicialibus Foris adiunctæ Baſilicæ; vnde Vitruuius (*a*) ait: *Baſilicarum loca adiuncta Foris, quamcalidiſſimis partibus oportet conſtitui, vt per hyemem ſinè moleſtia tempeſtatum ſe conferre in eas negociatores poſſint*. Baſilicarum nobilitatem vox ipſa demonſtrat: *Baſilica* enim *Regiam Domum* ſonat. Hinc rectè Iſidorus (*b*) *Baſilicæ*,ait,*priùs vocabantur Regum habitacula, vndè & nomen habent*: ideòque meritò Philander (*c*) infert, initiò loca fuiſſe, quò conuenirent Principes

(*a*) *l.5.c.1.* (*b*) *In Etym.* (*c*) *In c.1. Vitr. loc.*

pes ad Ius dicendum; poſteà verò quàm additum eſt Tribunal, Baſilicam negotiatoribus ceſſiſſe, Tribunali magiſtratibus relicto: de qua re mox ſermo redibit. Erat ergò Baſilica locus ſpatioſus, tectus, ornatus, Iudicijſque peragendis dicatus.

Admodùm tamen ſerò Baſilicæ in Vrbe inuectæ. Anno enim D.XXXIII. ab V.C. in Conſulatu Marcelli, & Leuinij non agnitas adhùc Baſilicas teſtatur Liuius, (*a*) qui de hoc anno ait: *neque enim tunc Baſilicæ erant*. Portiam, quæ omnium prima creditur, eò quòd antè illam nullius prorsùs extet mentio, conditam fuiſſe Anno D.LXIV. in Conſulatu L. Portij, & P. Claudij, teſtis eſt idem Liuius, qui de hoc anno inquit: *Baſilicamque ibi fecit, quæ Portia appellata eſt*. Huius exemplo aliæ ædificari cœperunt, nedùm publicę, verùm etiam priuatæ in Principum domibus, priuatis ſcilicèt Iudicijs exercendis dicatæ, de quibus nos Diſſert.4. de Domibus.

Sed age, Baſilicæ formam perſcrutemur. Fuit ipſa Ædificium, quod duplici, aut quadruplici columnarum ordine, Medianam teſtudinem ſimplici, vel duplici hinc, atq; indè Porticu cingebat: ità Daniel Barbarus: (*b*) ſed longè clariùs Leo Baptiſta Albertus (*c*) Baſilicæ formam ità explicat: *quò eſſet Baſilica quidem laxior, primarijs tectis non ſuffi-*



(*a*) *l. 6.* (*b*) *In cit. Vitr. loc.* (*c*) *l.7. c.14.*

*cientibus, circumaddidere Porticus patulas hinc atque hinc, primò ſimplices, mox etiam duplices.* Habebat præterea Tribunal in capite, oſtio oppoſitum, vbi paries curuabatur, vel pari, vel minori, quàm ſemicirculi flexu; eaque flexura *Tribunal* dicebatur, vbi Iudicia exercerentur.

Vt autem deſcriptio hæc magis ob oculos pateat, auguſtiorum noſtri temporis Templorum, quæ Nauibus, vt vocant, prædita ſunt, exemplar nobis proponamus; vt eſt Lateranenſis Baſilica: ſicut enim dicam mox, ſua Templa è priſcis Baſilicis Chriſtiani mutuati ſunt. Vt ergò Lateranenſe Templum mediam habet Nauem; hinc verò, atque hinc minores Naues: ità Gentilium Baſilicis inerant in longitudine Ambulationes, Vitruuius vocat, *Medianam*: additæ è lateribus, alarum inſtar, Porticus, aut ſimplices, ſeù ſingulis lateribus vna, vt in Templo Sanctæ Mariæ Maioris videre eſt; aut duplices, in lateribus ſcilicèt ſingulis binæ, ſicut in Laterano. In his Porticibus ij, qui ad negotiandum conuenerant, ſpartiabantur. Tecta vtplurimùm teſtudinata erant, pilis, columniſque innixa. Locus ille, quem in noſtris Templis Latini, *Apſidem*, Itali dicunt, *la Tribuna*, Gentilium Baſilicarum Tribunali reſpondet, vt nomen ipſum indicare videtur. Erat verò muri flexus in Baſilicæ capite ad emi-

emicycli formam, vt hodièque in primarijs Romæ Templis videre eſt.

Ea erat communium Baſilicarum forma. Nobiliſſimæ autem præter binas hinc indè Porticus, & Medianam Nauem, habebant inſuper tranſuerſam Ambulationem ſecundùm Tribunalia, quam laudatus Albertus ſic explicat: *& iunxere haſce Ambulationes inter ſe lineamento ductò ad T literæ ſimilitudinem: itaque Baſilica ex Ambulatione conſtat, atque Porticibus.* Tranſuerſam hanc Ambulationem Itali in ſuis Templis appellant, *la Naue Croce*. Ob quam Crucis ſimilitudinem, extructis à ſe Templis, eam, quam in Lateranenſi inſpicimus figuram, tradere voluit Conſtantinus, & Papa Silueſter, quippè ſub cuius auſpicijs de hoſtibus Conſtantinus triumphauerat. Relictis interim Chriſtianis Ædibus, de quibus in mea Eccleſ. Antiq. dicam, Vitruuium audiamus, qui ait: *Sin autem locus erit amplior in longitudine, Chalcidica in extremis conſtituantur, vt ſunt in Iulia Aquiliana,*

In voce autem, *Chalcidica*, quam Vitruuius affert, non parùm inſudarunt, tùm Vitruuij Interpretes, tùm Architecti ipſi. Barbarus *Chalcidica* pro Thermis capit; perindè ac ſi iniquorum quorumdam cauſidicorum maculæ aquis purgari poſſent. Alij apud Philandrum pro officina cudendis pecunijs illam eandem acceperunt; minori ſanè errore,

lites

lites enim, & Iudicia magnam habent cum pecunijs affinitatem, & ſympathiam. Saniſſimè omnium Donatus de tranſuerſis illis Ambulationibus Vitruuium interpretatur, quas ideò *Chalcidica* appellaſſe conijcit, quòd è Chalcide nobili Eubϛæ Vrbe illas acceperint Romani, cùm anteà ſimpliciori opere Baſilicas ſuas ſtruerent: vel ad oſtendendam eius operis excellentiam, Chalcide enim ſplendidè ædificari ſolebat; vndè Arnobius ait: *ſcribuntur Dij veſtri in Triclinijs cæleſtibus, atque in Chalcidicis aureis cœnitare.* Atq; hinc etiam Mineruæ Templum ab Auguſto extructum, ob eminentiam, *Chalcidicum*, dictum fuit, vt alibi. Ità Donatus (*a*) doctè quidem, ſed omnia ex Philandro. Quòd ſi meam quis ſententiam popoſcerit, ego ſanè do manum Donato, & Philandro; pro certo habens *Chalcidicarum* nomine, tranſuerſas illas Ambulationes Vitruuium intellexiſſe. Ad præcidendas tamen tricas, atque ambages exiſtimauerim corrigi commodè poſſe Vitruuij locum, ſi pro voce, *Chalcidica*, reponatur, *Cauſidicæ*, quòd illic, propè quippè Tribunal, confertiùs turmæ cauſidicorum verſarentur, vt mox dicam.

In explicando Baſilicarum ſitu non eſt, cur diutiùs immoremur: erant enim *Foris coniunctæ*, ſicut ait Vitruuius: aut è lateribus,

(*a*) *lib.3. cap.25.*

bus, aut etiam in medio, proùt loci opportunitas poſtulaſſet. Earum ornamenta ad ſtructuram pertinentia, vt Columnas, Pluteum, Epiſtylia, Zophoros, Coronas, Paraſtatas, & huiuſmodi ſexcenta, ſatis explicat Vitruuius ſupra laudatus, eorum etiam menſuras, & proportiones determinans; à quibus aſtineo, cùm puram putam Architecturam ſapiant. Illud in compendio noſſe ſit ſatis, cinctas fuiſſe Baſilicas Porticibus concameratis, ex coaxatis contignationibus immiſſis in Paraſtatas, columnis, aut pilis adiunctis, ſupra quam contignationem altera eſt, & ſuperior Porticus, cuius Tectum teſtudinatum aliis poſtibus, paraſtatis, & arctarijs ſuſtinebatur. Medium ſpatium, & quaſi ſuperior Porticus, *Pluteus* vocabatur, qui in vtrumque latus per intercolumnia periſtyliorum liberum habebat proſpectum. Paraſtatę verò duplices erant ad latitudinem Porticus, ſicut & columnæ perpetuo ſcaporum ductu ad Baſilicæ latitudinem. Ità P. Victor eam Fori Baſilicam deſcribens, cuius Architectus fuerat Vitruuius. Interim Baſilicæ proportiones ab eodem Vitruuio (*a*) ità ſtabiliuntur: *earum latitudines nè minùs quàm ex tertia, nè plus quàm ex dimidia longitudinis parte conſtituantur, niſi loci natura impedierit.*

Ex enarratis Baſilicæ partibus Naues deſtina-

(*a*) lib. 5. cap. 7.

ſtinatæ erant negotiatorum diſcurſantium itibus, reditibuſque; hinc *Ambulationes* appellari ſolitæ. *Chalcidica*, ſeù iuxtà noſtram emendationem, *Cauſidica*, proprior erant Cauſidicorum, Rhetorumque locus, quippè cùm propè Tribunal forent. In Tribunali conſiſtebant Iudices, tùm Ordinarii, tùm Delegati; Patroni inſuper, Cognitores, Notarij, alijque Officiales, vnà cùm teſtibus. Ibi erant ſubſellia minorum Iudicum, at ſella Curulis, pro maioribus, de quibus fusè dicam tom. 3. Differt. de Iudicijs. Præter ornamenta fixa, vt columnas, paraſtatas &c. Porticus ipſæ, & Naues alia ferè ornamenta non habebant. Pars longitudini obuerſa, quam nos appellauimus, *Cauſidicam*, metallis præterea, marmoribus, alijſque pretioſiorum lapidum cruſtis, & operibus fulgebat, quòd proximior Tribunalibus foret.

Vt præcipuarum nunc Baſilicarum cenſum adnectamus, recolendum, quod ſupra innuimus, primam, quæ Romæ viſa ſit, fuiſſe Baſilicam Portij. Marcus enim Portius Cato Cenſor in antiquo Foro, coempto Mȩnii Atrio, ſuam Baſilicam ædificauit: ex multis verò Mȩnianij Atrii Columnis, vnam ſibi Mȩnius reſeruauit, vbi tignis ſuperimpoſitis, & extrorſum proiectis, ludos in Foro ſpectaret: vndè impoſterùm ſimiles tignorum proiecturæ, *Mȩniana*, appellari cœperunt.

runt. Non paucos poſt annos acceſſit Baſilica Sempronia in Vico Tuſco: & multò poſt, Baſilica Opimia in Foro, propè Curiam, & Græcoſtaſim, de quibus mox. Item in Foro Romano Baſilica Iulia, & Pauli Æmilij, *Phrygibus columnis inſignita*, vt ait Plinius: imò hanc duplicem fuiſſe, ex Tullio colligitur. Baſilica Caij, & Lucij ab Auguſto eorum nomine condita, creditur extitiſſe propè Sanctæ Bibianæ Ædem, vbi ſphæricus viſitur fornix, lateritijs nixus parietibus, quem Fuluius ait ſuo tempore appellatum, *Galluzij Thermas*, ideſt Caij, & Lucij. Sed his refragatur Nardinus; eò quòd ſphærica forma Baſilicis inſolens, Templorum verò propria fuerit: vndè ſphæricum Sanctæ Bibianæ fornicem, Templum Mineruæ Medicæ credit; Baſilicam verò Caij, & Lucij eam eſſe potuiſſe ſuſpicatur, vbi nunc Sanctæ Mariæ Ægyptiacæ ſacra eſt Ædes. Baſilica Pompeij ſuo theatro adnexa propè Ædem Sancti Caroli de Catenariis erat. Suam habuit Traianus in proprio Foro. Gordianus in Campo Martio pedum mille. Antoninus in Platea, *di Pietra*. Suam inſtituerat Seuerus inter Campum Martium, & Septa Agrippina, longitudine pedum mille, itaùt tota columnis penderet: quam opere complere haùd potuit, morte nimirum præuentus, ſicut Lampridius teſtatur.

Sed,

Sed, relictis Baſilicis, alia Iudiciorum loca nobis luſtranda ſunt. Occurrunt verò primò omnium Roſtra. Quid hæc fuerint Liuius(*a*)declarat. Deuictis enim per C. Mœnium anno V.C.CCCC.XVI, maritima claſſe, Antiatibus, Naues eorum partim in naualia Romæ ſubductæ, partim incenſæ: *Roſtriſque earum ſuggeſtum in Foro extructum adornari placuit, Roſtraque id Templum appellatum*. Verùmenimuerò nolim quemquam hìc cum Blondo decipi, amplum quoddam Ædificium ſibi Roſtra effingendo, quòd Templi nomine à Liuio ea inſignita fuerint: Templa enim dici meruere, quippè ſacra, & inaugurata, vt initio huius Diſſertationis admonuimus. Cęterùm aliud ea non erant, quàm ſimplex Pulpitum, aut Suggeſtus, qui *Tribunal* Plinio (*b*) dicitur ità inquienti: *Antea Roſtra nauium Tribunali præfecta Fori decus erant.* Dicam clariùs, conſiſtebant Roſtra in Sede quadam baſi innixa, vt ex Numiſmate Palikani apud Auguſtinum (*c*) clarè apparet.

Sita fuiſſe Roſtra in medio ipſo Fori, indicat manifeſtè Appianus (*d*) cùm ait: *Caput Marij à Sylla ſuſpenſum ad Roſtra in medio Fori*. Idemque haùd diſſimilibus verbis aſſeruit de Fauſtuli capite Halicarnaſſeus. Neque hinc credat quiſpiam Fori medium hìc pro centro capi: Ibi enim collocatis Roſtris, iam dimi-

(*a*) *l.*8. (*b*) *l.*16.*c.*4. (*c*) *l.*2.*Dial.* (*d*) *Bell.Ciu.*1.

dimidia Fori pars, quæ poſt orantem erat, (in Roſtris enim conciones ad Populum fieri ſolitas mox addam) conuenientibus Populi inutilis omninò fuiſſet: quis enim orantem à tergo inſpiceret? Locanda ergò ſunt non in media Fori area; ſed in alterutrius laterum medietate. At cuius inquis lateris? Eiuſnè, quod Palatinum, an quod Capitolium reſpiciebat? Cùm Aſconius Roſtra *propè iuncta Curiæ* aſſeruerit, Curiam verò ad Palatini Montis latus extitiſſe infrà demonſtraturi ſimus, iure ſanè optimo huic eidem lateri Roſtra adhæſiſſe iudicabimus. Cùmque Fori medietatem oſtenſum ſuperiùs ſit eò collimaſſe, vbi nunc Sanctæ Mariæ Liberatricis viſitur Ædes, congruum omninò eſt, vt hic demùm Roſtra ipſa conſtituerimus; itaùt Oratores Palatino terga, frontem Capitolio, è qua parte populus Foro aderat, verterit. Quòd ſi oppoſitum ex Plutarcho in Gracchis colligi poſſe videatur, quòd ille de Caio Oratore, tamquam rem inſolentem, narret, ità concionatum, vt non ad Senatum, & Comitium, vt mos erat, ſed ad Forum conuerſus, conſiſteret: conſideret opus eſt Caium hunc in Comitijs pro lege ferenda oraſſe; in quibus caſibus fateor Oratores non ad Forum, ſed ad Senatum, & Comitium verti ſolitos; ibi enim Senatores congregati aderant: cęterùm in alijs caſibus res aliter,

ter, vt antè dictum eſt, ſe habebat.

Hæc de veterum Roſtrorum ſitu. Quoniam verò apud Rufum, & Victorem, in Regionum Vrbis deſcriptione, Roſtra numero II. rotata conſpiciuntur, hinc ſuſpicati ſunt nonnulli, plura Roſtra Romæ extitiſſe. At malè; ex Scribarum enim imperitia mendum hoc in libros Rufi, & Victoris irrepſiſſe, indè colligi poteſt, quòd Dio, & Aſconius, Rufo, & Victori ſynchroni, tranſlata quidem, at non multiplicata dixerint Roſtra. *Erant*, inquit Aſconius, (a)*Roſtra non in eo loco, quo nunc ſunt, ſed ad Comitium, propè iuncta Curiæ*:Dio verò: (b)*Suggeſtum, quod in medio Fori tunc erat, translatum fuit ad locum, vbi nunc conſpicitur*. Sed quò inquis tranſlata, & à quo? Tranſtulit illa Iulius Cæſar, ſicut idemmet Dio affirmat: hinc *Roſtra Iulia*,ab eodem appellantur.Summa equidem id factum ſagacitate, vt ità Roſtra in magis anguſtum locum aſportando,populi authoritatem paulatim imminueret, poſteà omninò peſſumdandam. At quò aſportata? Conſulendus eſt Suetonius, qui de Auguſti funere loquens ait: *Bifariam laudatus eſt, pro Aede Diui Iulÿ à Tiberio, & pro Roſtris ſub veteribus*, vel vt aliqui corrigunt, particula, *ſub*, è medio ſublata, *veteribus, à Druſo*. Ex quibus inferri certò poteſt, noua Roſtra pro Æde Diui

(a) *In Miloniana*. (b) *l*. 43.

Diui Iulij, vbi Auguſtus à Tiberio laudatus fuit, extitiſſe; funebres enim laudes in Roſtris haberi ſolitas mox dicam: id quod Dio clariùs aſſeruit, qui de eodem funere ſcripſit: *ex alijs Roſtris, Iulijs nuncupatis, Tiberius publicè itâ orauit &c.* Ædem autem Iulij ſub Palatino Colle fuiſſe, propè angulum Fori auſtralem, tradidimus Diſſert. 4. de Domibus. Hùc ergo vetera Roſtra translata ſunt.

Roſtrorum vſus multiplex fuit. Hic Rhetores orabant, agebantque cauſas; conciones ad populum habebantur, nedùm ab Oratoribus, ſed ab ipſis adhùc Conſulibus in principio, & fine ſui magiſtratus: ferebantur hîc etiam leges: Defuncti ibidem laudabantur, fatali lecto pro Roſtris collocato, vt ſuis locis fusè dicam. Tractu temporis, graſſantibus Romæ ſeditionibus, *Capita cæſorum*, ſicut loquitur Florus, *proponere in Roſtris iam vſitatum erat: verùm ſic quoque Ciuitas lachrymas tenere non potuit, cùm reciſum Ciceronis caput in illis ſuis Roſtris videretur, nec aliter ad videndum eum, quam ſolebat ad audiendum concurreretur*: Antonius enim præciſum Oratoris caput, vbi ille eodemmet anno aduersùs eum dixerat, poni curauit: idemque de Octauio Conſule fecerat Marius. Vndè meritò itâ conqueritur Plinius: *anteà Roſtra Fori decus erant, veluti Populo Romano corona impoſita: Poſtquam verò Tribunitijs ſeditionibus calcari,*

 *ac*

*ac pollui cœpere, tùm à pedibus eorum ſubiere, in capita Ciuium Roſtra.* Cæſari in aurea ſella pro Roſtris ſedenti, ludoſque Lupercales ſpectanti, Antonius Conſul diadema impoſuit, Regnique obtulit inſignia, ſicut nos ipſi in Diſſert. 2. diximus. Propè Roſtra, pleroſque inſignes viros Statuas equeſtres habuiſſe, ex hiſtorijs liquet, Syllam præſertim, Pompeium, & Auguſtum, de quo Paterculus ait: *qui bonor non alijs per trecentos annos, quàm Pompeio, & C. Cæſari contigerat.*

Sequitur nunc, vt Curias ingrediamur. Curiæ nomen à *cura* deriuatur, ex Varrone: (*a*) licèt alijs à Græca voce, *Curia*, quæ concionem primò, deindè locum, vbi Magiſtratus creabantur, ſignificabat: Canoniſtis verò, *à cruore*, vocabulum trahitur. Principiò vox hæc ſonabat vnam è triginta illis partibus, in quas Romanum Populum Romulus diſtribuit, quæ & Curiæ appellatæ ſunt: poſteà verò Ædem Sacram, in qua vnaquæque Curia ſua ſacra curabat: poſtremò autem locum omnem, in quo Senatus Rempublicam curare ſolebat: in qua poſteriori ſignificatione ad præſens pertinet argumentum, quod Iudicialia Ædificia complectitur: de Curijs enim, in quas Pop. Rom. diuiſus fuit, dicam tom. 2. Diſſert. de Iur. Pop. Rom. Curiæ tandem, vbi ſacra ſua exer-

(a) 4. de l. l.

exercebant, idem prorsùs erant cum Templis, de quibus Diſſert. 5. dictum ſatis eſt. Vſus ergò Curiarum, de quibus hìc eſt ſermo, erat potiſſimùm pro Magiſtratuum creatione, concionibus, alijſque Iudicijs, publiciſque actibus peragendis. De earum ſtructura nihil certi apud Authores reperire fuit; mihi nihilominus creditur rudes olim fuiſſe, nec ad modum Baſilicarum columnis, antis, periſtylijs, porticibuſque excultas; ità enim Vitruuius in ſuis Architecturæ libris vtique earum meminiſſet; ſed potiùs ad modum Exedrarum, ſeù magnorum Conclauium, vt eſſent excipiendo Ciuium numero idoneæ.

Circa numerum Curiarum, earumque ſitum, nonnulla eſt controuerſia. Hæ vulgò recenſentur: Curiæ veteres, Hoſtilia, Calabra, Pompeij, Pompiliana, Iulia, Auguſti, Geruſia, Octauiæ, Leucadia, ac Saliorum, vt apud Alexandrum ab Alexandro (*a*) breui exaratas calamo legimus: quibus ego Præturam Præſentiſſimam adijcerem: vt Græcorum Curias miſſas faciam, ſcilicèt, Cholargeam, Phylaidarum, Prytanion &c. Illas tamen à laudato Aurhore indicatas, noſtrum erit liberaliori manu deſcribere, ſituſque earum proprios peruectigare.

Vt à veteribus Curijs incipiam, dictum nobis ſuperiùs fuit Diſſert. 3. in Palatino eas



(*a*) *Gen. dier. l. 1. c. 16.*

extitiſſe, in illo ſcilicèt eius Collis angulo, qui D. Gregorij Templo opponitur; quamuis non deſint nonnulli, qui ad Titi Arcum eaſdem collocauerint; & alij propè S. Petri in Vinculis Ædem: at falsò, vt mox apparebit. Atque has Curias antiquiſſimas exiſtimo, à Romulo ipſo in Vrbe ſua quadrata excitatas; ſicut nomen ipſum ſubindicat, Tacito (*a*) enim *Curiæ veteres* appellantur. Quamuis verò eo loci innuere videatur Tacitus, antè Vrbem conditam veteres Curias adhùc fuiſſe; quippè cùm, primam Vrbis deſignationem explicans, dicat; *ſulcum deſignandi Oppidi ad Curias veteres* perueniſſe: id tamen figuratè Tacito vſurpatum exiſtimem, quod figuræ genus, *Hyſteron Proteron*, ſeù *anticipationem* Rhetorici appellitant: cui meæ opinationi præter Feſtum mox afferendum, illud indicio eſſe poteſt, quòd inquiat ibidem Tacitus, *ſulcum* ipſum *ad Forum Romanum* terminaſſe; quod tamen antè Romulum minimè extitiſſe, certò certiùs eſt. Quas meas coniecturas quanti valent, vendere velim.

Aucta verò Vrbe, alijs Curijs opus erat. Quare, ſicut ait Feſtus, *nouæ Curiæ proximè Compitum Fabricij ædificatæ ſunt, quòd parùm ampla erant veteres à Romulo factæ.* Quas nouas Curias ſatis ad rem Nardinus (*b*) in prima

(*a*) 12. *Ann.* (*b*) *l.2.c.1.*

ma Regione Capena, vbi Vicus, Compitumque erat Fabricij, conſtituit. Sed hæc nihil ad nos: loquitur enim ibi Feſtus de ſacris Curijs, vbi ſacrificia curabantur, vt ſupra dictum eſt. Succeſſit ergò Hoſtilia Curia à Tullo Hoſtilio Rege erecta. De eius ſitu diſputarunt amica concertatione Alexander ab Alexandro, & Pomponius Lætus, ſicut ille laudato teſtatur loco. Occaſionem verò diſputationi attulit vetus Lapis in ruinis Templi Pacis effoſſus, cuius hæc erant verba, IN CVRIA HOSTILIA: vndè in Pacis Templo eam extitiſſe credi iurè poterat, ſicut Fuluius, & Marlianus poſteà credidere. Sed ego quidem nolim in Lapidem hunce ingenia offendere, atque à recta veritatis via deflectere. Suſpicari itaque poſſumus, vel Lapidem illum aliò illùc translatum; vel, adhùc ſi in Templo Pacis ſemper ipſe manſerit, haùd indè concludi Hoſtiliam Curiam inibi extitiſſe, cùm lapis Curiam quidem, at non locum commemoret. Non eſt itaque cur ob modicum, obſcurumque Lapidem præclariſſimos deſeramus Authores, Varronem, Halicarnaſſeum, Aſconium, & Vitruuium, qui in Foro Romano hanc Curiam collocant. In qua autem Fori parte? In eius meditullio conſtituitur Donato: ſed longè rectiùs Nardino propè Sanctæ Mariæ Liberatricis Ædem, inter Hor-

reum, quod inibi viſitur, treſuè illas, quæ proſtant adhùc, columnas: ità enim iurè dicere potuit Varro laudatus: *antè hanc* (Curiam Hoſtiliam) *Roſtra*; vt ex indicato ſuperiùs Roſtrorum ſitu apparet. Non erat tamen in planitie ipſa Fori, verùm in eleuata Palatini radice, vt per gradus in eam pateret acceſſus. Pluribus ornata erat ſtatuis &c.

Curiam Hoſtiliam temporis ingluuie fatiſcentem Sylla reſtaurauit: (*a*) reſtaurata verò, cùm P. Clodij corpus incenſum in ea fuerit, incendio & ipſa perijt. (*b*) Cuius reſtituendæ cura Fauſto, Syllæ filio, commiſſa fuit: opus verò ab eo neglectum, Cæſar aggreſſus eſt ex Senatus decreto: morte tamen præuentus, cùm illud imperfectum reliquiſſet, ex Populi placito, & impenſis completum fuit, eique, *Curiæ Iuliæ*, inditum nomen, quam tamen Auguſtus dedicauit. (*c*) Nè verò exiſtimes aboletum omninò fuiſſe Curiæ Hoſtiliæ nomen; à Rufo enim ſub hoc nomine adnotata reperitur.

Sed antiquiora iam reſumamus, & Curiam Calabram explicemus. Ità appellata vulgò creditur, à *calando*, ſeù *vocando*; (priſcis enim, *calare*, idem erat, ac *vocare*) eò quia ad eam, vt Seruius (*d*) inquit, *calabatur, ideſt vocabatur Senatus, vocabatur & populus à Rege*

(*a*) *Plin. l.34.c.6.* (*b*) *Dio l.40.* (*c*) *Dio l.44.& 51.*
(*d*) 8. *Aen.*

*Rege Sacrificulo, vt, quoniam adhùc Faſti non erant, ludorum, & ſacrificiorum prænoſcerent dies:* clariùs verò Macrobius, (a) & nos Differt. de Anno, & tom. 3. Differt. de Feſtis. In editiori erat Capitolij apice, in Arce ſcilicèt, propè Manlij, & Romuli Domum, ex Virgilio ſupra laudato. Auguſti, & Iulij Curias modò attulimus. Curiam Pompeij commemorat Suetonius in Iulio; & Gellius, (b) qui refert ibidem Iulium Cæſarem coniuratorum manibus oppreſſum obijſſe. Geruſiam, quæ & *Seniorum* dicta, apud Varronem (c) videſis; ſicut & Octauiam, apud Plinium. (d) Addi his poſſet Prætura Præſentiſſima, quæ in Notitia Imperij ità legitur, *Præſentiſſimum Choragium*: at non ſinè mendo, cùm legi debeat interpunctè, *Præſentiſſimum. Choragium*. In ea Eſquilini Collis erat parte, quæ Amphitheatrum Flauij reſpiciebat. Nomen verò Præturæ habuit, quod in ea Prætor Vrbanus ſingulis quibuſque menſibus publica Feſta, *Compitalia*, appellata, indiceret; ſicut è Curia Calabra Rex Sacrificulus *Menſtrua* indicebat, vt ſupra, & alibi meliùs ex Varrone, & Macrobio exponemus.

Reliquum iam eſt, vt tranſeamus ad Græcoſtaſim. Erat ipſa locus ille, *vbi Nationum ſiſterent Legati, qui ad Senatum eſſent miſſi*, ſicut



(a) 1. *Sat. cap.* 1. (b) *lib.* 14. *cap.* 7. (c) 4. *de l. l.* (d) *lib.* 35. *cap.* 5.

ait Varro; in quo ſcilicèt, vel anteàquam ad Senatum introducerentur, vel poſtquàm introducti fuiſſent, reſponſa expectantes detinebantur. Nomen verò, *Græcoſtaſis*, è Grçcis inuectum fuit, tamquam nobili Prouinciarum parte, teſte Varrone, qui ait: *is, Græcoſtaſis appellatur, à parte, vt multa*. Exiſtimatur communiter, & certè ſatis benè, fuiſſe Græcoſtaſim Porticum quandam, aut Xyſtum, vel Conclaue ſpecioſum, ornatumque. At de eius ſitu non leuis eſt inter eruditos controuerſia. Propè Curiam Hoſtiliam fuiſſe, certò certiùs ſit ex Varrone, qui de Græcoſtaſi ait: *ſub dextera Curiæ à Comitio locus ſubſtructus &c.* de præciſo tamen eius loco eſt diſceptatio. Summos conatus egit Nardinus, (*a*) vt illum ritè ſtabiliret: ſed obſcuritate rei deterritus, obſcuriorem illam ſuis tricis, atque mæandris reddidit, inſtar ſepiæ, quæ atramentum fundit, nè capiatur à piſcatore. Quantum verò inſpicio, videtur ille Græcoſtaſim à Curia ſeiungere, vt hanc, illamque Comitium interponeretur; ait enim: *La Curia al Comitio congiunta non hauea ſolo la porta, e le ſcale verſo il Foro, mà anco vn'altra laterale è neceſſario, che haueſſe, per cui i Legati delle Nationi ſtraniere ſi ſolcuano dal Grecoſtaſi introdurre per il Comitio nel Senato*: aliquantùm verò poſt, locum preſſiùs indicans, addit: *il Gre-*

(*a*) *lib. 5. cap. 3.*

*Grecoſtaſi deue di neceſſità porſi nell' oriental Corno del medeſimo Comitio, ch'era trà la Via Sacra, e l'altra, dalla qual dicemmo diuiderſi la Regione quarta, & ottaua; di maniera che il Grecoſtaſi frà la medeſima ſtrada, e'l Comitio ſi fraponeſſe quaſi incontro alla via, c'hoggi è trà San Lorenzo, e San Coſmo, e Damiano.* Quam ſuam opinionem tùm ex Plinij (a) loco confirmat, vbi ait: *cùm à Curia inter Roſtra, & Græcoſtaſim proſpexiſſet &c.* tùm ex Varrone, qui inquit: *ſub dextera Curiæ à Comitio locus ſubſtructus &c.* quæ verba Nardinus vertit: *ſotto la deſtra della Curia di là dal Comitio.*

Verùmenimuerò poſt diutinum huius opinionis examem, falſam illam comperij, nulloque prorsùs modo à Curia ipſa Græcoſtaſim diuidendam, ſed velut eius fuiſſe appendicem, imò etiam partem. Quòd duplici mihi ſuadetur momento; tùm ſcilicèt Varronis loco rectè perpenſo, tùm non inepta coniectura. Si enim Varronis conſiderauerim verba, apparet de Curia eum loquentem, eodem nexu verborum ſtatim ad Græcoſtaſim tranſeundo adijcere, *ſub dextera huius locus ſubſtructus &c.* vndè liqueat, Græcoſtaſim ad Curiam ipſam pertinuiſſe, eidemque coniunctam. Quibus accedit, & ratio ab ipſa Græcoſtaſis definitione petita; cùm enim locus foret, vbi Legati in Curiam intro-

(a) *lib.8. cap.60.*

introducendi, aut etiam introducti commorarentur, conſentaneum rationi eſt, Curiæ fuiſſe coniunctam: quis enim ſibi ritè ſuadeat, totum Comitij ſpatium Legatis fuiſſe adeundum, vt Senatus reſponſa haurirent? cùm hodièque appareat eos, qui ad Principes introducendi ſunt, in Palatij conclauibus, vulgò, *le Anticamere*, detineri. Erat ergò Græcoſtaſis Porticus concamerata, aut Xyſtus, vel Exedra, aut conclaue, Curiæ tamen adnexum, ad idemque ædificium ſpectans. Quam meam ſententiam licèt neminem habeat authorem, fautricem tamen habet rationem.

Primus Plinij locus haùd video, quî Nardino queat fauere, cùm verba illa, *à Curia inter Roſtra, & Græcoſtaſim*, non modò huius à Curia diſtantiam non indicent, verùm & è contra coniunctionem, quatenùs *Curiam* mediam inter Roſtra hinc, & indè Græcoſtaſim, teſtantur. Locus tandem Varronis pro modulo ſuo, quem ipſe animo conceperat, à Nardino explicatur; cùm ſatis commodum, germanumque habere poſſit ſenſum, *à Comitio*, ideſt Comitium versùs, ſeù è Comitij parte; at ſupra Comitium, ſicut è Plinio audiuimus: Curiam enim, cuius ea pars erat, in editiori collocauimus loco; itaùt è Comitio ad Græcoſtaſim, & Curiam ipſam pateret acceſſus. Sed probabiliora à ſagacio-

ribus

ribus ingenijs expecto, lectorum interim æquo, ſanoque iudicio cauſam hanc lubens, volenſq; committens. Illud poſtremò adnotauerim, locum hunc, Plinij æuo, non adhùc extaſſe; cùm dicat ipſe: (*a*) *in Græcoſtaſi, quæ tunc ſupra Comitium erat &c.* Ab Antonino tamen reſtauratam ait Capitolinus inquiens: *Græcoſtadium, poſt incendium, reſtitutum*.

De Senaculis pauca ſubnectam. Hac enim appellatione locus omnis intelligi poſſet, vbi Senatus ederentur; vt erat Martis Templum, aut Bellonæ. Extrà Portam etiam Capenam, quæ & Triumphalis dicta eſt, Senaculum fuiſſe, vbi triumphaturis Senatus concedebatur, dictum ſupra eſt, Differt. de Topographia Vrbis. Senaculum etiam pro mulieribus in Quirinali Colle Heliogabalus extruxerat, ex Lampridio. Preſſiùs tamen *Senaculum ſupra Græcoſtaſim, vbi Aedes Concordiæ, & Baſilica Opimia*, ſunt Plinij ſuperiùs laudati verba. Nardino Templum exiſtimatur, aut Concordiæ, aut etiam aliud: ſed contra allata modò verba, *Senaculum ſupra Græcoſtaſim, vbi Aedes Concordiæ*; quæ, niſi cæcus omninò ſum, diuerſitatem inter vtrumque præſeferunt. Aptiùs ergò Ædificium erat in Palatini crepidine ſitum, vt ità in editiori *ſupra Græcoſtaſim*, & conſequenter ſupra Curiam loco, exiſteret.

Vlti-

(*a*) *lib. 12. cap. 1.*

Vltimo loco de Comitio diſſerendum eſt; loco ſcilicèt vbi Comitia pro legibus ferendis, creandiſque Magiſtratibus, & Sacerdotibus, edi ſolerent; de actionibus enim Comitialibus dicam tom. 3. Diſſert. de Comitijs. Nomen habuiſſe à *coeundo*, Plutarchus in Romulo teſtatur; ibi enim Romulus, ac Titus Tatius coeuntes, pacis fœdera ſtabiliere, vt Diſſert. 1. dictum eſt. Manſit diù ſinè Tecto, ſicut Forum ipſum ſubdiuale diù manſit: Tecto tandem inſignitum fuit eo anno, quo Hannibal in Italiam venit: (*a*) obtinuitque tunc Arcus, Periſtylia, & Columnas, quarum tres adhùc ſuperſtites ſunt, propè Sanctæ Mariæ Liberatricis Eccleſiam. Foro Romano fuiſſe coniunctum, trita eſt Antiquariorum ſententia. Sed quî, inquis, à Foro, cui coniungebatur, diſtingui poterat, ſi vtrumque ſub dio? Hac preſſus difficultate Marlianus, & cum eo plures, Fori partem aſſerit Comitium; contra tamen Veterum fidem; Tullius enim pro Sextio tamquam res diuerſas vtrumque accipit, dùm inquit: *Cùm Forum, Comitium, Curiam &c.* Magis ſenſatè dici poteſt intermedijs parietibus fuiſſe à Foro diſtinctum, ſicut medijs lignis Septa diuiſa erant vt infrà. Foro ergò Comitium ſitu coniungebatur; item Viæ Sacræ, vbi congreſſum Romuli, Titique Tatij ini-

(*a*) *Liu. dec.3. lib.7.*

initum alibi diximus; Curiæ etiam Hoſtiliæ, Arcæque Vulcani, quam inter Sancti Laurentij in Miranda, & Sanctæ Mariæ Liberatricis Ædes collocauimus Diſſert. de Templis. Vndè hìc pariter Comitium ipſum conſtitui iurè poteſt: vt ità *ſub dextera Curiæ* à Varrone dici, & Viæ Sacræ, ac Curiæ coniungi commodè potuerit. Præter legum lationes, creationeſque Magiſtratuum, cædere etiam moris erat ibidem virgis Reos: (*a*) imò & Reos ipſos interficere: (*b*) Follium ludum ibidem initum teſtatur Seneca. (*c*) Nigrum lapidem ſepulturæ deſtinatum in Comitio locauerat Romulus, ex Feſto: Varro item ſepultum in eo Romulum aſſerit. Capitolini tandem Faſti nuper in Æde Sanctæ Mariæ Liberatricis reperti, in Comitio expoſiti erant, vt alibi dicam.

Aucto poſtmodùm Ciuium numero, cùm tantę multitudini modicum Comitium haùd ſat eſſet, Comitiales actiones in Campum Martium translatæ ſunt: earumque locus, *Septa*, aut etiam, *Ouile*, appellatus fuit, quòd trabibus, tabulatis, ligniſque contextis ſeptus vtrimque foret, (*d*) ad quem per ligneum pontem tranſitus patebat, ex Suetonio in Cæſare. Oppius, & Cicero Ouile Porticibus circumdare animo deſtinarunt: (*e*) id quod Lepi-

(*a*) *Plin.l.4.ep.11.* (*b*) *Sen.l.7. contr.1.* (*c*) *Ep. 10.*
(*d*) *Seru.in Ecl.1.* (*e*) *Tull.l.4.ep.16.*

Lepidus, & Agrippa opere complerunt, *Septaque Iulia*, nuncuparunt. (*a*) Quibus in Porticibus, ſeù potiùs in area ipſa, Gladiatorij Ludi, item Nauales celebrari cœperunt, ex Suetonio in Caligula; pretioſæ etiam venditæ ibi merces: (*b*) cùm ſcilicèt Comitiorum vſus paulatim exoleuiſſet. Sed quinam preſſior Septorum ſitus? A Blondo, & Fuluio in Foro Columnæ reponuntur: at quis credat Septa ab Hadriano reſtaurata, ſucceſſorem eius Antoninum, aut Marcum vtique pios, aboleuiſſe, inque Forum permutaſſe? Marliano in Via Flaminia ad Fontem, *di Treui*, conſtituere placuit Septa: ſed malè, ob diſtantiam à Citorio Monte, vbi Centuriæ ad ſuffragia ferenda Præconis voce citari ſolebant, vt alibi trademus. Proximè ergò cum Montem collocari commodiùs poſſent Septa, ab eius ſcilicèt radicibus per Campum Martium ad Capranicorum Ædes, Plateamque Capranicam; ſicut ex Arcubus Aquæ Virginis Frontino (*c*) memoratis, & nuper effoſſis, colligit eruditè Nardinus: (*d*) qui de Citorio etiam Monte ait, inibi citari Cēturias moris fuiſſe, vt ex vetuſta Columna, in Æde Caroli Euſtachij extante, acutè etiam ſuſpicatur, quem omninò vide: nos enim de hac re pleniùs tom.3. Differt. de Comitijs.

*Sylla-*

(*a*) *Dio l.53.* (*b*) *Mart. l.9. epig. 60.* (*c*) *l. 1. de Aqued.* (*d*) *l.6. c.6.*

## *Syllabus Authorum.*

HOc de argumento nemo ex profeſſo pertractauit: diuiſim verò de Foris plura tradidere Antiquarij, Donatus præſertim, & Nardinus. Particularem de Foro Romano edidit Libellum Franciſcus Polletus: à quo tamen vix vnum, aut alterum excerpere licuit verbum, cùm totus in Forenſibus actionibus ſit occupatus, de quibus nos alibi. De Baſilicis pauca quidem Architecti; paulò plura Antiquarij: vt & de Roſtris, Curijs &c. De Comitijs fusè pertractat Grucchius, Sigonius, Merula, Roſinus, alijque complures: ſed actiones ipſi Comitiales potiùs, quàm loca ipſa explanant. Noſter labor, atque induſtria, ſtudioſorum commoditati indulgens, eò tetendit, vt ſingula ad iudicialia Ædificia pertinentia in vnum congereremus, breuiter verò, atque dilucidè, nonnullis ſuperadditis, alijs emendatis, certè ordinatis: vt ità vnico Diſſertationis introitu plura exponerentur curioſorum oculis Ædificia.

*FINIS.*

AOL A475645